

24/06/16
11-53
Pirimqul Qodirov

SHOHRUX
VA
GAVHARSHOD

37(50)6
9-53

Pirimqul Qodirov

SHOHRUX
VA
GAVHARSHOD

Tarixiy roman

«Ona lochin vidosi» romanining
to'ldirilgan yangi nashri

TerDU AR.IV
№ 396396

UO'K: 821.512.133-1

KBK 87(50)6

Q 53

ISBN 978-9943-28-012-0

© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2014

TOG'LARGA TARMASHGAN BULUTLAR

Shohrux Mirzo suyuqli malikasi Gavharshod begimga atab Hirotning ko'krakdor joyiga oq marmardan uch oshiyonlik qasr qurdirgan. Qasr atrofidagi bag'ri keng bog'da sarvlar, baland bo'yli va mayda bargli lisonut-tayr¹ va sanobar daraxtlari saf tortgan. Jiydaga o'xshagan kumushrang bargli bu azim daraxtlar quyoshda nuqraday oqish bo'lib ko'rinadi va oq marmar qasrga juda mos keladi. Shuning uchun bu boqqa Oydinbog' — Bog'i Safed deb nom berganlar.

Qasrning yuqori qavatidagi naqshinkor ayvondan qorli Iskalja tog'lari ko'rinib turadi.

Ayvonda kitob o'qib o'ltirgan Gavharshod begim goho sahifalardan ko'zini olib, o'sha tog'lar atrofida o'ralashadigan bulutlarga o'ychan tikiladi. Baland tog' tizmasi ustidan oshib o'tolmaydigan og'ir qora bulutlar cho'qqilar boshiga shamol, bo'ron keltirishi, do'l yog'dirishi begimning qo'lidagi Yazdiy «Zafarnoma»sining tahlikali voqealariga o'xshab ketadi.

Gavharshod begim Amir Temur xonadoniga kelin bo'lib tushgandan buyon mavlono Yazdiy qalamga olgan shiddatli tarixiy voqealarning naq ichida yurgan, iftixor qilsa arzigulik mas'ud kunlarni ham ko'rgan, iztirob va mashaqqat bilan o'tgan damlarni ham boshdan kechirgan.

Shuning uchun kitobda qisqacha yozib ketilgan voqealar ham begimning xotirasida bir dunyo his-tuyg'ular uyg'otadi, unutilmas tafsilotlar xayolida qayta tirilganday bo'ladi.

Yazdiy Shohrux Mirzoning ilk uylanish to'yi Samarqandning Bog'i Bihishtida bo'lganini birgina jumlada aytib o'tibdi.

¹ *Lisonut-tayr* — qush tili degani.

Shu birgina jumla Gavharshod begimning ko'zi oldida chindan ham jannatga o'xshaydigan Bog'i Bihishtni gavdalantiradi. Navro'z kunlarida shu bog'da boshiga oq harir ro'mol yopib, Sohibqiron qaynotasiga kelinsalom qilganlarini begim hayajon bilan eslaydi.

O'sha kuni u Amir Temurni birinchi marta yaqinginadan ko'rdi. Uning otalarcha mehribon tovush bilan aytgan so'zlarini eshitdi:

— Bizning xonadonga qo'ygan poyi qadamingiz qutlug' bo'lsin, bolam!

Salobatli nuroniy otaning «bolam!» degan so'zi haligacha Gavharshod begimning qulog'iga eshilib turganday bo'ladi.

O'sha kuni Sohibqiron qaynotasi unga yirik-yirik la'llar qadalgan bir juft oltin sirg'a in'om qildi.

Qaynonasi Bibixonim bu sirg'alarni kelinining qulog'iga taqib qo'yar ekan:

— Bu in'omning teran ma'nosi bor, — dedi. — Endi hamisha xonadon sohibining gapiga quloq solgaysiz, aytganlarini so'zsiz ado etgaysiz!

— Jonim bilan, hazrat onajon! — deb shivirladi kelin.

Lekin xonadon egasining irodasiga bo'ysunib yashash oson kechmadi. Mudom tog'lar atrofida o'ralashgan bulutlarning shamol-bo'ronlarini eslatuvchi urush-yurishlarga chidash, ichki-tashqi nizolarning girdoblaridan suzib o'tish juda qiyin bo'ldi. To'g'ri, begimning toleyiga Shohrux Mirzo faqat qilich chopadigan bahodir yigit emas, balki madrasa ko'rgan, kitobni sevadigan, oilaga astoydil mehr qo'ygan fozil inson bo'lib chiqdi. U bilan birga bo'lgan kunlarida Gavharshod begim o'zini baxtiyor his qiladi.

Ammo, bunday kunlar ham juda kamdan kam bo'ladi. Chunki Shohrux Mirzo Sohibqiron otasining uch yillik, besh yillik, yetti yillik yurishlarida minglab navkarlarga bosh bo'lib, ko'p vaqt oiladan yiroqlarda yurdi.

Begimning qo'lidagi kitobda bitilganidek, Sheroz shahri atrofidagi bog'ko'chalarda Shohmansur degan g'anim to'rt ming otliq askar bilan pistirmadan chiqib, Amir Temurga to'satdan hujum qiladi.

Bu xatarli voqeaning tafsilotlarini begim Shohrux Mirzoning o'zidan eshitgan.

Navro'z arafasi ekan, mevali daraxtlar qiyg'os gullagan. Amir Temurning o'ttiz ming kishilik qo'shini mevazorlarni toptamaslik uchun bog'ko'chalarda bo'linib-bo'linib yo'l bosmoqda ekan.

Shohmansur shu atrofdagi pastqam bir joydan minglab qilich yalang'ochlagan suvoriylari bilan otilib chiqadi. Bog'ko'chaning torroq joyida Amir Temurni o'rtaq olib borayotgan yuztacha qo'riqchi askarlarni urib-yiqitib, sarkardaning o'ziga yetib boradi. Darg'azab g'animning qilichi Amir Temurning qalqoniga bir emas, ikki marta uriladi. Uchinchi qilich zarbasini Amir Temur chap qo'lda tutgan o'z qilichi bilan qaytaradi. Lekin Shohmansurning navkarlari ham qilich yalang'ochlab, Sohibqironga yaqinlashib bormoqda edilar.

Buni ko'rgan Shohrux Mirzo o'z yigitlari bilan bog'ko'cha devorlari ustidan ot sakratib o'tib, himoyaga yetib keldi. Shohmansur to'rtinchi marta qilich ko'targan paytda Shohrux unga orqa tomondan yetib borib, bo'yniga shamshir urdi-yu, otdan yiqitdi. Shohruxning navkarlari Shohmansurning Amir Temur hamla qilib kelayotgan askarlari yo'lini to'sdilar. Shohmansurning yerga yiqilganini ko'rgan g'anim askarlari otlarini orqaga burib, tumtaraqay bo'lib qochdi. Shu tarzda dahshatli bir suiqasddan omon qolgan Amir Temur kenja o'g'lini bag'riga bosib, tasanno aytdi.

Toshkent yaqinidagi eski Binokent qal'asi yangidan qurib bitirilganda otasi Shohruxning o'sha jasoratini taqdirlab, bu joyga Shohruxiya deb nom qo'ydi.

Anqara yaqinida bo'lgan hayot-mamot janglarida ham Shohrux o'z qo'shini bilan yov lashkarining markazini sindirib o'tib, Yildirim Boyazid turgan baland tepalikka birinchilar qatori yetib bordi. Qurshovda qolishini sezgan Rum qaysari tepalikning orqa tomonidan tushib qochishga majbur bo'ldi. O'sha tomonda pistirmada turgan Mahmud Sulton o'z askarlari bilan Yildirim Boyazidni quvib yetib, asir oldi.

Shohruxning bu ulkan jangda ko'rsatgan bahodirligi uchun Sohibqiron otasi unga sharqiy va g'arbiy viloyatlarning qoq belida turgan Xuroson o'lkasini inoyat qildi.

Gavharshod begim «Zafarnoma» sahifalarida mana shu hodisalarning ta'rifini o'qiganda o'z umr yo'ldoshidan astoydil iftixor qilib qo'ydi. U Shohrux Mirzoni Amir Temurga munosib o'g'il deb hisoblardi.

Sohibqironning katta o'g'illari janglarda halok bo'lgan, o'rtancha o'g'il Mironshoh Ozarbayjonda gunoh ishlar qilib, hokimiyatdan chetlatilgan edi. «Endi Sohobqironning ishongan vorisi Shohrux Mirzo bo'lor» degan so'zlarni Gavharshod begim ko'p odamlardan eshitardi.

Biroq vorislarning makkor dushmanlari bo'larkan. Xo'ja Heraviy degan kekxa imom xatib Hirotning jome masjidida o'qigan xutbalarida Amir Temurni birinchi o'ringa qo'yib ulug'lagan bo'lsa ham, Shohruxning Hirotda obodonchilikka katta e'tibor berayotgani, bog'lar barpo etgani, madrasa qurdirayotganini mislsiz zo'r bunyodkorlik deb maqtaydi. Xo'ja Heraviy bilan azaldan nizo qilib yurgan Xo'ja Ahmad Tusiy nomli devonbegi buni Samarqandga chappa qilib yetkazadi. Go'yo Xo'ja Heraviy xutba o'qiganda Shohruxni doimo otasidan baland qo'yarmish. Uning maqtoviga uchgan Shohrux Xurosonda mustaqil davlat tuzib, otasining itoatidan chiqishi mumkin emish... Shu gaplar ta'sirida kekxa xatib Xo'ja Heraviy Hirotdan surgun bo'lib, Turkistondan nari Sabron cho'llariga ko'chirma qilindi. Uning yaqinlaridan yana bir qanchasi Hirotdan badarg'a bo'ldi. Shohruxni otasi:

— Minba'd bunday xo'jalarning qutqusiga uchmagin! — deb ogohlantirdi.

Lekin Shohrux Xo'ja Ahmad Tusiy kabi makkor xushomadgo'ylar pashshadan fil yasab, oraga ataylab g'ubor solmoqchi bo'lganini ayta boshlaganda otasi uning so'zini kesdi:

— Hirotni qo'rg'on bilan o'rab olmoqchi emishsen! Men qo'rg'on atrofidagi chohga tuproq soldirib tekislatgan edim. Uni qaytadan qazdirib, suv to'ldirmoqchi bo'libsen!

— Hazrat otajon, yozda afg'on shamoli Hirotda mudom chang-to'zon keltirarkan, ko'z ochirmay qo'yarkan. Qo'rg'on bilan suv ana shu chang-to'zonga qarshi bir chora!

— Heraviyga o'xshaganlar bu bahona bilan seni chalg'itgan. Ahmad Tusiy ularni so'roq qilib, ayblarini bo'yinlariga qo'y mishdir. Bir guruh fitnachilar Hirotni bizdan ajratib olish

uchun atrofiga choh qazdirib, qo'rg'on ko'tarmoqchi ekan. Sen yoshlik qilib, ularning gapiga ishonib o'tiribsen!

— Hazrat otajon, Ahmad Tusiyning gapiga ham ishonib bo'lmagay! Men iltijo qilurmen. Hirotga boshqa xolis taftishchilar yuborishingizni o'tinib so'raymen!

— Bitta Hirotni necha bor taftish qilaylik? Mening boshqa ishim yo'qmi? Xitoy yurishiga tayyorgarlik ketayotganidan xabaring bormi?

— Xabarim bor, lekin...

— Xabaring bo'lsa, gap tamom. Heraviylarga qarshii qattiq turishga o'rgan!

Qat'iy buyruq tarzida aytilgan so'nggi gapni Shohrux Mirzo ta'zim bilan qabul qildi. Lekin ko'ngliga: «Men Xo'ja Ahmad Tusiya o'xshagan ig'vogarlariga ham qarshi turgaymen!» degan niyatni tugdi.

Shundan keyin Sohibqiron otaning butun xayoli Xitoy yurishi bilan band bo'ldi.

Yetti yillik yurishdan so'ng loaqal biror yil dam olmasdan besh oy o'tar-o'tmas yana Xitoyga yurish boshlash el-ulusga ham, xususan, sog'lig'ini ancha oldirib qo'ygan Sohibqironning o'ziga ham juda og'ir tushishini Shohrux Mirzo ich-ichidan sezar, lekin otasini bu niyatidan qaytarishga kuchi yetmas, faqat dardini Gavharshod begimga aytardi:

— Otam ancha kasalmand. Yoshi yetmishga yaqinlashdi. Shu ahvolda Xitoyday ulkan mamlakatga yurish qilish... Xushomadgo'ylar u kishiga: «Hali ham bahodir yigitdaysiz, Xitoy yurishidan yana bir olamshumul g'alaba bilan qaytishingiz aniq!» dermishlar... Men otamga to'y paytida yotig'i bilan aytdim. «Hazratim, biror yil dam olsangiz yaxshi bo'larmidi?» deb ko'rdim. Gapim yoqmadi. «Charchagan bo'lsang, mayli, sen dam ol, Xitoyga men o'zim qo'shin tortaman!» dedilar. Ne qilay? Mening bu yurishga tarafdor emasligimni otamga xufiyalar ham yetkazgan bo'lsa kerak. Xitoy yurishidan oldin bo'lgan mashvaratga meni taklif qilmadilar. Shundan sezdimki, xushomadgo'ylar bilan hovliqma beklarning so'zi o'tgan, bizniki o'tmagan. Sohibqironni yuzma-yuz olishuvlarda yengolmagan g'animlar endi behisob maqtov-u madhiyalar bilan uni borsa-

kelmas harbiy yurishning girdobiga tortmoqchilarmi?.. Bilmadim...

Shunday ulug' ota bilan sadoqatli o'g'ilning orasiga g'ubor solgan makkor fitnachilar Gavharshod begimning tasavvurida tog'larga tarmashgan qora bulutlarga o'xshardi. Bu bulutlarni tarqatib yuborish va haqiqiy ahvolni ochib ko'rsatish hozir hech kimning qo'lidan kelmaydigandek tuyulardi. Gavharshod begim qaynotasi uchun ham, eri uchun ham kuyinar, ayniqsa, Xitoy yurishiga bobosi bilan birga ketayotgan o'n bir yashar o'g'li Ulug'bekning taqdiridan xavotirlanib iztirob chekardi.

Bu kuyinish va xavotirliklar bejiz emas ekan. Harbiy yurish qish kirganda boshlandi. Amir Temur bahorgacha Xitoy chegaralariga yetib borish va ko'zlagan maqsadini yoz va kuz davomida amalga oshirib, yanagi qishgacha Samarqandga qaytish niyatida edi. Bunday reja Oltin O'rdaga qarshi yurishda tajribadan o'tkazilgan edi. Lekin aksiga olib o'sha yilgi qish behad qattiq keldi. Qalin qor va qattiq sovuqlardan daryolar shu darajada muz bilan qoplandiki, Sirdaryodan O'tror tomonga o'tganlarida ot va tuyalardan tashqari og'ir yuk ortilgan aravalar ham muz ustidan bemalol yurib bordi.

Qahraton qish chillasida Amir Temur mulozimlari va oila a'zolari bilan O'tror hokimi Berdibekning muhtasham mehmonxonasiga kelib tushdi.

Hozir Gavharshod begim o'qib o'ltirgan kitobning guvohlik berishicha, mislsiz qattiq sovuq boshlangani uchun ot-ulovlardan katta bir qismi talafot ko'radi, ko'pgina navkarlarning qo'l-oyoqlarini sovuq oladi, ba'zilarining burni va quloqlari sovuq urganidan uzilib tushadi.

Amir Temur, Bibixonim, Tuman oqo, nevaralardan Ulug'bek va Ibrohim Mirzolar kelib tushgan Berdibekning mehmonxonasida kechasi birdan yong'in chiqadi. Bu yong'in maxfiy josuslarning ishimidi yoki qattiq sovuqlarda haddan tashqari ko'p o't yoqqanlari ham sabab bo'ldimi, buni aniqlashga ulgurisholmadi. Yong'in paytida Amir Temur uchun bexatar joyda chodir o'rnatgunlaricha tungi qattiq sovuq va izg'irin shamol unga yomon ta'sir qildi. Isitmasi ko'tarilib, qattiq xastalanib qoldi. Shundan keyin hammaning xayoli So-

hibqironni davolash bilan band bo'ldi. Ammo muolaja kor qilmadi.

Sohibqiron o'lim to'shagida yotganda donishmand xotini Saroymulkxonim va ishongan amirlaridan Shohmalik unga Shohruxni bir necha marta eslatdilar, ulkan mamlakatni idora qilish faqat shu o'g'ilning qo'lidan kelishini ishora qildilar.

Lekin qazo yaqinligini sezgan boshqa maslahatgo'ylar ham Amir Temur atrofida parvonaday aylanishmoqda edi. Ayniqsa, devonbegi Xo'ja Ahmad Tusiy, hakimi hoziq Fazlulloh Tabriziy, vazir Mas'ud Simnoniyalar Sohibqiron olamdan o'tgandan so'ng Xalil Sultonni taxtga chiqarish tarafdori edilar. Ularning bu boradagi maxfiy maslahatlariga turonlik amirlardan Xo'ja Yusuf va Samarqandda dorug'a bo'lib turgan Arg'unshoh ham qo'shilgan edi.

Voqeaning tafsilotlarini Gavharshod begim keyinchalik Xalil Sulton bilan Shodimulk begimning o'zlaridan eshitdi. Chunki chigal kalavaga o'xshaydigan bu yashirin ishning bir uchi Xalil Sulton bilan Shodimulk begimning ishq-muhabbatlari el orasida gap-so'z bo'lib, Sohibqironning qahriga uchraganiga bog'lanar ekan.

Oddiy hunarmand oilasida o'sgan Shodimulkning ta'rifga sig'maydigan go'zalligi bor edi. Uni Amir Temurning nufuzli amirlaridan Hoji Sayfiddin o'z haramiga kanizak qilib oladi. Lekin Shodimulk yoshi ellikdan oshgan to'rt xotini bor Amir Sayfiddinga ko'ngilsiz edi. Tabiatan sho'x va dadil qiz bo'lgan Shodimulk bog'ko'cha devoridan mo'ralab, yigirma bir yoshli bahodir shahzoda Xalil Sultonga o'z go'zalligini ko'rsatadi. Unga hatto bir qizil olma uzatadi. Xalil Sulton Shodimulkka mahliyo bo'lib qoladi. Keyin oraga vositachilarni qo'yib, u bilan yashirincha uchrashadi. Ikki orada kuchli muhabbat paydo bo'ladi.

Xalil Sulton ham uylangan, bitta o'g'il ko'rgan, lekin shariat bo'yicha uning yana uylanishga haqqi bor edi. Shuning uchun Shodimulkni o'z nikohiga olmoqchi bo'ladi.

Ammo Shodimulkni o'z haramida saqlab yurgan Amir Sayfiddin bu hodisadan xabardor bo'lib qoladi. Uning Amir Temur bilan eski qadrdonligi bor ekan. Shundan foydalanib, Sohibqironning qabuliga kiradi.

— Nevarangiz Xalil Sulton mening haramimdagi juvonnı tortib olmoqchi! — deb shikoyat qiladi.

Amir Temur ishonchli odamlarini yuborib, taftish o'tkazganda, Shodimulk Xalil Sulton bilan yashirin bir joyda kechalari birga tunab yurgani ma'lum bo'ladi. Sohibqiron bunday nikohsiz birga tunashlarni «zino» deb yomon ko'rardi. Amir Sayfiddinga:

— Sizning haramingizdagi juvon yengiltak ekan, bizning nevara bilan zino yo'liga kirmishdir, — deydi.

Shunda Amir Sayfiddin:

— Unday bo'lsa, bu juvonnı o'limga buyursangiz ham men rozimen! — deydi.

Shodimulkni o'limga hukm qilishlari mumkinligidan xabar topgan Xalil Sulton o'zini tarbiyalab o'stirgan momosi Bibixonimga borib iltijo qiladi:

— Hazrat momo, Shodimulk pok ayol, men uni nikohimga o'tkazmoqchimen, siz guvoh bo'ling!

— Amir Sayfiddin uni nikohidan chiqarganmi, yo'qmi?

— E, u odam Shodimulkni nikohlab olmagan ekan. Nikohida to'rt xotini bo'lib, uni shunchaki kanizak qilib saqlar ekan.

Boshqa odamning nikohiga o'tmagan ayol boshi ochiq hisoblanardi. Shuning uchun Bibixonim Shodimulkni Xalil Sultonning nikohiga o'tkazishga yordamlashdi. Keyin Amir Temurning kayfiyati yaxshi paytini topib, uning huzuriga kirdi:

— Hazratim, Amir Sayfiddin Shodimulkni hali nikohlab olmagan ekan. Boshi ochiq bo'lgani uchun Xalil Sulton uni nikohlab olibdir. Men o'zim borib ko'rdim. Bo'yida bo'libdi. Hademay ona bo'lgay.

Amir Temur jahlidan tushdi.

— Mayli, qonidan kechdik. Ammo bu juvon el-yurt orasida shuncha noloyiq gap-so'zga sabab bo'ldi. Xalil Sulton Xitoy yurishida mening eng ishongan sarkardalarimdan bo'lg'ay. Bu xotini uvruqqa qo'shib, harbiy yurishda erining ketidan ergashmasin, Samarqandda qolsin. Agar ergashsa, kuni bitgay! Ana shuni Xalil Sultonga ham aytib, qattiq ogohlantiring.

Sohibqironning so'zini ikki qilib bo'lmas edi. Oshiqma'shuqlar bir-birlaridan bir kun ham ajrashishni istamasa-

lar-da, farmoni oliyga binoan Xalil Sulton Shodimulkni Samarqandda qoldirib, o'zi qo'shin bilan Toshkentga kelib tushdi. U yerdan ham sevgilisiga muhabbat maktublari yozib, maxsus chopar orqali yuborib turdi.

Xalil Sulton Shodimulkni o'linga buyurmoqchi bo'lganlardan ranjib yurganini uning tarafdorlari yaxshi bilar edilar. Bu dovyurak yigit hech kimdan — hatto olamni titratgan bobosidan ham tap tortmay sevgilisini himoya qilgani Xo'ja Ahmad Tusiy, Alaviddin Tabriziy, Mas'ud Simnoniy kabilarga juda yoqar edi.

Sohibqiron bilan doim shohmot o'ynaydigan, goho unga atayin yutqizib berib, juda ustalik bilan xushomadlar qiladigan, qiziq-qiziq hangomalardan aytib, podshohni kuldira oladigan Alaviddin Tabriziy ham shu guruhga kirar edi.

— Hazratim, siz hali bahodir yigitdaysiz, mana, hakimi xosingiz mavlono Fazlulloh ham aytsinlar, siz Xitoydan yana bir olamshumul g'alabaga erishib, sog'-salomat qaytgaysiz!

— Bo'lajak g'alabangiz faqirga tushimda ayon bo'ldi! — dedi Xo'ja Ahmad Tusiy. — Sizning oq fil minib Samarqandga qaytganingizni tushimda ko'ribmen!

Xos hakim Fazlulloh Tabriziy ham bu yashirin guruhning bashoratlarini tasdiqlab, keksa sarkardaning qahraton qish sovuqlarida harbiy yurishga chiqishiga tarafdor edilar.

Sohibqironning atrofida girdikapalak bo'lib yurgan bu odamlarning ko'ngillarida boshqa orzular bor edi. Bu yilgiday qattiq qishlarda tog'-u cho'llarda Amir Temurning harbiy yurishlariga qatnashib, mashaqqat chekkan paytlarida ular o'zlari tug'ilib o'sgan go'zal Eron shaharlari — Tabriz, Tus va Simnonlarni sog'inishardi. Qachonlardir bir vaqt o'z yurtlariga boylig-u martaba bilan qaytishni o'ylashardi. Qadimiy madaniyat o'chog'i bo'lgan Eronning temuriylar qaramog'idan chiqishini, yana mustaqil davlat bo'lishini istashardi. Albatta, bu orzu va istaklar tabiiy edi. Lekin bu orzularning amalga oshishi uchun Temuriylar saltanati parchalanishi va o'zaro urushlarda yana ko'p qonlar to'kilishi muqarrar edi. Shuning uchun bu orzular dil tubida pinhon saqlanar va ularni ro'yobga chiqarish uchun Amir Temur vafotidan keyin Xalil Sultonni taxtga

chiqarish Xo'ja Ahmad Tusiylarning maqsadiga juda muvofiq kelardi.

Chunki Xalil Sulton yosh, birorta viloyatni ham boshqarib ko'rmagan tajribasiz yigit. Xalil Sulton faqat Turon va Turkistonga podsho bo'lish bilan qanoatlanishi mumkin. Uzoqdagi Tabriz-u Sherozlarni Samarqand taxtida o'tirib boshqarish uning qo'lidan kelmasligi aniq.

Ammo Shohrux Mirzo Sohibqironidan keyin podsho bo'lsa, Turon bilan birga Xuroson va Eronni ham otasi kabi yaxlit bir saltanat doirasida ushlab turishga kuchi yetardi. Shuni yaxshi biladigan Xo'ja Ahmad Tusi Amir Temur bergan vakolat bilan Hirotga borib, Shohrux Mirzoga yo'q joydagi ayblarni taqab kelgan va ota-bola orasiga ataylab sovuqlik solgan edi.

Mana endi O'trorda ham Xalil Sulton tarafdorlarining butun harakati Shohrux Mirzoni valiahd qilmaslikka qaratildi.

Suyukli nevarasi Muhammad Sulton bevaqt vafot etganda Sohibqiron bobosi juda qattiq musibat chekkan edi. Akasiga o'xshabroq ketadigan polvontaxlit Pirmuhammad Mirzoni bobosi bag'riga bosib yig'lagan edi:

— Endi sen akangning o'rnini olgin, bolam! Akangni valiahd qilaman degan edim. Endi iloyo sen akangning o'rniga valiahd bo'lgin!

Qulog'ini ding qilib bu so'zlarni eshitgan beglar begi¹ Ahmad Tusi yonidagi xos hakim Habibulla Tabriziy va Mas'ud Simmoniyga ma'nodor ko'z tashlab oldi. Shu uchovlari Sohibqironning bu so'zlarini dillariga mahkam tugdilar. Amir Temur O'trorda o'lim to'shagida yotganida ular Pirmuhammad Mirzoni Sohibqironiga eng iliq so'zlar bilan eslata boshladilar.

Ularning asl maqsadlari Xalil Sultonni valiahd qilish edi. Lekin Shodimulk voqeasidan keyin «Xalil Sulton valiahd bo'lsin» degan gapni Sohibqironiga mutlaqo aytib bo'lmasligini bilishardi. Shohruxni valiahd qilmaslik uchun Pirmuhammad Mirzo nomzodini qo'llab-quvvatlash vaqtdan yutish uchun qilinadigan bir chora edi.

¹ *Beglar begi* — bosh vazir sanalgan.

Bu katta va qaltis o'yingda Xalil Sulton tarafdorlari xuddi shohmotdagi keyingi yurishlarni ham oldindan ko'rib dona surmoqda edilar. Chunki Pirmuhammad Mirzo hozir Kobul va Haybar dovonidan naridagi uzoq va iliq bir maskanda qishlamoqda edi. O'trordan jo'nagan chopar qish kunida Hindikush tog'idan oshib, Pirmuhammad Mirzoga o'lim xabarini yetkazguncha kamida yigirma kun o'tadi. U yoqda Pirmuhammad Mirzo qo'l ostidagi viloyatlarni ishonchli odamlarga topshirib, Samarqandga yetib kelguncha undan ko'proq vaqt ketadi. Bu orada Xalil Sulton Samarqandda taxtni egallab, mustahkamlanib oladi.

Ahmad Tusiy va uning sheriklari Sohibqiron O'trorda o'lim to'shagida yotganda og'ir musibat paytida nevarasi Pirmuhammadga: «Endi sen qolding, bolam, marhum akangning o'rnini sen olasan, valiahd sen bo'lasan», degan so'zlarini unga bir necha marta muloyim qilib eslatdi.

Tusiy Sohibqironning bir so'zlik odam ekanini yaxshi bilardi. O'sha og'ir musibat paytida Pirmuhammadga aytgan so'zlari Sohibqironning yodiga tushdi. Lekin Shohruxday azamat o'g'li turganda nevarani valiahd etib tayinlasa, adolatdan bo'lmasligini sezib, biroz ikkilandi. Shu payt Ahmad Tusiyning ishorasi bilan xos hakim mavlono Fazlulloh qo'lidagi sariq dori solingan oltin piyolani Sohibqironning labiga yaqinlashtirdi. Bir qo'li bilan bemorning bilagidagi tomiridan tutib, xavotirli tovush bilan dedi:

— Hayajonlanmang, hazratim, yurak urishingiz tezlashib ketdi. Shu dorini iching, yaxshi bo'ladi! Iching!

Ahmad Tusiy ham:

— Iltimos, hazratim! O'tinamiz! Iching! — deb yalindi. Sohibqiron dorini ichayotganda sal yengil tortgandek bo'ldi. Lekin ko'p o'tmay bo'shashib ketdi. Hamma narsaga befarq bo'lib qoldi. Uning shu holatidan foydalanib, ikkovlashib dorini oxirigacha ichirishdi. Ahmad Tusiy ta'zim qilib:

— Aylanay hazratimdan! — dedi. — Bu ulug' zot hech qachon aytgan so'zidan qaytgan emaslar. Hozir ham qaytmaydilar! Baxt qushi Pirmuhammad Mirzoning boshiga qo'nadi! Shundaymi, hazratim?

Sohibqiron o'ng qo'lini sal ko'tarib, tutila-tutila dedi:

— Shunday... So‘zim bitta!..

Endi xos hakim ham quvonib, Sohobqirona uch marta ta‘zim qildi.

Ko‘p o‘tmay eng nufuzli bek-u a‘yonlarni bemor yotgan xonaga chaqirdilar. Ularning orasida Bibixonim va shahzoda Ulug‘bek bilan Ibrohim yo‘q edi.

Shunda Bibixonim Xo‘ja Ahmadga yuzlanib, yig‘lab gapirdi:

— Tepamizda Xudo bor, janob Tusiy! Shohruxday o‘g‘il-lari turganda nevarani valiahd qilish shariatga to‘g‘ri kelar-mikin?

— Buni Sohobqiron bizdan yaxshi bilurlar. Sizni shahzo-dalar bilan keyinroq chaqiradilar, o‘zlari aytdilar.

«Aytmagan bo‘lsa ham bu makkor o‘zi to‘qib chiqaryapti!» degan so‘zlar Bibixonimning ko‘nglidan o‘tdi.

Kechki payt nufuzli beklar va sarkardalardan o‘n chog‘li kishini Sohobqiron yotgan xonaga boshlab kirdilar. Xonaga boshqa hech kim yaqinlashmasligi uchun qilich taqqan va nayza tut-gan o‘ntacha soqchini maxfiy majlis bo‘layotgan xona atrofiga qorovul qilib qo‘ydilar.

Yig‘ilganlar uchun Sohobqiron o‘zining so‘nggi qarorini zaif, past tovush bilan aytdi. Qattiq bir yo‘taldan keyin ovozi sal ochilib, Pirmuhammadga sodiq bo‘lishni, bir yoqadan bosh chiqarib ish olib borishni tayinladi. «Shoyad davlatni men kabi adl-u ehson bilan boshqarsalaring... mamlakat uzoq vaqt siz-larniki bo‘lg‘usidir...» — dedi.

Beklardan biri yig‘lab turib: «Sohobqiron hazratlari, jon kerak bo‘lsa biz o‘z jonimizni sizga bag‘ishlashga tayyormiz!» — dedi. Boshqalar ko‘zlariga yosh olib, bu so‘zlarga qo‘shildilar. Shoh-malik so‘zlashga ruxsat olib taklif kiritdiki, «Toshkent uzoq emas, hech bo‘lmasa Xalil Sulton kabi sarkardalarni chaqirsak, siz aytgan gavhar so‘zlarni o‘z quloqlari bilan eshitsalar» — dedi. Bu gapga Sohobqiron:

— Vaqt oz, — deb javob berdi. — Majol yo‘q! ... Ular ... yetib kelolmaslar. Ular bilan diydor ko‘rishish endi qiyomatga qoldi. Sizlar bilan hozir so‘nggi muloqot... Bihamdullo, diniy muloqotdan ko‘nglimga orzu qolmaydir. Magarkim farzand Shohruxnikim, hozir bu yerda ko‘rmadim...

Sohibqiron soʻnggi soʻzlarni armon bilan aytganini hamma sezdi. Uning Shohruxga aytadigan muhim gaplari bor edi. Shunday barkamol oʻgʻli turganda, uzoqda yurgan nevarani valiahd tayinlagani unga endi xiyol mavhum tuyulmoqda edi.

Bek-u aʼyonlar tarqagandan keyin Sohibqiron Ahmad Tusiyga:

— Endi shahzodalarni chorlang, — dedi. — Hazrat Bibixonim boshlab kirsin.

«Siz boshlab kiring» deyilmagan boʻlsa ham Ahmad Tusiy muhim bir narsadan quruq qoladigandek, Bibixonim bilan shahzodalarni oʻzi boshlab kirdi.

Bibixonim bemorning oyoq tomoniga choʻkkalab, kuyinib yigʻlagan holda:

— Mendin rozi boʻling, hazratim! — dedi. Sohibqironning koʻzida ham yosh yiltiradi.

— Iloj qancha, Bibijon... taqdir shu ekan... Men sendin mingdan ming rozimen. Sen bilan oʻtgan umrimga shukrona aytamen.

Bu soʻzlardan Bibixonim oʻzini tutolmay, oʻkirib yigʻladi. Nevarasi Ibrohim uni ikki qoʻlidan olib:

— Buvijon, ogʻir boʻling, jon buvijon! — deb yalinib tinchitdi.

Hushyor turgan nevarasidan Sohibqiron mamnun boʻlib, Ibrohimning boshini siladi:

— Ilohim baxtli boʻl, umring uzoq boʻlsin! — deb duo qildi.

Sohibqiron oʻng yonidagi Ulugʻbekka yuzlandi:

— Endi meni Ulugʻbek bilan yolgʻiz qoldiringlar. Shu nevaramga aytadigan gapim bor...

Ulugʻbek bobosi bilan yolgʻiz qolganidan keyin uning oʻng tomoniga oʻtib, qulogʻini bobosiga yaqin tutdi.

— Otangga oʻxshaysan, Ulugʻbek. Shohruxni sogʻindim. Qani hozir yonimda boʻlsa?!

— Otam ham sizni jondan aziz koʻradilar, hazratim!

— Ahmad Tusiy menda yomon shubha uygʻotgan edi. Karaxt qiladigan dori ham berdimi nima balo?! Endi sal xayolim tinganday boʻlyapti. Men hozir bir gap aytaman. Yaxshi eslab qol. Bir soʻz qoldirmay otangga borib ayt.

— Jonim bilan aytamen!

— Agar Pirmuhammad valiahdlikni eplasa durust, eplolmasa, hokimiyatni Shohrux qo‘liga olsin. Ko‘pchilik bek-u sarkardalar Shohruxga moyil. Men ham Shohruxga ishonaman, oq fотиha beraman. Faqat aql bilan, tadbir bilan qon to‘kmay ish ko‘rsin. Bu gaplarni otangdan boshqa hech kimga aytma. Xo‘pmi?

— Xo‘p, Hazrat bobojon!

Sohibqiron uning peshonasidan bir o‘pdi-da, so‘zida davom etdi:

— Shohrux menga «biror yil dam oling» deb to‘g‘ri aytgan ekan. Yetti yillik yurishdan keyin dam olmay, Xitoyga yurish boshlash... Buni menga otam rahmatli ham tushimga kirib eslatdi... Qalin o‘rmon orasida o‘tim bog‘loqlik turgan ekan. Birdan otam paydo bo‘ldi. Indamay, men tomonga o‘girilib ham qaramay, egarlog‘lik otimning oldiga bordi. Ustidagi egar-jabdug‘ini yechib oldi-da, yo‘lning naryog‘iga eltib qo‘ydi. Keyin bir payt otam g‘oyib bo‘ldi. Cho‘chib uyg‘ondim.¹ Chodirda sovgotib yotibman. Tushundingmi? Otning egarini olib, yaydoq qilib ketgani «harbiy yurishga bormagin, yutqizasan!» deganlari ekan. O‘g‘lim Shohrux xuddi shu gapni menga muloyimroq qilib aytgan ekan. «Biror yil dam oling» deganda men unga piching qilgan edim. «Charchagan bo‘lsang, sen dam ol, Xitoyga men o‘zim qo‘shin tortaman» degan edim. Lekin Shohrux haq ekan! Haq! Sen buni otangga borib ayt. Har qalay, Shohrux o‘g‘lim oldida dilimni pokladim, buni ham borib ayt!

TAQDIR TAQOZOSI

Yo‘lda qattiq charchagan Ulug‘bek ota-onasi bilan Bog‘i Safedga kelib tushdi. Hammomda yuvinib, toza kiyimlarini kiygach, dasturxon ustida ota-onasiga bo‘lgan hodisalarni bir-bir aytib berdi.

— Hazrat bobom menga muhim bir gap aytganini makkor Ahmad Tusiy sezdi. Shuning uchun bittasi Samarqandga

¹ Ushbu tush lavhasi Bo‘riboy Ahmedovning «Amir Temur» kitobida keltirilgan.

kelgunimcha og'zimni poylab keldi. Buxoroda bo'lsa, «tutib olib hibbs qilinsin» degan farmon bor ekan. Amu bo'yigacha ta'qib etib kelishdi-ku! Xayriyat, niyatlariga yetisholmadi noinsoflar!

— Yaratganga shukur, — dedi Shohrux. — Panohida asrapti.

— Bobom menga qarab: «Temuriylar sulolasini iloyo otang bilan sen davom ettiringlar! Omin!» — deb yuzlariga fотиha tortdilar.

Bu gaplarni eshitganda Shohruxning ko'zidan yosh oqib ketdi, yuziga fотиha tortganda kafti ho'l bo'ldi. O'zini tutolmay, o'kirib yig'lay boshladi:

— Voy otajonim-ey! Shunchalik tanti, ulug' odam endi yo'q! Yer ostida! Voy, bunga qanday chidab bo'ladi?!

Ulug'bek ham otasiga qo'shilib: «Voy bobojonim-ey!» deb yig'lay boshladi. Ularning yig'isiga Bibixonim qo'shildi. Ular o'sha kundan boshlab ko'k kiyib, aza tutdilar. Yaqin-yiroqdan xesh-aqrabolar, yor-u birodarlar yig'ilib, aza ochdilar.

Mahalla-ko'ylarda, jome masjidlari oldida qo'ylar so'yilib, el-yurtga xudoyi oshlar tortildi.

* * *

Vaziyat juda noziklashib ketdi. Valiahd Pirmuhammad Mirzo Balxga yetib keldi-yu, Shohrux Mirzo bilan maslahatlashmay, achchiq ustida bir elchini quyidagi qisqa maktub bilan Samarqandga — Xalil Sultonga jo'natdi:

— Janob Xalilbek! Ulug' bobomiz Amir Temur ixtiyori-dagi valiahdlikni sizga kim berdi?

Albatta, bu achchiq so'zlar Xalil Sultonning jon joyiga borib tegdi. U yanada achchiqroq bir javob yozib yubordi:

— Janob Pirmuhammadbek! Amir hazratlariga taxt-u mamlakatni bergan qodir egam endi menga ham inoyat qildi.

Bu javobni o'qigan bek-u a'yonlar Xalil Sultonning juda katta ketganini, o'zini Amir Temurdan ham baland qo'yib, hatto bobosining nomi-yu Sohibqironligini ham qalamga olmaganini ko'rgandan keyin, «endi qirg'in urush bo'ladi!» deb, bexatar joy izlab qoldilar.

Shohrux Mirzo podshohlarga xos bir bosiqlik bilan o'z yerida salobat saqlab turar edi. Betaraf turgan tajribali sarkardalar eng bexatar joy deb Shohrux Mirzo mulkini tan oldilar va to'p-to'p bo'lib, Hirotga kela boshladilar.

Vaqt — adolatli hakam — Xalil Sultonga qarshi ishlayotganini ko'pchilik sezib turardi. Pirmuhammad Mirzo ham hozirgi temuriylar orasida eng munosib voris Shohrux Mirzo ekanini tan olmasdan, shoshqaloqlik qilmoqda edi. Undan boshqa odam bo'lsa, avval yoshi katta Shohrux Mirzoning maslahatini olishi kerak edi, keyin Xalil Sulton bilan olishsa, biron natija bo'lishi mumkin edi... Hozir u ham o'z kuchiga ortiq darajada ishonib, darhol qilich yalang'ochladi.

Ularning jangi qadimgi Nasaf yaqinida, daryo bo'yida bo'ldi. Ikkovining ham botir yigitlari ko'p edi. Lekin Pirmuhammad Mirzoning yigitlaridan bir necha ming kishi g'alabaga ishonmasligi tufayli urushmasdan, Xalil Sulton tomonga oq bayroq ko'tarib o'tib ketdi. Xalil Sulton iste'dodli sarkarda edi. Qo'shini ko'payganidan ustalik bilan foydalandi. Jang uning g'alabasi bilan tugadi. Pirmuhammad Mirzo Balxga chekindi.

Uning yonida yurgan vaziri Pir Ali Toz Balxning Hinduvon qal'asida «G'alaba bizniki bo'ladi!» deb katta ziyofat tayyorlatgan, ajoyib xonandalar va Hindistondan olib kelingan raqqosalarni bazmga chaqirtirib qo'ygan edi.

Alamzadalikdan ichishga o'rgangan Pirmuhammad Mirzo qal'aga qaytgandan keyin o'tkir mayi nobdan bir kosa ko'tardi. Shu bilan ziyofat va ichkilikbozlik tong otguncha davom etdi.

Bu voqeaning tafsilotlari Shohrux Mirzoning Balxdagi xufiyalari orqali o'sha kuni kechgacha Hirotga ham yetib bordi.

Samarqandga g'alaba bilan qaytgan Xalil Sulton Sohibqiron bobosi o'nlab yillar davomida yiqqan eng katta oltin xazinalarini ochtirdi. Jangda g'alaba keltirgan bek-u navkarlarga oltin tangalardan hovuchlab mukofot berdilar. Xazina juda katta ekan, shuncha oltin ulashsalar ham tagi ko'rinmas edi. Shundan keyin Shodimulk begim oltin tangalarga to'ldirilgan chelaklarni xizmatkorlarga ko'tartirib, baland qal'a devorining ustiga chiqdi. Pastda turgan va olqish aytayotgan minglab odamlarga oltin tangalarni xazon yaproqlariga o'xshatib socha boshladi.

Bu uning g'alaba shodiyonasiga atab el-yurtga ulashayotgan mavg'asi edi.

Bu g'alabadan keyin Xalil Sulton bosar-tusarini bilmay, hovliqib, aysh-u ishratga berildi. Davlat ishlarini xotini Shodimulk begim boshqardi, Bobo Turmush degan bir qotildoshini vaziri a'zam qilib ko'tardi. Bobo Turmush Balxdagi Pirmuhammad Mirzoning vaziri Pir Ali Toz bilan yashirin aloqa o'rnatdi. Bobo Turmushning qutqusi bilan Pir Ali Toz Pirmuhammad Mirzoni Balx qal'asida kechasi uxlab yotgan paytida xotinini ham unga qo'shib qilichdan o'tkazdi. Bu qotillik amoziga Samarqanddagi Bobo Turmush Xalil Sulton nomidan Pir Ali Tozni Balx va Badaxshon hukmdori qilib ko'tardi.

Xiyonatkorlarga bunchalik erk berib qo'yilsa, temuriylar qatolasi halokatga uchrashi mumkin edi. Shuni sezgan Shohrux Mirzo Hirotdan Balxga Pir Ali Tozga qarshi qo'shin tortdi. Pir Ali Toz Balxdan Badaxshonga qochdi. Shohrux Mirzo uni ta'qib etib, Badaxshonga kelayotganidan xabar topgach, qotil Samarqandga borib, homiylaridan ko'mak so'radi. Xalil Sulton Pir Ali Tozni deb Shohrux bilan urushishni istamadi. Shundan ko'ng Pir Ali Toz Afg'onistonda yashaydigan hazoralar tomoniga qochib o'tdi. Shohrux Mirzo uni ta'qib etib, hazoralar ustiga qo'shin tortdi. Hazoralarga maxsus elchilar yuborib, Pir Ali Tozni tutib berishni talab qildi. Shohruxdan hayiqadigan hazoralar Pir Ali Tozning boshini kesib, terisiga somon tiqib, Shohruxning elchisiga berib yubordilar.

Shu tarzda Pirmuhammad Mirzoning qasдини olgan Shohrux Mirzo Balxga uning katta o'g'li Qaydu Mirzoni hokim qilib tayinladi. Endi Balx va uning atroflari ham Shohruxning qalamraviga kirdi.

Bu hodisa Shohruxning qudrati va nufuzini qanchalik oshirgan bo'lsa, Samarqandda turib Pir Ali Tozga yon bosgan Xalil Sulton va Bobo Turmushlarning obro'siga shunchalik putur yetkazdi. Xalil Sultonga toj-u taxtni olib bergan Amir Xudoydod Husayniy va Amir Arg'unshoh Bobo Turmushni hokimiyatdan chetlatishga urinib ko'rdilar. Ammo Shodimulk begim bunga yo'l bermadi, aksincha, Xudoydod bilan Arg'unshohning o'zlarini bir chetga surib tashladi. Xalil Sultonga ona o'rnida tarbiya ber-

gan Saroymulxonim sirli bir tarzda to'satdan vafot etdi. Unga Bobo Turmush zahar berib o'ldirgani haqida ovozarlar tarqaldi. Ular yana Amir Temurning xotirasini behurmat qilib, uning sadoqatli bevasi Tuman oqoni Shayx Nuriddinga majburan nikohlab berib, Samarqanddan chiqarib yubordilar.

Noroziliklar tobora kuchayib, oxiri katta bir guruh amirlar va navkarlar Xalil Sultonga qarshi isyon ko'tardilar. Samarqandning kun chiqish tomonida Sheroz degan qishloq yonida Xudoydod Husayniy boshliq isyonchilar Xalil Sulton qo'shinini tor-mor qilib, o'zini asir oldilar.

Asl voqeadan bexabar odamlar: «Shohrux Mirzo Xalil Sultonni urushda yengdi. Samarqand taxtini undan tortib oldi», degan mish-mishlarga ishonadilar. Vaholanki, Shohrux Mirzo Xalil Sulton bilan biror marta qilich yalang'ochlab jang qilgan emas, Xalil Sultonni taxtga chiqargan amirlarning o'zi Xudoydod boshchiligida uni taxtdan tushirdilar. Uning xotini Shodimulk begimni ham kanizlari bilan asir olishib, Shahrisabzga yetib kelgan Shohrux Mirzo huzuriga jazolash uchun yubordilar.

Amir Xudoydod tojsiz podsho bo'lish niyatida edi. Buning uchun marhum Muhammad Sultonning o'g'li bo'lgan o'n ikki yoshli bo'shinggina Muhammad Jahongirga Samarqand taxtini berib, davlatni uning nomidan o'zi boshqarmoqchi edi.

Shohrux Mirzo otasining poytaxtini Xudoydodga osongina berib, qarab turadigan anoyilardan emas edi. U qat'iyat bilan Xudoydodga qarshi hamla qildi.

Amir Xudoydod Shohruxga bas kelolmasligini sezib, Samarqandni jangsiz tashlab chiqdi va Xo'jand orqali Andijonga qochdi. U yerdan Mo'g'uliston podshosi Muhammadxonning huzuriga borib, ko'mak so'radi.

Bundan oldinroq Shohrux Mirzo Muhammadxonga elchilar va nodir sovg'alar yuborib, ikki orada yaxshi munosabat o'rnatgan edi. Xudoydodga o'xshagan bitta qochqin tufayli Shohrux bilan orani buzish Muhammadxonning manfaatiga to'g'ri kelmas edi. «O'z valine'matlariga shuncha xiyonatlar qilgan Xudoydod bizga vafo qilarmidi?» deb, uning boshini kesdirib, Shohruxga jo'natib yubordi.

Xalil Sulton Xudoydodning asoratidan qutulganidan keyin Turkiston tomonga qochib ketdi. U Shohrux Mirzo huzuriga borishdan qo'rqardi. Chunki Shohrux Samarqandda ko'p yovuzliklar qilgan Bobo Turmush bilan Amir Arg'unshohni qatl ettirganini Xalil Sulton eshitgan edi.

Shodimulk begim Shohrux Mirzo dargohiga keltirilganda o'linga hukm qilinishidan qo'rqib dag'-dag' titrardi. Gavharshod begim oraga tushib, shafokat so'radi:

— Hazratim, bu ayol qilgan gunohlari uchun ming bor uzr so'ramoqda! Bir lahza arzini eshiting!

Shohrux Mirzo Shodimulk begimni qabul qilganda bu chiroyli juvon yum-yum yig'lab, yergacha bosh egib iltimos qildi:

— Men gumrohlik qildim! Mayli, meni o'linga buyuring, podshohi olam! Lekin Xalil Sultonni qutqaring! Uning dushmani ko'p! Biron joyda o'ldirib ketmasin! Bechorani qutqaring!

Yosh ayol bosh egib shunday so'zlarni aytgandan keyin Shohrux Mirzo uni biron jazoga buyurishni o'ziga ep ko'rmadi.

Turkiston tomonlarda yurgan Xalil Sulton Dashti Qipchoqdagi ko'chmanchi chingiziylarning quroliga aylanib qolish xavfi bor edi. O'sha tomonlarda yangi bir fitna qo'zg'alishiga yo'l qo'ymaslik uchun Shohrux Mirzo qo'shin tortib, Turkistonga bordi va Uzun Ota degan joyda Xalil Sulton bilan uchrashdi.

— Endi o'tgan ishga salavot, siz mening jigarimsiz! — deb, quchoq ochib Xalil Sulton bilan yarashdi.

O'zaro suhbatda Xalil Sulton otasi Mironshoh hukmronlik qilgan Isfahon va Ozarbayjon tomonlarga hokim bo'lib borish istagini bildirdi.

— Xoqoni Sa'id, Samarqandda biz elning nazaridan qoldik, bobomiz poytaxtiga Ulug'bek Mirzo munosibdirilar, — dedi.

Xalil Sultonning tantilik qilgani Shohrux Mirzoga yoqib tushdi. U Samarqand taxtini o'g'li Ulug'bek Mirzoga inoyat qildi-da, Xalil Sultonni xotini Shodimulk begim bilan Hirotga birga olib borib, bir necha kun mehmon qildi.

Podshoning iliq munosabatidan dillari yumshagan Xalil Sulton va Shodimulk begim Hirotning Bog'i Safedida

mehmon bo‘lib turgan kunlarida kimlarning qutqusiga uchib Sohibqiron bobolari vasiyatiga qarshi isyon qilganlarini batafsil so‘zlab berdilar.

— Biz, oshiq-ma’shuqlar, — deb Xalil Sulton o‘zlarini istehzo bilan tilga oldi: — Birimiz podsho, birimiz malika bo‘lib, juda katta ketgan ekanmiz. Keyin bilsak, hokimiyat uchun kurashgan qimorbozlar «gartkam!» deb, bizni oshiqqa o‘xshatib, o‘rtaga tashlagan ekanlar. O‘yin tugagandan keyin oshiq kerak bo‘lmay qolganda birimizni Xudoydod bandi qilib Xo‘jandga olib ketdi, birimizni Keshga, sizning huzuringizga asira qilib olib kelishibdi.

Xalil Sulton Shohrux Mirzodan yetti yosh kichik — endi yigirma oltiga kirgan edi. Lekin so‘nggi yillarda uning yuzi allanechuk so‘lib, qarimsiq bo‘lib qolgan, soch-soqoliga oq tushgan edi.

— Amirzodam, mardona lutf qildingiz, — deb Shohrux Mirzo oshiq-ma’shuqlik bilan qimorbozlar oshig‘i haqidagi so‘z o‘yinidan zavqlandi.

— Xayriyat, toleyimizga Xoqoni Sa‘id, siz bilan, hazrat begim, siz bor ekansizlar, — deb Shodimulk begim erining so‘zlarini qo‘llab-quvvatladi. — Sizlarni parvardigor bizga najotkor qilib yuborgan ekan. Bo‘lmasa dushmanlarimiz bizni allaqachon o‘ldirib yuborishardi.

— Har bir ish Xudodan. Bobo Turmush bilan Arg‘unshohlar jazosini oldi-ku.

— Biroq sizga dushmanlik qilgan Xo‘ja Ahmad Tusiy yonidagi Tabriziyalar bilan birga qochib qutulib ketdi,— dedi Xalil Sulton. Men asir tushganimda ular xazinada qolgan oltin-u javohirlarni o‘marib, Tabriz tomonlarda hukmron bo‘lgan Qora Yusuf huzuriga qochib o‘tibdir.

— Rayga¹ hokim bo‘lib borsangiz, balki ular huzuringizga qaytib kelishar?— dedi Gavharshod begim.

— Agar qaytib kelishsa, men ularni tuttirib Xoqoni Sa‘idning hukmlariga topshirgaymen. Qora Yusuf bilan ham alohida hisob-kitobim bor. Ikki yil burun uning odamlari mening otam

¹ Ray — hozirgi Tehronga yaqin bo‘lgan qadimiy shahar.

Mironshoh bahodirni Sultoniya yaqinida qiynab o'ldirganlar. Ularga qasos qaytmog'i kerak!

— Iloyo yaxshi niyatlaringiz ro'yobga chiqsin! — deb Shohrux Mirzo suhbatni yakunladi.

Shundan keyin Shohrux Mirzo tajribali amirlaridan Po'latbek, Hamzabek, Said Hasan deganlarni o'n ming kishilik lashkar bilan Xalil Sulton ixtiyoriga berib, uni Rayga hokim qilib jo'natdi.

Lekin Rayda ham Xalil Sultonning ishi yurishmadi. Sohibqiron bobosining arvohini chirqiratgani, valiahd tayinlangan Pirmuhammad Mirzoning o'limiga sabab bo'lgani tufayli uning ruhida qandaydir sinish va yemirilish yuz bergan, sog'lig'i ham yomonlashgan edi. Rayda u og'ir xastalikka uchrab, uch kun to'shakdan turolmay yotdi-yu, yigirma yetti yoshida vafot etdi. «Bobosining arvohi urdi» degan gaplar tarqaldi.

Yigirma to'rt yoshli Shodimulk begim sevgilisi Xalil Sultonsiz yashashni istamay, zahar ichib olamdan o'tdi. Yolg'iz o'g'lining dog'ida kuygan Xonzoda begim ham Xalil Sultonning qirqi o'tar-o'tmas bandalikni bajo keltirdi.

INTIHOSIZ OLISHUVLAR

Ko'pchilik taniydigan bu uch mashhur shaxsning birinкетин hayotdan ko'z yumgani shon-shuhrat va baland martabalarining o'tkinchi ekanini ko'rsatib turardi. Shunga qaramay, hokimiyat talashib olishishlarning hech oxiri ko'rinmasdi.

G'arbiy viloyatlar endi tinchiganda sharqdagi Turkiston va shimoldagi Dashti Qipchoqdan yana bir xatarli qo'shin tog' ko'chkisiday Samarqand ustiga bostirib keldi. Bir vaqtlar o'z valine'mati Amir Temur xotirasiga xiyonat qilib, Xalil Sulton isyoniga qo'shilgan Shayx Nuriddin endi Dashti Qipchoqdagi Chingiz O'g'lon bilan til biriktirib, Turonni yosh Ulug'bekdan tortib olish harakatiga tushdi.

Kuchlar teng emas, yov qo'shini to'rt barobar ko'p edi. Samarqand yaqinidagi Qizil Rabot degan joyda jang bo'ldi. O'n besh yoshli Ulug'bek otalig'i Shohmalik bilan bu jangda mag'lubiyatga uchradi va Amudaryo tomonga chekindi.

Shayx Nuriddin bilan Chingiz O'g'lonning mo'ri-malaxday behisob qo'shini uni ayovsiz ta'qib etib kelardi. Ulug'bek daryodan o'tib ketishga tezda kema topolmagach, o'ng qirg'oqdagi Kalif qo'rg'oniga kirib berkindi.

Yov qo'shini qo'rg'onni o'rab oldi. Qamal boshlandi. Chingiz O'g'lonning odamlari qo'rg'on devorlarining nochorroq joyini topib, uni qulatilish uchun tagini kovlay boshladilar.

O'g'lining hayoti xavf ostida qolganini Hirotda turib eshitgan Shohrux Mirzo darhol o'tlanib, Kalifga katta qo'shin bilan yetib keldi va Ulug'bekni yov changalidan qutqarib oldi.

Shayx Nuriddin bilan Chingiz O'g'lon Turkiston tomonga chekindi. Shohrux Mirzo Shayx Nuriddinga elchilar yuborib, u bilan yarashmoqchi bo'ldi. Lekin o'jar Shayx Nuriddin bunga ko'nmadi. Shundan keyin Xirqadoq degan bahodir bir navkar hiyla ishlatib, uni otdan tortib tushirdi-da, boshini qilich bilan kesib tashladi. Shayx Nuriddin asoratida azob tortib yurgan Tuman og'o (Sohibqironning kichik bevasi) shundan so'ng Samarqandga qaytib keldi. Ulug'bek uni e'zozlab kutib oldi, keyinroq ota-onasining oldiga — Hirotda kuzatib qo'ydi. Tuman og'o qolgan umrini Shohrux Mirzo qanoti ostida toat-ibodat bilan o'tkazdi.

Gavharshod begimning endigi orzusi — qonli urushlar boshqa bo'lmasa, Sohibqiron davrida soni ikki yuz mingdan oshib ketgan qo'shin uch-to'rt barobar qisqartirilsa, harbiy xarajatlardan ortib qolgan mablag'lar hisobiga maktab-u madrasalar, ko'prik va rabotlar qurilsa. Shohrux Mirzo ham bunyodkorlik ishlariga moyil edi. Biroq urush-yurishdan boshqa narsani bilmaydigan zo'ravon beklar va sipohilar qo'shinni qisqartirishga qarshilik ko'rsatib, isyonlar qilishdi.

Bu isyonlarni bostirish uchun yana qurol ishlatishga to'g'ri keldi.

Dehqon-u hunarmandlar, olim-u quruvchilar, mam-lakatning barcha madaniy kuchlari urushsiz yasholmaydigan jangarilarga qarshi kurashda Shohrux Mirzoni qo'llab-quvvatladilar. Shohrux Mirzo va Gavharshod begim o'z o'g'illarini ham bunyodkorlik ruhida tarbiyalagan, ularning har biriga yaxshi ko'rgan ilmiy-ijodiy ishini qilish uchun imkon yaratgan edilar.

Shu sababli o'g'illar ham doim ota-ona tomonida turdilar.

Ulug'bek Mirzo Samarqandda madrasa va rasadxona qurib, olimligini qildi. Uning inisi Ibrohim Mirzo Sherozda ulkan shoir Sharafiddin Ali Yazdiyga homiylik qilib, Sohobqiron bobosi haqida «Zafarnoma» kitobining yaratilishiga sababchi bo'ldi. Uchinchi o'g'il Boysunqur Mirzo Hirotda bosh vazir. U otasi nomidan barcha rassomlarga bosh bo'lib, Bog'i Safedda qurilgan ulkan qasrning ichiga ajoyib suratlar chizdirdi. Hirotda Shohrux Mirzo nomiga bir madrasa, Gavharshod begim nomiga yana bir madrasa qurildi.

Shohrux Mirzo va Gavharshod begim bir yoqadan bosh chiqarib, hokimiyat jilovini mahkam tutganliklari, o'g'illarini insof va adolat ruhida tarbiyalaganliklari uchun to'rt o'g'ildan birortasi — na Ulug'bek, na Ibrohim, na Boysunqur, na Jo'giy Mirzo bir-biri bilan yovlashgan emas, ota-onalariga qarshi bosh ko'targanlari ham yo'q.

Bu o'g'illar qiyinchilik ko'rib o'sgan, harbiy yurishlarda mashaqqat chekib chiniqqan, tinch ijodiy mehnatning afzalliklarini amalda ko'rib bilgan edilar. Ammo farovon zamonlarda ko'proq o'yin-kulgi, aysh-u ishrat bilan o'sgan Shohruxning nevaralari noahil, bir-biri bilan qirpichoq. Bu yoshlarda sarflanmagan kuchlar ko'p, ota-bobolari kabi katta g'alabalarga erishib, tojdor bo'lish ishtiyoqida yonishadi. Atroflaridagi amir-u beklari tog'larga tarmashgan bulutlarga o'xshab, ularning boshlariga taxtparastlik balolarini yog'dirishadi.

«Davlat mablag'lari madrasa-yu rasadxona qurilishlariga emas, harbiy yurishlarga sarflanishi kerak! Qilichlarimizni zang bosib ketdi! Jangovar bekdan ko'ra allaqayoqdagi mullabachchalarning nufuzi baland!» deb vaysaydigan urushqoq amirlar ta'sirida yosh shahzodalar ham yangi harbiy yurishlarda qahramonlik ko'rsatib, katta martabalarga erishishni istashadi.

Doim madaniy kuchlarga qarshi turadigan, bunyodkorlikdan ko'ra buzg'unchilikni afzal ko'radigan, urushda qon to'kib, boylig-u martaba orttirishga o'rgangan jangari beklar nevaralarini yo'ldan ozdirishi mumkinligini Shohrux Mirzo ham sezib qoldi. Kechqurun davlat ishidan bo'shaganda Bog'i Safedga kelib, Gavharshod begimga dil yordi.

— Nevaralaringiz buzg‘unchi beklar bilan may bazmlari qilarmish, kayf ustida obro‘ talashib, hokimiyatga intilarmishlar. Bundan qo‘rqulik, begim!

— Ne qilaylik, hazratim! Ma‘rifat bilan jaholatning olishuvlari ming yillardan buyon hech poyoniga yetmaydir. Mamlakat himoyasi uchun lashkar kerak deb qo‘shin saqlamoqdamiz. Lekin ko‘pchilik sipohilar maktab-madrasa ko‘rmagan odamlardir. Ma‘rifatli bunyodkor kishi igna bilan quduq qazigandek bir umr mehnat qilib erishadigan boylig-u martabaga jangda g‘olib chiqqan bek-u navkarlar goho bir kunda, bir soatda erishadigan paytlari bo‘ladir. Qimorga o‘xshagan bunday harbiy omad yosh nevaralarimizga yillar davomida kitob o‘qib bunyodkor bo‘lishdan ko‘ra maroqliroq tuyulsa kerak-da.

— Biroq jangdagi jasorat bilan hayotdagi bunyodkorlikni qo‘shib olib borish ham mumkin-ku. Sohibqiron otamiz doim shunday qilmaganmilar?

— Rost, siz ham shunday qilmoqdasiz, Ulug‘bek ham!

— Ana shu tajribani nevaralarimiz diliga kim yetkazib bergay? Qur‘onning «Shuaro» surasida ikkita oyati karima bor. Shu oyatlarda Ibrohim alayhissalom Allohga iltijo qiladilar: «Ey, parvardigorim, menga ilm-u hikmat bergin, kelgusi avlodlarga haqiqatni so‘zlab berishga meni loyiq qilgin!» Biz ana shu oyatga amal qilsak bo‘lmaydimi? Xo‘p, davlat ishi-yu urush-yurishlar meni juda band qilib qo‘ymoqda. Ammo siz ko‘p kitob o‘qiysiz, Ulug‘bekni tarbiyalagan ma‘rifatli onasiz. Nevaralarni mana shu Bog‘i Safedga olib kelib, ularning diliga haqiqatni singdirsangiz bo‘lmaydimi? Yazdiy «Zafarnoma»si, Shomiy kitobi, Sohibqiron otamizning xotiralari, kutubxonamizdagi boshqa nodir bitiklar barchasi sizning ixtiyoringizda bo‘lsin. Siz-u biz ko‘rgan-bilgan juda ko‘p voqealar ham nevaralarimiz uchun katta bir maktab emasmi?

— Hazratim, siz bugun ulug‘ bir maqsadni mening ko‘zimga oftobday ravshan qilib ko‘rsatdingiz. Agar kuchim yetsa, men ham avlodlarga haqiqatni so‘zlab berishga zarracha loyiq bo‘lsam jon der edim!

— Men aminmen, bunday ish sizning ilkingizdan kelgay. Yodingizda bormi, Hazrat otam layoqatli nevaralar tarbiyasini kayvoni xotinlari Saroymulxonimga topshirgan edilar. Rahmatli Bibixonimni otam «Ona lochin» deb ulugʻlar edilar. «Avlodlarimni lochinday yuksakka parvoz etadigan qilib tarbiyalang!» derdilar.

— Ha, ming afsus, Saroymulxonim olamdan bevaqt ketdilar.

— Ammo siz ham Bibixonimning salaflaridansiz, begim. Bugungi temuriylar xonadonida siz kayvoni ona boʻlib qoldingiz. Palapon lochinlarimizni endi siz uchirma qilmogʻingiz kerak. Ularni amalparast bek-u aʼyonlarning qutqularidan omon saqlay olmasak, keyin pushaymon boʻlurmiz!

Gavharshod begim oʻrnidan turib, Shohrux Mirzoning bu topshirigʻini taʼzim bilan qabul qildi.

— Inoyatingizdan minnatdormen, hazratim!

Shundan keyin umidli shahzodalar Bogʻi Safedga koʻchirib kelindi. Ular orasida Ulugʻbekning oʻgʻli Abdullatif, Boysunqur Mirzoning oʻgʻillari Alouddavla va Abulqosim Boburlar bor edi.

Gavharshod begim har haftaning uch kunida shahzodalar bilan ikki soatdan mashgʻulot oʻtkazardi. Mashgʻulot Bogʻi Safedda, begimning katta xonayi xosida oʻtar, miz ustida «Zafarnoma»ga oʻxshagan nodir qoʻlyozmalar turardi. Devorga xaritalar ham osib qoʻyilardi.

Gavharshod begim koʻproq temuriylar tarixidan saboq berardi. Kitoblarda yozilgan voqealarni oʻzi boshidan kechirgan yorqin xotiralar bilan boyitib, juda maroqli hikoyalar soʻzlab berardi.

Uning soʻzlarini yoshi kichikroq boʻlgan shoirtabiat nevarasi Abulqosim Bobur nihoyatda berilib tinglardi. Biroq Abdullatif bilan Alouddavla faqat toj-u taxtni egallash, jangda oʻlja olish va aysh-u ishrat qilish tafsilotlariga qiziqishar, momosi ilm-u maʼrifat va bunyodkorlik toʻgʻrisida soʻzlaganda esnab oʻltirishardi.

Ularni ota-bobolarining eng yaxshi anʼanalariga sodiq qilib tarbiyalash behad mushkul ekanini Gavharshod begim shundan ham sezardi.

ABDULLATIFNING ILK ISYONI

Ulug'bekning avvalgi o'g'illari yoshligida o'lib ketishgan, ulardan keyin tug'ilgan Abdullatif amakivachchasi Alouddavlagaga nisbatan bir necha yosh kichikroq edi. Bir chekkasi shu sababdan Alouddavla o'zini sal katta olardi. Uning otasi Boysunqur Mirzo o'ttiz uch yoshida ichkilikni ko'p ichishi oqibatida kasallanib vafot etganidan keyin, farzand dog'ida kuygan ona Boysunqurga juda o'xshaydigan Alouddavlagaga ko'proq e'tibor berardi.

To'qqiz-o'n yoshlarida ular yog'ochdan yasalgan qilichlarini bir-biriga shaq-shuq urib mashq qilishgan bo'lsa, balog'atga yetib, yigit bo'lib qolgan kezlarida haqiqiy qilich bilan kuch sinashadigan bo'ldi. Abdullatifning yoshi kichik bo'lsa ham bilagida kuchi ko'p, otalig'i uni «qilichbozlikda Sohirqiron bobokaloningizga tortgansiz» deb maqtaydi.

Bir kuni qilichbozlikdan mashq o'tkazayotganlarida Alouddavlaning qo'lidagi qilichini Abdullatif chapdastlik bilan urib, yerga tushirib yubordi. Qo'li qattiq qayrilgan Alouddavla og'riq zarbidan ingrab, o'rtancha barmog'ining qilich kesib ketgan joyini chap qo'li bilan changalladi.

Shu voqeaning ustiga kelib qolgan Gavharshod begim Alouddavlaning barmog'idan qon oqayotganini ko'rdi-yu, qilich tutgan Abdullatifni jerkidi:

— Amirzoda, bunchalik beshafqatsiz!

— Uzu, noxosdan tig' tekkanini bilmay qoldim!

— Noxosdan emas, ataylab tig' urdingiz! — dedi Alouddavla va momosiga yuzlandi. — Menga devonda katta lavozim berilgani uchun baxilligi kelib yurgan edi. Mana, alamini oldi!

— Baxil o'zingiz! — dedi Abdullatif ham achchig'lanib. — Mening otam Samarqand taxtida yigirma yildan buyon podshoh! Siz otangizning podshoh bo'lolmay ketganidan armondasiz! «Endi taxt navbati meniki, bobom meni valiahd tayin etgay, siz mening xizmatimni qilgaysiz!» deb maqtanib yurib-siz!

— Voy, beandisha! — deb Gavharshod begim Abdullatifning so'zini kesdi. — Bu so'zlar Xoqoni Sa'idning quloqlariga

yetib borsa ne bo'lishini bilurmisiz? Halitdan toj-u taxt da'vosini qilishga uyalmaysizlarmi?!

— «Valiahd bo'lurmen» deb da'vo qilgan erkatoyingiz-ku! — deb so'z qaytardi Abdullatif.

— Avvalo, siz chaqimchilik qilishdan uyaling!.. Ilkiga qilich urib yarador qilganingiz ustiga, yana bunday beodob gaplar!.. Buning uchun Xoqoni Sa'id sizga jazo buyurmoqlari kerak!

Tug'ilgan shahri Samarqandni sog'inib, ota-ona mehrini qo'rsab yurgan, Hirotda o'zini garovda ushlab turilganday sezadigan Abdullatif momosining so'nggi gaplaridan qattiq xafa bo'ldi va yig'lamsirab, o'z ko'shiga qarab ketdi.

O'sha kuni kechasi Abdullatif bo'lgan voqeani Junaid Bo'ta degan sirdosh bekiga aytib berdi-yu:

— Xo'rlik bas, Samarqandga ketgaymiz! — dedi.

— Shunday qahraton qishda... Amudaryodan qanday o'tgaymiz?

— Bu yerda o'gay bola bo'lib yashash jonimga tegdi! Alouddavla o'z tug'ilgan shahrida, hamma unga mehribon. Samarqandga borsak, hazrat otam menga mehrini ko'rsatib, bironta lavozim bermasmidi?! Axir Sohibqiron bobom otamni o'n bir yoshida Toshkent-u Sayramlarga hokim qilib tayinlagan ekanlar-ku. Men o'n yetti yoshdamen! Qachongacha momomga mute bo'lib yurgaymen?

— Agar hazrat otangiz Toshkentnimi, Farg'onaniami sizga bersalar... unda biz...

— Unda siz mening sohibixtiyor eshik og'am, birinchi amirim bo'lursiz!

Bunday katta lavozimlar oldida qish sovuqlari ham Junaid Bo'taning ko'ziga ko'rinmay qoldi. Ikkovlari yo'l tadorigini ko'rib, sodiq navkarlaridan o'ttiz kishini yetovdagi otlari bilan Hirotdan yashirincha olib chiqdilar-da, Samarqandga jo'nab ketdilar.

Nevarasi Abdullatifning Samarqandga arazlab ketib qolganini eshitgan Shohrux Mirzo Gavharshod begimni Bog'i Jahonorodagi xonayi xosga chaqirtirdi.

— Siz nechuk Abdullatifni xafa qildingiz, begim? — deb qahr bilan so'radi.

— Ne qilay, hazratim, Abdullatif Alouddavlaning ilkiga tigʻ uribdilar!

— Siz nuqul Alouddavla deysiz! Ulugʻbek sizga oʻgaymi? Oʻgʻli arazlab borsa, Ulugʻbek bilan oramiz buzilishi mumkinligini nechun oʻylamaysiz? Alouddavla halitdan toj-u taxtga talpinarmish! Valiahd boʻlmoqchi emish! Uni erka qilib hovliqtirgan siz emasmi?!

Xufiyalar allaqachon hamma gapni oqizmay-tomizmay Shohrux Mirzoga yetkazganini sezgan Gavharshod begim titroq qoʻllarini koʻksiga qoʻyib:

— Men, zaifangiz, koʻngli boʻshlik qilgan boʻlsam afv eting, — dedi. — Bevaqt vafot etgan farzandimiz Boysunqur Mirzodan yodgor boʻlib qolgan Alouddavlaga mehr qoʻyganim rost. Lekin soʻzimga inoning, hazratim, Abdullatif bilan uning otasi Ulugʻbekka mening mehrim bundan ortiq boʻlsa borki, kam emasdir!

— Kam emasligi... faqat ogʻizdami yoki... amalda isboti bormi?

Bugun havo sovuq boʻlgani uchun er-xotin ikkovi ham poʻstin kiyishgan, tashqarida qor yogʻib, izgʻirin shamol esmoqda edi.

— Agar... mening soʻzlarimga isbot talab qilinsa... Xoʻp, ijozat bering, hozir qish chillasi boʻlsa ham, Samarqandga yoʻl olay. Onalik mehrim qandayligini Mirzo Ulugʻbek oldida isbot etay, Abdullatifni Hirotga olib qaytay!

Hirotidan Samarqandga qish kunida otliq borib kelish uchun salkam bir oy vaqt ketar edi. Yoshi oltmishdan oshgan Gavharshod begim bunday mashaqqatli safarga bardosh bera olarmikan? Kelinchakligida uning qanchalik goʻzal va shijoatli ayol boʻlgani Shohruxning esiga tushdi:

— Hali ham yigirma yoshdagi gʻayratlaringizdan bor ekan-da, begim?

— Farzand mehri yoshga qaramas ekan, hazratim. Men toʻngʻich oʻgʻlimiz Ulugʻbekni juda sogʻinib yuribmen. Ammo nevarimiz Abdullatifning feʻli yomon. Halitdan toj-u taxtga havasmand.

— Men ham buni sezib yuribmen. Baʼzi Samarqand beklari Ulugʻbekning madrasada mudarrislik qilib, ilmi nujumga berilib

ketganidan norozi. Ular Abdullatifni otasidan ko‘ra podsholikka munosibroq deb bilar emishlar. Maxfiy axborotlardan shuni bilganim uchun Ulug‘bek Mirzoning tinchini o‘ylab, Abdullatifni Hirotdan ketkazmay yurgan edim.

— Rost, Abdullatif Ulug‘bek uchun ham xatarli. Ruxsat bering, men borib uni qaytarib olib kelay! — dedi Gavharshod begim.

Xonayi xosda ikkovlari o‘ltirgan edilar. Yo‘g‘on gavdali Shohrux Mirzo ko‘zlari allanechuk yaltirab, o‘rnidan turdi. Gavharshod begim ham joyidan ko‘tarildi. Mayin soqolmo‘ylovi silliq tarashlangan barvasta Shohrux Mirzo hali ham xipchabo‘y begimni mehr bilan bag‘riga bosdi-da, yuzidan, ko‘zidan o‘pdi:

— Mard ayolsiz, safaringiz bexatar bo‘lishi uchun neki zarur bo‘lsa muhayyo qilurmiz!

O‘sha kuni Shohruxning buyrug‘i bilan Samarqandga chopar yuborildi va Gavharshod begimning yo‘lga chiqayotgani haqida Ulug‘bekka xabar qilindi.

Gavharshod begim qor bo‘ralab yog‘ayotgan sovuq kunda Hirotdan otliq jo‘nab ketdi. Shohrux Mirzo unga yuzdan ortiq qo‘riqchilar, xizmatchilar, kaniz-u navkarlar qo‘shib bergan edi. Begim ot ustida juda toliqsa yoki sovuqdan qiynalib qolsa, uni atrofi kigiz bilan o‘ralgan, ichi bir qadar iliq taxtiravonga olishardi. Sakkiz baquvvat yigit taxtiravonning to‘rt tomonidan uzun dastalarini yelkalariga qo‘yib, ehtiyotlik bilan ko‘tarib borar edilar. Bunday holda tez yurib bo‘lmas, safar uzoqqa cho‘zilar, oxiri ko‘rinmaydigan poyonsiz yo‘llarda soatlar, kunlar juda sekinlik bilan o‘tar edi.

Taxtiravonda yolg‘iz o‘ltirgan Gavharshod begim xotiralarga beriladi. Ana, uning olovli yoshligi. Badavlat tarxonlar oilasida qazi-qarta yeb, qimiz ichib, chavandozlik mashqlarida chiniqib o‘sgan qiz juda tez voyaga yetadi. Unga Sohibqiron Amir Temurning nazari tushadi. O‘n olti yoshli Gavharshodni kenja o‘g‘li Shohrux Mirzoga munosib ko‘radi.

O‘shanda Shohrux Mirzo ham endi o‘n yetti yoshga kirgan, lekin harbiy yurishlarda toblanib erta ulg‘aygan, yigirma yoshli yigitlardek kuchga to‘lgan devqomat o‘g‘lon edi. Gavharshod u

bilan avvallari ham ko'rishgan, dilida olovli hislar uyg'ongan edi.

To'y bo'ldi-yu, oradan uch oy o'tmay Shohrux Mirzo otasining qo'shinlari safida Isfahon va Tabriz tomonlarga harbiy yurishga ketdi.

Homilador Gavharshod begim Samarqandda ekanida Kavkazning Qorabog'idan, Amir Temurdan farmon keldi. Uvruq deb ataladigan haram ahli barcha kelinlar bilan Saroymulxonim boshchiligida ikki ming qo'riqchi askar himoyasida Samarqanddan Tabrizga yetib kelishi buyurildi.

Sohibqironning buyrug'i so'zsiz bajarilardi. Endi o'n yettiga kirgan kelin ikkiqat ahvolda minglab chaqirim masofani yomg'irli, qor-qirovli sovuq kunlarda bosib o'tib, hut oyida Tabriz yaqinidagi Sultoniyaga yetib borganini hozir eslasa, o'zining chidam-bardoshiga hayron qoladi. To'g'ri, mehribon qaynonasi Saroymulxonim butun safar davomida unga g'amxo'rlik qilib bordi. Lekin telbalanib oqayotgan Jayhundan o'tayotganlarida kemanding lapanglab chayqalishidan Gavharshod begimning boshi aylanib, ko'zi tingani, Eronning Dashti Karbalo deb ataladigan sahrosida qum bo'ronlaridan azob tortgani, Isfahondan nari to Sultoniyaga yetguncha tog'yo'llarida, tik dovonlarda qor va yomg'irlar ostida shalabbo ho'l bo'lganlari... Shunday uzoq yo'lni bosib o'tgan yoshgina kelin Navro'z arafasida Sultoniyada ajoyib bir o'g'il tuqqandi. Yana qanday o'g'il — bo'lajak buyuk daho — Ulug'bek!

Bolaning chillasi chiqqandan keyin Sohibqiron bobosi uni qo'lga olib peshonasidan o'pgani, Gavharshod begimga qimmatbaho kiyimliklar va dur-u gavhar taqinchoqlar in'om qilgani eng unutilmas voqea tarzida begimning yodida qolgan.

Shohrux Mirzo janglarda jasorat ko'rsatganidan tashqari, o'n sakkiz yoshida ikki ajoyib o'g'ilning otasi bo'ldi. Uning To'tiniso begim degan ikkinchi xotinidan o'sha yili yana bir o'g'il tug'ildi. Unga bobosi Ibrohim deb ism qo'ydi.

Tug'ilish bor joyda o'lim ham bo'lar ekan. Kavkazning kurdlar yashaydigan bir qal'asi oldida Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx bahodirga o'q tegib halok bo'ldi. Marhumning xotinlaridan biri Mulkat og'o sakkiz va o'n yoshli

ikki o'g'ilning onasi edi. Amir Temur yigirma olti yoshli bu kelini va ikki nevarasining begona oilaga tushishini istamadi. Mulkat og'oni Shohrux Mirzoning nikohiga o'tkazdilar.

Yosh vafot etgan akaning bevasini inisiga xotin qilib berish odati azaldan bor edi. Sohibqironning katta o'g'li Jahongir Mirzo yigirma yoshida vafot etganda, uning ikki o'g'liga ona bo'lgan bevasi Xonzoda begim marhumning inisi Mironshoh nikohiga o'tkazilgan edi. Keyin bu nikohdan Xalil Sulton tug'lgandi. Lekin Mironshoh Mirzo yoshi o'zidan katta bo'lgan sobiq kelin ayasi Xonzoda begimni suymas edi. Yaqin qarindoshga majburan uylantirishning oqibati yomon bo'lishini Gavharshod begim mana shu er-u xotinning misolida ko'rgan. Mironshoh Mirzo mast bo'lib, Xonzoda begimni kaltaklagan paytlari ham bo'lgan. Xonzoda begim Mironshoh Mirzo ustidan Sohibqiron qaynotasiga shikoyatlar qilib, uning hokimiyatdan chetlatilishiga sababchilardan biri bo'lgani ham Gavharshod begimga ma'lum edi.

Shuning uchun o'n sakkiz yoshli Shohrux Mirzoga yigirma olti yashar sobiq kelin ayasi Mulkat og'oni majburan nikohlab berganlarida Gavharshod begim juda qattiq iztirob chekdi, kundoshlik olovida kuyib o'rtandi.

Ammo yoshlikda kelinsalom qilgan paytidayoq Sohibqiron qaynotasining irodasiga so'zsiz bo'ysunishini zimmasiga olgani uchun kundoshlik azoblariga ham chidab berdi.

Mulkat og'o keyinchalik Shohrux Mirzodan bir o'g'il ko'rdi. Otini Suyurg'amish qo'ydilar.

Gavharshod begim Shohrux Mirzoning ko'z ochib ko'rgan suyukli xotini ekanligi Mulkat og'oga ma'lum edi. Shuning uchun u Shohrux Mirzodan ortiqcha bir e'tibor talab qilmas, o'g'illari bilan goh Farg'ona vodiysida, goh Balxda Shohrux Mirzodan yiroqda yashashga ko'nikkan edi.

Sohibqiron qaynotasi Tabrizda ekanida Gavharshod begimning kundoshlik azobini yengillatadigan ajib bir inoyat ham qildi. Besh yillik harbiy yurish hali davom etayotgani uchun Amir Temurning o'zi Tabrizda qoldi-yu, o'g'li Shohrux Mirzoni Turonga hokim tayinlab, xotin-bolalari bilan Samarqandga jo'natib yubordi.

Shohrux Mirzo yosh bo'lsa ham tadbirli yigit edi. Katta xotini Mulkat og'oni Umarshayx Mirzodan tug'ilgan o'g'li Iskandar Mirzo bilan Farg'ona vodiysini boshqarishga yubordi. Yana bir xotini To'tiniso begim o'g'li Ibrohim Mirzo bilan Buxoroda yashay boshladi.

Samarqandning mashhur Bog'i Dilkushosi Ulug'bek va Gavharshod begim ixtiyorida qoldi. Samarqand poytaxt bo'lgani uchun Shohrux Mirzo ham ko'proq shu yerda bo'lar va Gavharshod begim bilan Bog'i Dilkushoda yayrab istiqomat qilar edi.

Begim hayotining shu vaqtgacha bo'lgan eng farahli kunlari Samarqandda, Bog'i Dilkushoda o'tdi. Shohrux Mirzo Gavharshod begimni davlat ishlariga yaxshi tushunadigan aqlli va ma'rifatli ayol sifatida ham yaxshi ko'rar, ba'zi murakkab muammolarni hal qilishda begimning maslahatini olar edi.

Ana shunday maslahatlardan biri Samarqanddan Toshkentga borayotganlarida Jizzax bilan Sirdaryo oralig'idagi qaqroq cho'lga suv chiqarish borasida bo'ldi. Amir Temir o'g'lini Tabrizdan Samarqandga jo'natayotganda:

— El-yurtning mushkulini oson qilgin, adolatli yo'l tutgin, savob ishlar qilib ko'pchilikning duosini olgin! — deb nasihat qilgan edi. Shohrux Mirzo Sirdaryoning chap tomonidagi suvsiz cho'lda qiynalib yashayotgan aholining arz-u dodini eshitganda shu nasihatlar uning yodiga tushdi.

— Sardoba qurdirsakmikin? — dedi u Gavharshod begimga.

Gavharshod begim Zarafshon daryosidan chiqarilgan Darg'om anhorini uning yodiga soldi.

— Sirdaryoning suvi Zarafshonnikidan ham ko'p, amirzodam, — dedi. — Agar undan Darg'omga o'xshagan shoxariq chiqarilsa, qancha suvsiz joylar obod bo'lg'ay! Qancha odamlar sizni duo qilgay!

Toshkentga borganlarida Shohrux Mirzo muhandislar va miroblarni to'plab, Sirdaryodan cho'lga qarab shoxariq qazish bo'yicha loyiha tuzishni buyurdi. Loyiha to'rt oyda tayyor bo'ldi. Kuz payti dala ishlari kamayganda daryo bo'yida yashaydigan minglab odamlar loyihadagi shoxariqni qazishga safarbar etil-

di. Xalq o'zi hashar qilib, ishni bir yilda bitirdi. Cho'lga suv kelib, bog'-rog'lar, obod manzillar paydo bo'lgandan keyin odamlar yangi shoxariqni «Mirzo ariq» deb atay boshladilar. Butun cho'l esa Mirzacho'l nomini oldi.

Shohrux Mirzo va Gavharshod begimning Turonda orttirgan bu tajribalari keyinchalik Xurosonda ham ish berdi.

Qadimgi Marv shahri Chingizxon davridan buyon qum-larga ko'milib, inson zoti yasholmaydigan xarobazorga aylanib qolgan edi. Bir yuz-u sakson yil, ya'ni salkam ikki asr kimsasiz yotgan Marv shahrini qayta tiriltirish uchun Chingizxon buzdirib tashlagan Murg'ob daryosidagi to'g'onni qayta tiklash, qumga ko'milib qolgan ariqlarni ochib, obihayot keltirish zarur edi.

Shohrux Mirzo otasining saltanatini qayta tiklashga mu-yassar bo'lgan milodiy 1410-yilda Gavharshod begim unga Marvni eslatdi:

— Mirzacho'lda shoxariq qazdirganingiz uchun odamlar sizni haligacha duo qilar ekanlar. Mana hozir xudo sizga shunday ulug' saltanatni qaytarib berdi. Endi buyuk bir savob ish qilsangiz...

— Yana qanday ish?

— Hazratim, yana emas. Bu hali hech kim qilmagan be-takror jasorat bo'lur. Qadimgi Marv shahrini qayta tiklash...

— Butun bir shaharni-ya?

— Olim-u muhandislar tarhini chizib, menga ko'rsatdilar. Mo'ysafid yoshullilar ming-ming savobtalab odamlarni hasharga boshlab chiqmoqchilar. Murg'ob daryosidagi buzilgan to'g'on qayta tiklansa, xalq o'zi ariqlarni qumlardan tozalab olg'ay. Suv borsa Marv qayta tirilgay!

Bu taklif Shohrux Mirzoni qiziqtirib qo'ydi. Chindan ham buzib tashlangan to'g'onni qayta tiklash mumkin ekan. Bu ish-ga Xurosonning barcha savobtalab olim-u muhandislari, quruv-chi-yu miroblari jalb etildi. Davlat xazinasidan katta mablag'lar ajratildi.

Hirotdagi filxonada o'n bir yil burun Hindistondan kel-tirilgan ulkan fillari bo'lib, ularni o'z filbonlari parvarish qi-lar edi. Endi shu fillar ham Murg'ob bo'yida ishga tushirildi. To'g'onga yotqiziladigan og'ir toshlarni va ulkan sepoyalarni

fillar xartumlari bilan ko'tarib kelib, odamni oqizadigan suvni to'sishga yordam berdilar.

To'g'on bitguncha uzunligi o'n ikki farsax¹, kengligi yigirma gaz², chuqurligi besh gaz keladigan ulkan o'zan ham tayyor bo'ldi. Bu ishda Turondan Ulug'bek Mirzo boshlab kelgan minglab ustalar va yer qazuvchilarning xizmati ham katta bo'ldi. Qazuv ishlariga usta bo'lgan xorazmliklar ham yordamga keldilar. Juda ko'p ishlarni Xuroson xalqi hashar yo'li bilan amalga oshirdi.

Bu ulkan ishning boshida Shohrux Mirzoning o'zi turdi. U yo'q paytda Gavharshod begim o'g'li Ulug'bek Mirzo bilan barcha ishlarni boshqarib turdilar. Nihoyat, bahorda Navro'zning dastlabki kunlarida to'g'on ishga tushdi, barcha ariqlarga suv keldi.

O'sha yiliyoq dehqonlar Marv atroflarida besh ming juft ho'kiz bilan yer haydab ekin ekdilar, yangi bog'larning tarhini chizib, behisob ko'p ko'chat o'tqazdilar. Uy-joylar ham tez qad ko'tara boshladi.

Ilgarigi obod shahar o'rnida vayronalar, xarobalar yastanib yotar, faqat Sulton Sanjar maqbarasining devorlari so'p-payib uzoqdan ko'rinardi.

Mana bugun, oradan o'ttiz yil o'tgandan keyin Samarqandga borayotgan begim Marvga yana kelganda muhtasham binolar, masjid-u madrasalarni ko'rib, astoydil quvondi. Sovuq qish kuni bo'lishiga qaramay, shaharning eng nufuzli a'yonlari va yoshullilari begimning sharafiga qo'ylar so'yib, minglab odamlarga osh berdilar. Marvni qayta tiklashda Gavharshod begim Shohrux Mirzoning yonida turib oliyjanob ishlarni qilganini qayta-qayta eslashib, unga uzoq umr va oq yo'l tilab qoldilar. Shahar dorug'asi begimni Amudaryo bo'yigacha kuzatib qo'ydi.

Onasi kelayotgani haqidagi xabar Ulug'bekka allaqachon yetib borgan edi. Qor-qirovli qish kunlarida kekxa onasi yo'llarda qanday azob tortishini ko'z oldiga keltirgan Ulug'bek barcha ishlarini tashlab, Samarqanddan Amudaryo bo'yiga qarab

¹ *Farsax* — bir tosh, taxminan 6 kilometr.

² *Gaz* — taxminan 80—90 santimetr.

shoshildi. Gavharshod begim Marv tomonidan Amudaryoning chap qirg'og'iga yaqinlashguncha Ulug'bek ham Buxoro va Qorako'l orqali daryoning o'ng qirg'og'iga yetib keldi.

U vaqtlarda Amudaryoda birorta ko'prik yo'q edi. Qishda daryodan otliq o'tib bo'lmas, suvning sayoz joylari muzlagan, ahyon-ahyonda muzlar ko'chib, bir-biriga zarb bilan urilardi. Bu asov daryodan qishda kemada o'tish ham xatarli, katta muzlar kemani ag'darib yuborishi mumkin. Shunday bo'lsa ham Ulug'bek mustahkam bir kemaga tushib, onasi turgan chap qirg'oqqa o'tib keldi. Gavharshod begim ko'pdan beri ko'rmagan o'g'lini bag'riga bosganda ko'zlarida quvonch yoshlari yiltiradi.

— Xush kelibsiz, hazrat onajon! Samarqand-u Buxoro sizga peshkash! Narigi qirg'oqda Abdullatif yo'lingizga poyonoz to'shab turibdilar!

— Abdullatif ham keldimi?! Xayriyat!

Yana o'sha kemaga tushib o'ng qirg'oqqa o'tgunlaricha bebosh to'lqinlar katta-katta muz parchalarini bir necha marta kemaga olib kelib urdi. Kema chayqalib silkinganida Gavharshod begim barra po'stin kiygan Ulug'bekning baquvvat yelkalaridan ushlab muvozanat saqlardi:

— Ulug' o'g'lim, to'ng'ich o'g'lim, suyangan tog'imsiz! — deb Ulug'bekni bolalik paytidagidek erkalatib so'zlardi. O'ng qirg'oqqa kema to'xtagan joyga chindan ham qip-qizil gilam poyonozlar to'shalgandi. Poyonoz chetida xipcha bo'yli novcha Abdullatif momosini ta'zim-u tavozelar bilan kutib oldi. Gavharshod begim uning egilgan boshini qo'llari orasiga olib:

— Momosi o'rgilsin Latifjondan! — deb peshonasidan o'pdi.

Daryodan o'tib kelgunlaricha kun kech bo'lgan edi. Shuning uchun daryoning o'ng qirg'og'idagi Kalif qo'rg'oniga tunagani kirdilar.

Ona, o'g'il, nevara shohona dasturxon atrofida xush-u xursand suhbatlashib o'tirganlarida Gavharshod begim Abdullatifga kulimsirab tikildi:

— Amirzoda, siz ham bu yerga kelganingizdan behad shodmen. Samarqandda shuncha kun ota-ona huzurida bo'ldingiz. Endi shu yerdan to'g'ri Hirotga qayta qolsak hazrat bobongizni ham quvontirgan bo'lur edik...

Abdullatif boshini egib, uzr so'radi:

— Hazrat momojon, men hali ota-onam diydoriga to'yganim yo'q.

— Shundaymi? — deb Gavharshod begim Ulug'bekka qaradi.

— Albatta, qish sovuqlarida sizni yo'l azobiga qo'ymasak yaxshi bo'lardi, — dedi Ulug'bek. — Biroq butun Turon ahli sizni kutib olishga tayyorgarlik ko'rmoqda. Buxoroda, G'ijduvonda yo'lingizga ko'z tikkanlar ko'p. Xususan, Mirzo Abdullatifning onalari... kelingiz Husn Nigor begim Samarqandda sizni intizor bo'lib kutmoqdalar.

Ulug'bekning uchinchi xotini Husn Nigor xonim Sulton Xalilning qizi edi. Sulton Xalil Rayda sirli bir tarzda vafot etgan, bu judolik Xalil Sultonning onasi Xonzoda begimga ham og'ir zarba bo'lib tushgan, Husn Nigor besh yoshligida su-yukli momosidan ham ayrilib, ko'ngli cho'kib o'sgan edi. Ulug'bek uning husniga mahliyo bo'lib uylangan, ko'ngli nozikligini hisobga olib, xafa qilmaslikka intilardi. Husn Nigor xonim Abdullatifni tuqqandan keyin nufuzi ancha ko'tarilgan. Chunki hozir Ulug'bekning katta o'g'li Abdullatif taxt vorisi sanalar, haramda uning onasiga alohida ehtirom ko'rsatilardi.

Gavharshod begim shuning hammasini xayolidan bir-bir o'tkazdi-da:

— Mayli, men o'zim ham Buxoro-yu Samarqandni sog'inib yuribmen, — dedi. — Qadamjolarni ziyorat qilib, kelinlarimni ko'rib qaytgaymen!

Bu so'zlardan yengil tortgan Abdullatif qo'lini ko'ksiga qo'yib, momosiga minnatdorchilik bildirdi.

Ular ertasi kuni Buxoroga tomon yo'l oldilar. Bu yerda bir kun to'xtab, Chashmayi Ayyubdan suv ichdilar, Bahouddin Naqshband maqbarasini ziyorat qildilar.

Buxoro va G'ijduvonda Ulug'bek qurdirgan muhtasham madrasalar onasiga juda ma'qul bo'ldi. Gavharshod begim bundan besh yil oldin Hirotidan kelganda G'ijduvonda bir kecha tunab o'tgan, Abduholiq G'ijduvoniya e'tiqodi borligini aytgan:

— Bolam, Abduholiq G'ijduvoniya Xizr alayhissalom o'zlari ta'lim bergan ekanlar! — degan edi. — Uning ustozlari

avliyo Yusuf Hamadoniy bo'lgan. Abduholiq G'ijduvoniyni maqbaralarini obod qilsangiz boshingizga savob yog'ilg'ay!

Ulug'bekning o'zi ham Abduholiq G'ijduvoniyni buyuk avliyo deb bilardi. Shuning uchun G'ijduvonda uning nomi bilan ulkan bir madrasa va maqbara qurdirdi. Gavharshod begim bu gal G'ijduvonga kelganda madrasani ko'rib behad quvondi. Ulug'bek Abduholiq G'ijduvoniyni maqbarasi oldida onasi sharafiga jonliq so'yirdi, doshqozonlarda osh damlatib, minglab odamlarga xudoyi oshi torttirdi.

Buning hammasi uchun Gavharshod begim o'g'lidan as-toydil minnatdor bo'ldi. Ayollar odatiga binoan azonda oftob chiqmasdan oldin Abduholiq G'ijduvoniyni maqbarasiga ziyoratga kelib, tilovat qildi:

— Ilohim shu maqbarani qurdirgan o'g'lim Ulug'bekni parvardigor panohida asrasin, hazrat Abduholiq G'ijduvoniyni arvohlari doim unga madadkor bo'lsin, nevaram Abdullatifga xudo insof-u qanoat bersin, ota-bola doim bir-biriga mehr-u oqibatli bo'lsin! — deb yuziga fотиha tortdi.

Samarqandga borguncha yana necha marta to'xtagan bo'lsalar, hamma joyda Gavharshod begimni «Mahdi Ulyo» — «Avliyo ona» deb e'zozlashar, xususan, ayollar uning duosini olishga intilishar, begimning kiyimlariga tegib qolgan qo'llarini ko'zlariga surtib o'pishar edi. Samarqanddagi izzat-ikromlar bundan o'n chandon baland bo'ldi. Ulug'bek va unga yaqin odamlarning issiq mehri tufayli qish sovuqlari ham Gavharshod begimning xayolidan uzoqlashib ketdi. Ulug'bek Ko'hak tog'i etagidagi Bog'i Maydonda go'zal Xitoy chinnilari bilan ziynatlangan ikki qavatli ko'shkda onasi sharafiga katta qabul marosimi o'tkazdi. Marosimda Gavharshod begimning barcha kelinlari, shaharning aslzoda ayollari ham ishtirok etdilar. Ziyofatdan so'ng hammalariga sarupolar ulashildi. Gavharshod begimning o'ziga olmos ko'zli uzuklar, xitoyi chinnilar, zardo'zi qabolar taqdim etildi.

Mehmonlar tarqagandan so'ng yuqori oshiyonning ochiq sahnida Ulug'bek bilan Gavharshod begim birpas osmondagi yulduzlarni tomosha qilib, so'zlashib turdilar.

Osmon ochiq, ayozli tunda yulduzlar charaqlab ko'rinardi.

— Hazrat onajon, yodingizdami? — dedi Ulug‘bek. — Men uch-to‘rt yoshli bola ekanimda Hamza Ibn Ali degan qissaxonim bor edi.

— Ha, ha, uzoq Sultoniyada, Tabriz tomonda Hamzani Sohibqiron bobongiz sizga qissaxon qilib tayinlagan edilar.

— O‘sha Hamza Ibn Ali menga osmondagi yulduzlar haqida g‘aroyib rivoyatlar aytib bergani hanuz yodimdan chiqmaydi. Men hozir Abdullatifga ilm-u nujumdan saboq bermoqdamen. Farzandlar osmon jismlaridagi sobitlikdan, tartib-u muvozanatdan ibrat olmoqlari kerak.

— Ulug‘ kashfiyotlar qilibsiz, bolam, xudoyim sizni yomon ko‘zdan asrasin. Osmonda Allohning pardoyi asrori bor. Siz bu pardani ochaman deb urinmang, parvardigorning qahri kelgay. Ehtiyot bo‘ling!

— Xo‘p, hazrat onajon! Siz xavotir bo‘lmang.

— Hirotida bizga Xoqoni Sa‘id muntazirlar. Endi Abdullatifni olib qaytishim zarur.

Ammo Abdullatif Hirotga qaytishni istamasdi. Gavharshod begimday mashhur momo arazlab ketgan nevarasining ketidan shuncha yo‘l bosib kelgani Samarqanddagi bek-u a‘yonlarning ko‘zi oldida Abdullatifning obro‘ini oshirgan, nufuzli amirlar uning sharafiga har kuni ziyofatlar berishmoqda edi.

Abdullatifning onasi esa yolg‘iz o‘g‘lini o‘zidan uzoqlashtirishni istamas, goh Gavharshod begimga, goh Ulug‘bekka iltijolar qilib, Abdullatifni Samarqandda qoldirishni so‘rardi.

Gavharshod begim Ulug‘bek bilan yakkama-yakka suhbatlashganda ovozini pasaytirib dedi:

— Hazrat otangiz aytib yubordilar, «Abdullatif Samarqand beklarining qutqusiga uchib, otasining taxtiga tajovuz qilishi mumkin», — dedilar.

— Nahotki? — Ulug‘bek bu so‘zlarga uncha ishonmadi.

— Shoh o‘g‘lim, Abdullatifni men yoshligidan bilurmen. Uning tabiatida yomon bir beqarorlik bor. Ko‘zlarida burgutning ko‘zlarini eslatadigan qattqlik sezamen. Men sizning bolaligingizni ham yaxshi eslaymen. Sizda ulug‘ iste‘dodlarda bo‘ladigan nekinlik, mayinlik ustun edi. Ammo o‘g‘lingiz boshqacha...

— Ya‘ni, qandoq... boshqacha?

— To‘g‘ri, Abdullatif juda botir yigit. Uning dovyurakligi menga Xalil Sultonni eslatadir. Onasi Husn Nigor xonim Xalil Sultonning qizi emasmi? Irsiy xislatlar ona tomondan ham o‘tar ekan-da. Botirligi yaxshi. Lekin botirlik ham aql-u iroda bilan idora etilmasa bo‘lmas ekan. Xalil Sultonning fojiasiga botir-ligini o‘z aqli bilan idora etolmagani sabab bo‘ldi.

Ulug‘bek onasining bu fikriga qo‘shildi:

— Botirlik aql bilan yo‘lga solinmasa, odamni hovliqma qilib qo‘yishi mumkin, — dedi Ulug‘bek. — Men ham o‘g‘limiz Abdullatifda hovliqmalik, dovdirlikka o‘xshash bir xislat bor-ligini sezamen. Ilohim Xalil Sulton fojiasidan xudo bizni asrasin!

— Xudoyi taolo ehtiyotni unutmagan bandalarini asragay, shoh o‘g‘lim! Abdullatif o‘zini tutib olguncha uni yomon bek-larning qutqularidan ehtiyot qilaylik. Samarqandda qolsa, uni sizga qarshi biron fitnaning girdobiga tutishlari mumkin. Shu-ning uchun hazrat otangiz Abdullatifni Hirotga o‘z yonlarida tarbiya qilmoqchilar. Harbiy vazoratda unga kattaroq lavozim bermoqchilar. «Balki panjhazora¹ lavozimini berurmiz», dedi-lar.

Bu gaplardan keyin Ulug‘bek Abdullatifni Hirotga qaytarishga rozi bo‘ldi va xotini bilan o‘g‘lini shunga ko‘ndirdi. Qish chilla-si hali chiqmagan edi. Ulug‘bek onasi bilan o‘g‘lini yana Amudaryo bo‘yigacha kuzatib keldi. So‘ng uchovlari kemaga chiqishdi. Daryoda muzlar harakati yanada xatarli tus olgan. Ulug‘bek onasi bilan o‘g‘lini Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘iga o‘tkazib, Hirotga kuzatgandan so‘ng yana ko‘chma muzlar zarbasidan silkinib lapanglab borayotgan kemada o‘ng qirg‘oqqa qaytib ketdi.

Bu hodisaning guvohi bo‘lgan odamlar podshoh o‘g‘il bi-lan malika onaning bir-birlariga talpinib, arazchi Abdullatif uchun jon kuydirib, qahraton sovuqlarda shuncha uzoq yo‘l bosganlarini, xususan, Ulug‘bek onasining hurmati uchun Amuday xatarli daryoning u qirg‘og‘idan bu qirg‘og‘iga qish

¹ *Panjhazora* — beshmingboshi, ya‘ni qo‘shin boshlig‘i, armiya gene-rali.

chillasida bir emas, to'rt marta o'tganini hayotda kam uchraydigan bir mehr-u oqibat timsoli deb ta'riflar edilar. Bu ta'riflar Shohrux Mirzoning qulog'iga ham yetib bordi. Shohruxning topshirig'iga binoan Mirzo Alouddavla Hirotning eng e'tiborli arkoni davlatlari bilan birga Gavharshod begimga peshvoz chiqib, u bilan Abdullatifni ikki kunlik yo'lda kutib oldilar.

Abdullatif va Alouddavla yarashgan bo'lib, quchoqlashib ko'rishdilar. Ammo bu yarashish ketidan qonli olishuvlar kelishini hali hech kim bilmas edi...

SHOHLARGA FIDO MALIKA

Shohruxday podshohning malikasi-yu Ulug'bekday yana bir hukmdorning onasi bo'lish tashqaridan qaraganda Gavharshod begimga faqat saodat va farog'at keltiradiganday ko'rinadi. Lekin bu shohona hayotning zamirida ziddiyatlar va xavf-u xatarlar shu qadar ko'pki, ulardan ogoh begim doim ehtiyot va sergak bo'lishga intiladi.

Begimning sergakligi va aql-u farosatini yoqtiradigan Shohrux Mirzo davlat ishlarini xotinidan sir tutmaydi. Mana, qirq yildirki, qayerda qanday og'ir vaziyat yuz bersa, uni bamaslahat bartaraf etish uchun begimni uzoq safarlarga birga olib ketadi.

Harbiy yurishlarda Gavharshod begimning So'fi Tarxon, Ahmad Tarxon, Uvays Tarxon degan aka-ukalari podshoh va uning malikasiga eng sadoqatli qo'riqchilar bo'lib xizmat qiladi.

Xurosonga Tabriz tomonlardan bostirib kirgan qoraqo'yunli turkmanlar tajovuzi paytida xiyonatchi beklar kechasi Shohrux bilan Gavharshod begim uxlab yotgan chodirga o'q yog'dirib, suiqasd uyushtirdilar. Voqeadan vaqtida xabar topgan So'fi Tarxon boshliq qo'riqchi askarlar o'sha kecha Shohrux va Gavharshod begimni bir o'limdan saqlab qoldilar. Saidxo'ja nomli fitnachi bek va uning tarafdorlari o'z tajovuzlarining qurboniga aylanib, nobud bo'ldilar.

G'arbiy viloyatlarda, Sultoniya va Tabriz tomonlarda mudom qonli urushlarga sabab bo'lib kelgan Qora Yusuf Amir

Temurga tutqich bermay, qutulib ketgan edi. Keyinchalik Qora Yusufning odamlari Sohibqironning uchinchi o'g'li, Shohruxning akasi Mironshohni o'ldirgan edilar.

Oradan ancha vaqt o'tib, milodiy 1420-yilda qulay vaziyat vujudga kelganda Shohrux Mirzo akasining kushandalariga qarshi qo'shin tortdi. Bu xatarli yurishga Gavharshod begimni ham birga olib ketdi.

Qora Yusuf Shohrux bilan hayot-mamot jangiga shaylana boshladi. Biroq urush boshlanishidan bir kun oldin xudoning qudrati bilan keksa Qora Yusuf o'z chodirida, yosh xotini-ning xobgohida to'satdan vafot etdi. Bu o'lim Qora Yusuf tarafdorlarini shunday sarosimaga soldiki, ular qarshilarida tahdid solib turgan Shohrux qo'shinidan vahimaga tushib, sarkardalari Qora Yusufning chodirda qolgan jasadini tashlab qochdilar. Murda bilan yolg'iz qolgan yosh beva ayol shu atrofdagi qarindosh-urug'larini yordamga chaqirish uchun ketganda allaqanday ochko'z talonchi o'lib yotgan Qora Yusufning yirik yoqut qadalgan oltin sirg'asini qulog'idan tezda chiqarib ololmagach, eti bilan birga kesib olib ketadi.

Qora Yusufning o'g'illari ko'p edi. Shohrux oraga odam qo'yib, uning Abusayid degan aqlli o'g'li bilan murosa yo'lini topdi. Urushni yarashga aylantirib, Qora Yusufga azaldan ota meros bo'lgan yerlarni shu Abusayid ixtiyorida qoldirdi. Amir Temurga qarashli bo'lgan viloyatlar esa yana Shohrux Mirzo qalamraviga o'tdi.

Ochiqchasiga olib borilgan olishuvlarda Shohrux Mirzoni hech kim yengolgan emasdi. Amir Temurga munosib o'g'il sifatida u birorta jangda mag'lub bo'lmagani va qirq yildan buyon yelkasi yer ko'rmay kelayotganidan Gavharshod begim iftixor qiladi.

Ammo Shohruxni janglarda yengolmagan g'addor dushmanlar maxfiy yo'llar bilan yana unga qarshi fitnalar va suiqasdlar uyushtirdilar.

Shohrux ellik yoshga kirgan yili qishda jangari xurufiyalar mazhabiga mansub bo'lgan aqidaparast Ahmad Lurning zimdan tayyorlanib qilgan suiqasdi kutilmagan hodisa bo'ldi. Juma kuni edi. Musulmonchilik farzlarini astoydil ado etadigan Shohrux Mirzo doim juma namozini Hirotning jome masjidiga borib o'qir edi.

Suiqasd bo'lishidan oldingi kechada Gavharshod begim yomon bir tush ko'rgan ekan. Begimning tushida Shohrux Mirzo otliq o'tib borayotgan tor bir ko'chaning paxsa devori to'satdan uning oti ustiga ag'darilib tushgan edi.

Ertasi kuni Shohrux juma namoziga otlanayotganda begim uni qaytarmoqchi bo'ldi. Tushiga kirgan hodisani unga aytib berdi-da:

— Shu bugun juma namozini uyda o'qiy qoling, dilim bezovta bo'lyapti! — dedi.

— Dilingiz bezovta bo'lsa miskinlarga sadaqa bering, — dedi Shohrux Mirzo. — Men juma namoziga bormasam gap-so'z ko'paygay!

Shohrux namozdan so'ng masjid hovlisiga chiqayotganda chakmon kiygan bir namozxon qo'lida o'ram qilingan oq qog'oz bilan shoshilib uning qarshisidan chiqdi. Shohrux qog'ozni ko'rib, «arizadir» deb o'yladi-yu, yonidagi mulozimiga «oling!» degan ishorani qildi.

Ammo o'ram qilingan qog'ozning ichiga o'tkir pichoq yashirilgan ekan. Ahmad Lur chapdastlik bilan pichoqni Shohruxning qorniga urdi. Qo'riqchi navkar shoshib himoyaga kelganda, Ahmad Lur unga ham pichoq sanchdi. Og'riqdan ingragan Shohrux qo'rchiboshiga:

— Ablahni daf qiling! — deb xitob qildi. Qo'rchiboshi qilichini sug'urib, Ahmad Lurni shu yerning o'zida chopib tashladi. Masjid sahniga to'shalgan marmar toshlar uning qoniga bo'yaldi.

Pichoq Shohruxni qornidan yarador qilgan, uning rangi oppoq oqarib ketgan edi. Qo'rchiboshi:

— Hazratim, taxtiravon chaqiraylikmi? — deb so'radi.

Shunda qo'rchiboshi Feruzshoh bir andishani o'rtaga tashladi:

— Masjidga otliq kelgan hazratim taxtiravonda qaytsalar... turli ovozarlar tarqalgay... fitnachilar bosh ko'targay!

Shohrux ham shuni o'ylab, zaif tovush bilan:

— Ot... keltiringlar! — dedi.

Uning yarasiga pilta qo'yib, beli bilan qornini mahkam bog'ladilar-da, bir amallab otga mindirdilar.

Pichoq zarbidan qoringa qon quyilish xavfi qanchalik kuchli bo'lmasin, Shohrux Mirzo og'riqqa chidab, butun irodasini

ishga solib, saroyga otlq yetib bordi. Uni otdan tushirganlarida qadam bosolmay, hushidan ketdi.

Erining hayoti qil ustida turganini sezgan Gavharshod begim darhol xos tabiblarni chaqirtirdi. Ikki kecha-yu kunduz uning hayotini saqlab qolish uchun kurashdilar. Jarrohlar qorinni ochib, ichakning pichoq kesgan joyini tikdilar. Ichga quyilgan qonni tozalash ham juda mashaqqatli bo'ldi. Shohrux Mirzo bu ishlar davomida goh og'riqdan ingrar, goh hushidan ketib alahsirar, Gavharshod begim uning butun azobini o'zi boshidan kechirayotganday qiynalardi. Eri sal o'ziga kelguncha tinim bilmay, hakim-u tabiblarga qarashdi. Davlat ishlarini ham Shohrux Mirzo nomidan o'zi boshqarib turdi. Vaziri a'zamga buyurib, Ahmad Lurning ketida turgan Azd va Astrobody degan aqidaparastlarni tuttirdi. Din niqobi ostida hokimiyatni egallamoqchi bo'lgan bu g'alamislar ayovsiz jazolandi.

Podshohning hayoti saqlab qolingani va uning sog'aya boshlagani shukronasiga Hirot, Samarqand, Balx va boshqa shaharlarda el-yurtga xudoyi oshlar berildi, beva-bechoralarga xayr-u ehsonlar ulashildi, soliq to'lashda qiynalib qolgan dehqon va hunarmandlar ro'yxatga olinib, ularning boqimanda qarzlari-dan voz kechildi.

Og'ir xastalik sababli Shohrux Mirzo bir oydan ortiq ko'rpa-to'shak qilib yotdi. Uning yarador bo'lgani haqidagi xabar to'rt tomonga tarqalib, Dashti Qipchoqlarga ham yetib borgan bo'lsa kerak. Qulay paytni poylab yotgan g'animlar ko'p o'tmay Turonning shimoliy hududlariga bostirib kirdilar.

Bosqinchilarga Chingizxon avlodlaridan bo'lgan Baroq O'g'lon boshchilik qildi. Ular Sirdaryo bo'yidagi Sig'noqni egalab, Turkiston shahriga tahdid solayotganligi haqida Ulug'bekka shoshilinch xabarlar keldi.

— Nonko'r Baroqxon! — deb Ulug'bek bu yigitga qancha yaxshiliklar qilganini esladi.

Baroq O'g'lon bundan sakkiz yil burun Oq O'rda¹ xonlaridan yengilib, Ulug'bek huzuriga qochib kelgan edi. Unga sadoqat

¹ *Oq O'rda* — Sirdaryo bo'yidagi hozirgi Qizil O'rda shahri va uning atroflari.

izhor qilib yalingan, Ulug‘bek yordamida Oq O‘rdada o‘z mavqeyini qayta tiklagan edi. Shunda Ulug‘bek unga To‘xtamishni eslatgandi. «Sohibqiron bobom qilgan yaxshiliklarga yomonlik bilan javob bergani uchun To‘xtamish yer bilan yakson bo‘ldi, siz unga o‘xshamang!» – deb Baroq O‘g‘lonni ogohlantirgan edi. Baroq O‘g‘lon besh-olti yil davomida bir necha marta Ulug‘bekka elchilar, sovg‘alar yuborib, uning hurmatini joyiga qo‘yib yurdi. Endi Shohrux Mirzo yaralanib yotib qolgan paytda Ulug‘bekni «himoyasiz qoldi» deb o‘ylasa kerak, olchoqlarcha tajovuz boshladi.

Ulug‘bek Baroq O‘g‘longa qarshi jangga chiqmoqchi bo‘layotgani haqida xabar kelgach, Gavharshod begim endi o‘g‘li uchun iztirob cheka boshladi. Chunki bu gal Shohrux Mirzo o‘g‘liga yordamga yetib bora olmas edi. Uning yarasi tuzalgan bo‘lsa ham, me‘da ichida ichakning tikilgan joyi ortiqcha zo‘riqishdan ochilib ketishi va ichga yana qon quyilishi mumkin edi. Tabiblar shuni aytib, «besh-olti oygacha zinhor harbiy yurishlarga bormasinlar», deb ta‘kidlamogda edilar. Shohrux Mirzo Gavharshod begim bilan maslahatlashib, Ulug‘bekka Hirotdagi inisi Jo‘giy Mirzoni o‘n ming askar bilan ko‘makka yubordilar. Maxfiy axborotlarga qaraganda, Baroq O‘g‘lon Sig‘noqni o‘n ikki ming askar bilan bosib olgan edi.

Samarqandda Ulug‘bek yigirma ming askar to‘plagan ekan. Hirotdan Jo‘giy Mirzo o‘n ming qo‘shin bilan borsa, og‘a-ini Baroqxon ustidan g‘alaba qilishlari mumkindek tuyulardi.

Bundan bir necha yil oldin Ulug‘bek inisi bilan Issiqko‘l tomonlardan Farg‘ona vodiysiga tajovuz qilib kelgan mo‘g‘ul xonlarini tor-mor qilib g‘alabaga erishgan va buni Jizzaxdan beridagi Ilon o‘tar tog‘lari ustidagi toshga maxsus bitik tarzida yozdirgan edi. Shoyadki, bu gal ham og‘a-ini o‘g‘illar birlashib, Baroqxon tajovuzini bartaraf etsalar, deb umid qilardi Gavharshod begim.

Ulug‘bek o‘ttiz ming qo‘shin bilan Turkistondan o‘tib, Sig‘noqqa yaqinlashganda Baroq O‘g‘lon unga bas kelolmasligini tan olganday bo‘lib, elchi yubordi. Bir vaqtlardagidek Ulug‘bekka sadoqat izhor qilib, qimmatbaho sovg‘alar peshkash etdi. Bir hafta ichida bor qo‘shinini Turon hududidan olib chiqib ketishga va‘da berib, sulh taklif qildi.

Soʻzga usta elchilar Ulugʻbekka: «Biz bir xalqmiz, hazratim, — deyishdi. — Tilimiz bir, dinimiz bir, Baroq Oʻgʻlondan gunoh oʻtgan boʻlsa bir marta kechiring, behuda qon toʻkilmasin, tavba-tazarru qilib, bosh egib keldik!»

Ulugʻbek inisi va nufuzli aʼyonlari bilan kengashib, axiyri «egilgan boshni qilich kesmas» dedi-yu, sulh tuzishga rozilik berdi. Faqat Baroq Oʻgʻlonga bor qoʻshinini Turondan olib chiqib ketish uchun bir hafta emas, uch kun muhlat berdi. Elchilar Sigʻnoqqa borib-kelib, Baroq Oʻgʻlon bu muhlatga ham rozi boʻlganligini bildirishdi.

Bu voqealar hut oyining oxirlarida — Navroʻz arafasida boʻlmoqda edi. Ulugʻbek va uning bek-u navkarlari: «Endi urush boʻlmagay, Navroʻz oʻzi urushni yarashga aylantiradigan bayram!», deyishib, bayram tayyorgarligini koʻra boshlaydilar.

Ulugʻbek qoʻshini past-u baland tepaliklar orasini qarorgoh qilgan edi. Bu qarorgohni qoʻriqlash uchun ajratilgan Xoʻja Yusuf va Murod Qavchin degan beklar «ertaga bayram!» deyishib, rosa ichishadi, mast boʻlib uxlab qolishadi. Ulardan ibrat olgan qoʻriqchi navkarlar ham pinakka ketishadi.

Ulugʻbekning oʻzi esa oʻsha kecha bahorgi tengkunlik boshlanganidan foydalanib, «Ziji Koʻragoniy»ga zarur aniqliklar kiritish bilan band boʻladi. Buning uchun Samarqanddan charm gʻilofga oʻrab, aravada ehtiyot qilib olib kelingan asboblarni baland bir tepalikka oʻrnatadi.

Choʻl osmoni xuddi gumbazning oʻzi edi. Atrof ochiq boʻlgani uchun osmonning ufqqa tutashgan butun aylanasi juda aniq koʻrinardi. Yulduzlar yirik-yirik va behad ravshan charaqlab turardi.

Shogirdi Ali Qushchi yordamida Ulugʻbek oʻsha kecha yulduzli osmonda ancha yangiliklar kashf qildi. U oʻz ziji-ning dastlabki tarhida Abdurahmon Soʻfiy zijiga asoslanib, Surayyo yulduzlarini oltita qilib koʻrsatgan edi. Hozir usturlub orqali bu yulduzlar toʻpi oltita emas, toʻqqizta ekanini aniqladi. Hut yulduzlari turkumida esa yana ikki yulduz Soʻfiy koʻrsatgan oʻn ikkinchi burjda emas, balki Hamal yulduzlari joylashgan qoʻshni burjda ekanini ham Ulugʻbek shu kecha kashf qildi.

Falakiyot ilmining tarixiga kiradigan yangi kashfiyotlar qilingani Ulug‘bekni behad quvontirar va hayajonga solardi. Yulduzlari charaqlagan osmon ostida Baroq O‘g‘londay manfu dushman uni g‘aflatda qoldirib, to‘satdan hujum qilishi mumkinligi xayoliga kelmasdi.

Sahar palla yov bostirib kelganda mast uyqudan cho‘chib uyg‘ongan Ulug‘bek nima hodisa bo‘lganini da‘afatan tushunmadi. Dahshatli qiyqiriq, baqiriq va ur-surlar orasidan inisi Jo‘giy Mirzoning ovozi eshitildi:

— Hazratim, olchoq Baroq O‘g‘lon sulh tuzib, bizni aldanagan ekan! Turing tezroq!.. Yog‘iy bosdi!

Kiyinib, otlanib chiqqunlaricha fursat boy berildi. O‘ttuz ming qo‘shin saflanishga ulgurmay, cho‘l bo‘ylab tumtaraqay bo‘lib qocha boshladi, Ulug‘bek ham inisi va qo‘riqchi navkarlari bilan chekinishga majbur bo‘ldi.

Baroq O‘g‘lon olchoqlik bilan erishgan g‘alabasidan quturib, Ulug‘bekni Toshkentgacha ta‘qib etib keldi. Uning askarlaridan katta bir qismi yo‘lida uchragan shahar-u qishloqlarni talab, Samarqandga yaqinlasha boshladi.

Bu voqealar xabari bahorning savr oyida Hirotga yetib bordi. Shohrux Mirzo endi tabiblarning so‘ziga ham quloq solmay, harbiy yurishga otlandi. Erining sog‘lig‘idan va Turondagi o‘g‘illarining ahvolidan xavotirga tushgan Gavharshod begim Shohrux Mirzo bilan birga yo‘lga chiqdi. Goh otliq, goh tashravonda va mahofada yo‘l yurib, Amudaryoga Termiz tomondan yaqinlashdilar.

Ota-onasi kelayotganidan choparlar orqali xabar topgan Ulug‘bek Toshkentdan Termizgacha shitob bilan yetib borbularni daryo bo‘yida kutib oldi.

Shohrux katta qo‘shin bilan kelayotganini eshitgan Baroq O‘g‘lon u bilan urushishga jur‘at etolmay, Dashti Qipchoqqa chekindi. U yerda ham ko‘p turmay, yangi o‘ljalar tamasida Qashqar tomonlarga bostirib bordi.

Buni eshitgan Shohrux Mirzo Andijon va O‘sh orqali Qashqar xoni Shermuhammadga bir necha ming kishilik askarni ko‘makka yubordi. Ikki tomondan Baroq o‘g‘longa hujum qilgan lashkarlar uning qo‘shinini qurshab olib, tor-mor qildilar.

Baroq O'g'lonning o'zi asir tushdi. Shermuhammadxon uning boshini kestirib, Samarqandda turgan Shohrux Mirzoga berib qat'ardi.

Ulug'bekning yaxshiliklariga shuncha yomonliklar bilan javob bergan razil dushmanga qasos qaytgani ko'pchilikni mamnun qildi. Lekin Sig'noq yaqinida dushman hiylasiga aldanib, behuda talok bo'lgan bek-u navkarlarning yaqinlari arz-u dod qilib yurar qadilar. Shohrux Mirzo bir oycha Samarqandda turib, Sig'noqda talok bo'lgan sipohilarning oilalariga ta'ziya bildirdi va nafaqalar belgiladi. Ayni vaqtda, yov hujum qilgan kuni kechasi qasravullikda sergak turish o'rniga aysh-u ishratga berilgan Xo'ja Yusuf va Murod Qavchinlarni cho'p yasoq jazosiga buyurdi.

Vaqpaning boshqa tafsilotlarini ishonchli odamlardan suxtirib bilgan Shohrux Mirzo Ulug'bekdan ham xafa bo'lib, bir necha kun u bilan so'zlashgisi kelmay yurdi. Nihoyat, sig'lini Ko'ksaroydagi xonayi xosga chaqirtirib, taxt qarshisida o'tirib qilib qo'ydi-da:

— Baroqxon bilan urushda necha ming kishi halok bo'ldi? — deb so'radi.

— Hazratim, ikki ming...

— Ana shu minglarning uvoli, avvalo, sizning zimmangizga tashadil! Siz bosh sarkarda edingiz. Harbiy holatda hushyor qirish o'rniga tuni bilan osmondagi yulduzlarga tikilib, rasad taq'labsiz!

— Rost, hazrat otajon, mendan o'tdi. Baroq bizni g'aflatda qat'dirish uchun sulh taklif qilib, hiyla ishlatganini sezmay qat'dibmen!

— Xayolingiz qo'shin taqdiri bilan band bo'lganda sezar edingiz! Sizda aql-u farosat yetarli! Lekin siz... Samarqandda ilmi ro'ijum bilan band bo'lganingiz ozlik qildimi? Jang arafasida faqat qo'shin taqdirini o'ylash sizning burchingiz emasmidi?

— Men gunohkorman, behuda halok bo'lganlarning ruhlari oldida vijdonim azobdadur! Lekin menga olimlik dardini taqdir menga ko'rgan ekan... Ne qilay? Bir yilda bir keladigan Navro'ziy tengkunlik o'sha kechaga to'g'ri keldi. Homilador onaning to'lg'og'iga o'xshash bir ilhomni to'xtatolmadim. Yangi kashfiyotlar qilindi...

— Xo‘p, siz olimsiz. Men ilmi nujumni ehtirom qilurmen. Agar taqdiringiz butunlay ilmga bog‘langan bo‘lsa, unda taxtdan voz keching! Axir ikki tarvuz bir qo‘ltiqqa sig‘magay!

Bu so‘zlarni aytish otaga ham oson emasligini, suiqasddan keyin u tabiblar nazorati ostida qattiq parhez bilan ovqatni kam yeb ozib, burishib qolganini, qorniga sanchilgan pichoq yarasining asoratlari hali butunlay ketmaganini Ulug‘bek otasining sarg‘ayib qolgan yuziga qarab sezdi.

— Hazrat otajon! Samarqand taxtini siz menga inoyat qilgan edingiz. Hayotim xavf ostida qolganda siz necha bor meni qutqarib qoldingiz. Mana, bu gal ham boshimga og‘ir kun tushganda bemor bo‘lishingizga qaramay yetib kelib, mal‘un Baroqxondan mening qasdimni olib berdingiz. Buning hammasi uchun men sizdan umrbod minnatdormen. Agar siz lozim ko‘rsangiz, mayli, men qolgan umrimni faqat ilm dargohida o‘tkazay, taxtga boshqa farzandingiz munosibroq bo‘lsa, men bunga so‘zsiz rozimen!

Shohrux Mirzo istehzoli kulimsirab:

— «Qolgan umrim» emish! — dedi. — Hali qirq yoshga ham kirganingiz yo‘q... Umringiz uzoq bo‘lsin, mirzam! Ammo o‘zingiz rozi bo‘lganingiz uchun, biz Samarqand taxtiga boshqa nomzod izlab ko‘raylik...

Shohrux Mirzo o‘sha kuni Hirotga chopar yuborib, Ulug‘bekning inisi, Xurosonda vaziri a‘zam bo‘lgan Boysunqur Mirzoni Samarqandga chaqirtirdi.

«Ulug‘bek taxtdan chetlatilarmish!» degan ovozlar og‘izdan og‘izga o‘tib, madrasa va rasadxonalarga ham yetib bordi. Tojdor homiylaridan ajralish Qozizoda Rumiyy, G‘iyosiddin Koshiydek allomalarni, Ali Qushchi va Mirim Chalabi kabi shogirdlarni ma‘yus qilib qo‘ydi. G‘iyosiddin Koshiy bundan o‘n yil burun Hirotida Shohrux saroyida xizmat qilgan va uning topshirig‘i bilan ilmi nujum tarixiga oid kitob yozib bergan edi. U shuni Shohrux Mirzoga eslatib, Qozizoda Rumiyy bilan birga podshoh qabuliga kirishga urinib ko‘rdi. Ammo Shohrux Mirzo bir haftagacha ularni qabul qilmadi.

Mudarrislar Shohrux Mirzoning Gavharshod begim bilan birga Bog‘i Dilkushoda istiqomat qilayotganini eshitgan edilar.

Ular Shohruxning nomiga maktub yozib, uni Obirahmat bo'yidagi rasadxonaga taklif qildilar. So'ng Bog'i Dilkushoga borib, Shohrux Mirzo huzuriga kirishga yana bir urinib ko'rdilar. Bunga muyassar bo'lolmaganlaridan so'ng Dilkusho bog'idagi Gavharshod begim huzuriga kirib, maktubni unga topshirib qaytdilar.

Shu kunlarda Gavharshod begim ikki o't orasida qolgandek kuyunib yashamoqda edi. Chunki Shohrux Mirzo begim bilan maslahatlashmay Hirotga, Boysunqur Mirzoga chopar yuborgani so'nggi paytda podshoga hirotlik amir-u a'yonlarning ta'siri kuchayib ketganidan dalolat berardi. Ular Boysunqur Mirzoni Samarqand taxtiga o'tqazib, Turonni Xurosonga butunlay qaram qilishni istar edilar.

Lekin Amir Temur, poytaxti Samarqand, Xurosonga hech qachon qaram bo'lgan emas. Agar zo'rlik bilan qaram qilishga urinsalar ikki orada urush boshlanishi mumkin. Nahotki Shohrux Mirzo shuni sezmasa?

Ulug'bek yigirma to'rt yildan buyon Samarqand hukmdori bo'lib turibdi. Bu yillar davomida qancha xayrli ishlar qilgan bo'lsa, yomonlarga jazo berib, shuncha dushman ham orttirgan. Agar u taxtdan tushirilsa, dushmanlari Ulug'bekning joninga qasd qilishmaydimi?

Hirotni tashlab, Samarqandga hukmdor bo'lib kelish Boysunqur Mirzo uchun ham yomon oqibatlar bilan tugashi mumkin. Boysunqur shoirtabiat yigit, bazmlarni yaxshi ko'radi. Hirotning eng yetuk madaniy kuchlari Boysunqur Mirzo atrofiga yig'ilgan. U Firdavsiy «Shohnoma»sining parchalanib yo'qola boshlagan barcha qismlarini bir joyga yig'dirgan va uning mukammal matnini yaratish ishiga bosh bo'lgan alloma. Lekin so'nggi yillarda Boysunqur Mirzo mayxo'rlikka odatlangan. Gavharshod begim bu o'g'lining salomatligi zaifroq ekanini bilar, shuning uchun Hirotta ota-onalari uni ortiqcha may bazmlaridan ehtiyot qilib yurar edilar. Endi agar Boysunqur Samarqandga kelsa, ota-onadan yiroqda mayxo'rlikka berilib, davlat ishini ham, o'z salomatligini ham barbod qilishi ehtimoldan xoli emas edi. Shuni o'ylab iztirob chekib yurgan Gavharshod begim yulduzshunos olimlar qoldirgan maktubni Shohrux Mir-

zoga xonayi xosda ta'zim bilan topshirdi-da, endi unga dil yorib so'zladi:

— Hazratim, men butun umr-u jonimni sizdek Xoqoni Sa'idga, Ulug'bekdek hukmdor o'g'limizga fido qilib yuribmen. O'g'illarimizning taqdirida yomon o'zgarishlar bo'lishidan xavotirdamen!

— Bilurmen, siz Ulug'bekning Samarqanddagi toj-u taxtini saqlab qolmoqchisiz.

— Faqat men emas, hazratim. El-yurt shuni istaydir. Sizing qabulingizga kirolmay yurgan allomalar ham shuni iltijo qilmoqdalar...

Shohrux Mirzo allomalarning maktubini ochib o'qidi-da:

— Yulduzshunoslar bizni rasadxonaga chorlabdilar, — dedi. — Lekin borsam... Yana o'sha arz-u dod, Ulug'bekka tarafkashlik...

— Nechun faqat arz-u dod? Axir siz ilm-u nujumga juda qiziqar edingiz-ku. Ulug'bekning ulkan iste'dodini ehtiyot qilib tarbiyalashni Sohibqiron otangiz sizga tayinlagan emasmidilar, hazratim? Men ojizangizning fikricha, bobosining ulug' dahosi siz orqali shu o'g'limizga meros bo'lib o'tgan. Ulug'bek ilmi nujum tarixida eng mukammal rasadxona quribdir. Buni xitoy, arab olimlari tan olib, maktublar yuborganidan o'zingiz xabardorsiz. Farzandingizga bobosidan o'tgan irsiy dahoni parvardigor ulug' sarkardalik shaklida emas, ulug' allomalik shaklida bergan bo'lsa nachora? Uning rasadxonasi fan olamining buyuk kashfiyoti deb tan olingan paytda sizdek ma'rifatli podshoh bu rasadxonani bir borib ko'rmasangiz... qandoq bo'lur, hazratim?

— O'zingiz borib ko'rdingizmi, begim?

— Men sizdan oldin borishga ibo qildim... Har qalay, ayol zotidanmen.

Xotining bu ibosi va kuyunib aytgan gaplari Shohruxni ancha yumshatdi. Uning o'zi ham ilmparvar odam bo'lgani uchun rasadxonani bir ko'rmay ketish ma'rifatli podshoh sha'niga nomunosib ish bo'lishini endi astoydil his qildi. Shundan so'ng rasadxonaga chorshanbayi murodbaxsh kuni asr namozidan keyin borishi haqida mudarrislarga xabar yubordi.

Rasadxona olimlariga bu xabar yaxshilik alomati bo'lib tuyuldi. Tepalik ustidagi uch qavatli doirashakl binoning hali tugallanmagan pardoz ishlari bor edi. Bu ishlar chorshanba kunigacha bitirildi. Ulug'bekning o'zi ertalabdan rasadxonaga kelib, uni yana bir ko'zdan kechirdi, kam-u ko'stlarini to'g'rilatdi.

Shohrux Mirzo Obirahmat bo'yiga kechki payt oftob endi botganda keldi. Ulug'bek boshliq olimlar uni ta'zim-u tavozelar bilan kutib oldilar. Rasadxonaning tepalikda qad ko'targan uch oshiyonlik baland binosiga qadam qo'yganda Shohrux Mirzo ilmiy kitoblarda suratlarini ko'rgan boshqa rasadxonalarni esladi. Ularning hammasida ham yer ostiga egib tushirilgan yoy shaklidagi qurilmalar bo'lgan. Lekin Ulug'bek rasadxonasidagi bu qurilma juda ulkan va betakror edi.

Yoy shaklidagi yetmish gazlik ulkan rub'i faxriyning yarmi yer tagiga egib tushirilgan. Ikkinchi yarmi esa uch qavatli doirashakl binoning tomigacha chiqib borgan edi.

Chuqurlik ichi ham, bino ham deraza va tuynuksiz bo'lgani uchun juda qorong'i. Ularga tushib-chiqiladigan yuzlab zinapoyalar tegrasiga fonuslar yoqib qo'yilgan.

Ulug'bek otasini zinapoyalardan pastga boshlab tushar ekan:

— Bizdan oldin qurilgan rasadxonalarda sulsu faxriy¹ yordamida tadqiqot olib borilgan, — deb izoh berdi. — Sulsu faxriy orqali faqat osmonning oltidan birini kuzatish mumkin. Bizning mana bu rub'i faxriy deb atalgan ulkan yoyimiz osmonning to'rtidan birini qamrab olg'ay. Yilning to'rt fasli davomida osmon jismlari bir-biri bilan o'rin almashinur. Shu sababli bizning rasadxonamiz bir yil ichida osmon gumbazini boshdan oyoq to'liq kuzatish imkonini bergay.

— Qani, shu imkondan biz ham foydalansak bo'lurmi? — deb so'radi Shohrux Mirzo.

— Marhamat, hazratim! — deb Ulug'bek otasini al'idada deb ataladigan asbob yoniga boshlab keldi. — Endi ijozat bersangiz, fonus yorug'ini bekitsak.

¹ *Sulsu faxriy* — osmonning oltidan birini kuzatuvchi sekstant.

Fonuslar ustiga maxsus g'illoflar tortilgach, rasadxona ichiga tun qorong'usidan ham quyuc qorong'ulik cho'kdi. Faqat tepadagi tuynukda oltin tangadek kichkina yorug'lik ko'rindi. Shohrux Mirzo usturlub orqali kechasi yulduzlarni qanday kuzatishni bilardi. Al'idadadan foydalanish ham usturlubni eslatardi.

— Hazratim, yoy o'qi nishonga qanday to'g'rilansa, al'idadaning milini ham tepadagi yorug'likka ana shunday to'g'rilaysiz... Mana... Endi osmondagi yulduzlarga qarang...

— Hali qorong'i tushmasdan osmonda... yulduz? — deb Shohrux Mirzo tushunolmay so'radi.

— Zuhul, Mirrix kabi sayyora yulduzlar bu rasadxonadan kunduz ham ko'rinur...

Ulug'bek al'idadani tuynuk orqali osmondagi Zuhul yulduziga to'g'rilab berdi. Zuhul va yana bir sayyora xuddi qorong'i tun og'ushida turganday yirik bo'lib porlab ko'rinayotgani Shohruxni taajublantirdi.

— Bu mo'jiza-ku! — dedi Shohrux hayrat bilan. — Bir kitobda o'qigan edim. Abu Rayhon Beruniy kunduz kuni quduqning tubiga tushib, yulduzlarni o'sha joydan kuzatar ekan. Demak, quduqning tubi qorong'i bo'lgani uchun kunduzi sayyoralar ko'rinar ekan-da!

— Ha, bizning rasadxona ham sayyoralarni yil bo'yi kecha-yu kunduz kuzatish imkonini bergay, — deb orqaroqda turgan Qozizoda Rumiylar gap qo'shdi. — Hazrati oliylariga arzim shulki, Ulug'bek Mirzo loyihasiga binoan qurilgan ushbu rasadxona ilmi nujum tarixidagi eng ulug' kashfiyotdir. Rasad bog'lash ilmi uch ming yildan buyon bor. Ammo shu ming yilliklar davomida Ulug'bek Mirzodan oldin hech kim bunday mukammal rasad bog'lagan emasdir!

— Faqir bu rasadni shu yerda turgan ustoz-u shogirdlarim yordamida bog'lamishmen! — dedi Ulug'bek qo'lini ko'ksiga qo'yib.

Shohrux Mirzo yulduzlar jamoliga mahliyo bo'lib, kechasi allamahalgacha rasadxonada qolib ketdi. Qorong'ilik quyucqlashgandan keyin sobita yulduzlar yirik-yirik bo'lib ko'rina boshladi. Oddiy ko'z bilan ko'rinmaydigan minglab mitti yulduzlar

rasadxonadan charaqlab koʻzga tashlanardi. Osmonda yulduzlar bu qadar koʻp ekanini va bunchalik tigʻiz joylashganini Shohrux umrida endi koʻrdi. Qutb yulduzi, Dubbi Akbar, Sumbula va boshqa tanish yulduzlar shunchalik yorqin nur sochib porlar ediki, ulardagi joziba va tengsiz bir poklikni yurakdan his qilgan sari Shohruxning qalbi ham ilohiy bir nurga va goʻzallikka toʻlib, butun borligʻini yayratardi.

Oʻgʻli Ulugʻbekning samoviy goʻzallikka bunchalik mehr qoʻygani va yulduzlar tadqiqotiga bunchalik koʻp vaqt sarflashi bejiz emasligini Shohrux Mirzo endi tushundi. Tushundi-yu, undan oʻtgan xatolikni kechirdi. Xufton kech Bogʻi Dilkushoga mamnun bir qiyofada qaytib keldi. Uni xobgohda kutib oʻltirgan Gavharshod begimning huzuriga kirdi-da:

— Siz haqsiz, begim! — dedi. — Bu urush-u yurishlar, toj-u taxtlar bari oʻtkinchi. Tarixda qolsa, oʻgʻlimiz Ulugʻbek yaratgan rasadxona-yu Ziji Koʻragoniylar qolur. Men bunga shu bugun imon keltirdim!

Shohrux Mirzo oʻsha kecha Hirotga yana bir chopar yubordi. Hirotidan yoʻlga chiqqan Boysunqur Mirzo Amudaryo boʻyida bu chopar keltirgan maktubni oldi. Unda Shohrux Mirzo Samarqandni yana Ulugʻbek ixtiyorida qoldirganini yozgan edi. Boysunqur Mirzo otasining topshirigʻi bilan daryo boʻyidan orqasiga qaytib, Hirotga ketdi.

DARYOGA QULAGAN TOGʻ

Shundan keyingi oʻn-oʻn besh yil davomida Ulugʻbek Mirzo xatarli urush-yurishlarga qatnashmasdan, ilm-u ijod bilan band boʻldi. Ulkan saltanatning hali u yerida, hali bu yerida yana isyonlar va tajovuzlar sodir boʻlsa, ularni Shohrux Mirzoning oʻzi bartaraf qildi.

Shu orada Samarqand va Hirotga Xitoy elchilari bilan birga kelgan uygʻuristonlik musavvir Shohrux Mirzoning taxtda oʻltirgan paytidagi suratini chizgan edi. Bu suratning asl nusxasi Hirotida, Gavharshod begimda, yana bir nodir nusxasi Samarqandda, Ulugʻbekning xonayi xosida saqlanardi. Ulugʻbek

otasini uzoq vaqt ko'rmasa sog'inar va shu suratga tikilib, valine'matidan ko'rgan yaxshiliklarini yodga olardi.

Suratda Shohrux Mirzo kiygan samoviy rangdagi aboga' osmondan yulduzlar yog'ilib tushayotganday ko'rinar. Musavvir bu ramz bilan Shohrux Mirzoga ilohiy marhamat yog'ilganini, shuning uchun Sohobqiron otasining ulkan saltanatini qayta tiklash va boshqarish unga nasib qilganini ifodalagan bo'lsa kerak. Chindan ham, Shohrux Mirzo Sohobqiron otasining salobati va jozibasini meros olgan o'g'il edi. Uyg'ur rassomi chizgan suratda uning yuzidan nur yog'ilib turishi, bahodirona gavdasiga yarashadigan kiyimlarni did bilan kiyishi ko'zga yaqqol tashlanadi². Suratdagi Shohrux Mirzo qiniga solingan bejirim qilichning uchini hassaga o'xshatib yerga tirab, o'ng qo'lida ushlab turgani ham ramziy bir ma'noni bildiradi.

Sohobqiron Amir Temur o'g'il va nevaralariga nasihat qilganda bir narsani alohida ta'kidlardi:

— Kurashda adovat emas, adolat yengadir. Adolatli podshoh davlat ishining o'ndan to'qqiz qismini aql-u zakovat, sabr-u bardosh, murosayi maslahat bilan hal qilgay.

Shohrux Mirzo otasining mana shu udumiga astoydil amal qilib kelayotgani uchun huda-behuda qilich yalang'ochlarni edi. Lekin tashqi tajovuzlardan tashqari ichki isyonlar ham bo'lib turardi.

Milodiy 1446-yilning kuzida Mashhaddan naridagi Rayda Shohrux Mirzoning nevarasi Muhammad Sulton isyon ko'tardi. Yoshi yetmishdan oshgan Shohrux Mirzo yana harbiy yurishga otlanmoqchi bo'lganda tabiblar uni bu niyatidan qaytarishga urindilar. Chunki jome masjidida ro'y bergan o'sha mash'um suiqasdning asorati vaqti-vaqti bilan o'zini sezdirib turardi. Pichoq yarasidan qolgan chandiqlik, ayniqsa, kuz va bahor paytlarida me'daga qattiq og'riqlar berardi. Shu sababli Gavharshod begim ham erini uzoq harbiy yurishdan qaytarishga ko'p urindi.

¹ Abo — kalta yengli ustki kiyim.

² Bu surat 1978-yilda Toshkentda Abdurazzoq Samarqandiy qalamiga mansub «Matlai sa'dayn...»ning o'zbekcha nashrida chop etilgan.

Lekin Muhammad Sultonning isyoni g'arbiy viloyatlarda payt poylab yotgan barcha g'animlarni Shohruxga qarshi qo'zg'atib yuborgan edi. Bu qo'zg'alishga vaqtida zarba berilmasa, g'animlar erta-indin Hirot-u Samarqandga ham bostirib kelishlari ehtimoldan uzoq emas edi.

Shohrux Mirzo otasi tuzgan ulug' davlat bunday xavf-xatarga duch kelgan paytda sog'lig'ini ham o'ylamas, o'zini ham ayamas edi. Shuni biladigan Gavharshod begim og'ir safar chog'ida keksa erining ahvolidan xabardor bo'lib turish uchun Ray yurishiga u bilan birga jo'nadi.

Shohrux Mirzo bu gal ham isyonni jangsiz bartaraf qildi. Muhammad Sulton bobosining g'azabidan qo'rqib, Kavkaz tog'lariga qarab qochdi. Uning o'rniga Shohruxning sadoqatli nevaralaridan biri — 16 yashar Abdulla Mirzo hokim qilib tayinlandi. Muhammad Sultonni bir guruh aqidaparast xo'jalar isyon girdobiga tortgan ekanlar. Shohrux Mirzo buni tekshirib aniqlagach, din niqobi ostida hokimiyatni egal-lamoqchi bo'lgan buzg'unchi xo'jalarni osib o'ldirishga buyurdi.

Keyinchalik Muhammad Sultonga ham qasos qaytdi. U Mozandaronda o'z inisi Abulqosim Bobur bilan taxt talashib urush boshladi-yu, jangda yengilib, asir tushdi. Shunda Abulqosim Bobur Muhammad Sultonning bobosiga qilgan xiyonatini ham yuziga solib, uni ayovsiz qatl ettirdi.

Shohrux Mirzo Ray va uning atroflarini tinchitib, hut oyida Hirotga qaytib kela boshladi. Ammo u qish bo'yi yo'l yurib juda toliqqan edi. Raydan beridagi Peshavoriy degan qishloqqa kelganlarida me'dasi juda qattiq og'ridi. Tabiblarning muolajasi yordam bermadi. O'sha eski yara harbiy yurish davomida yallig'lanib, birdan ochilib ketgan bo'lsa kerak. Yarim kechada Shohrux Mirzoning yonida o'ltirgan Gavharshod begim uning og'zidan qon kelganini ko'rib, qo'rqib ketdi.

— Taqdir ekan, — deb Shohrux Mirzo xotiniga tasalli berdi, — men ham hazrat otamga o'xshab... harbiy yurishda... kayvoni xotim qo'lida... jon beradiganga o'xshaymen... Qo'shinga... Abdullatif bosh bo'lsin... Ulug'bekka chopar yuboringlar...

Chopar Samarqandga o'lim xabarini olib kelganda Ulug'bekning tiniq daryoday oqayotgan hayotiga tog' qulab tushganday butun vujudini larzaga soldi. Chopar keltirgan mash'um xabar ilmi siyoq¹ yozuvi bilan maxfiy usulda Abdullatif tomondan yozdirilgan ekan. «Bobom hazratlari Mahdi Ulyo momomiz ilkida jon berdilar, — degan edi Abdullatif. — Hazrat momom yarim tunda meni huzurlariga chorladilar. «Ellik ming qo'shinga endi siz sarkadasiz», — dedilar. — Hazrat otajon, siz bilursizki, bu ulkan qo'shından faqat o'n minggi siz menga topshirgan turonlik bek-u navkarlardir. Xuroson-u Balxdan yig'ilib kelganlar bizdan uch-to'rt barobar ko'p. Hirot taxtiga da'vogarlardan biri bo'lgan amakivachchamiz Mirzo Abulqosim Bobur menga itoat etishni istamay, o'n ming qo'shin bilan bizdan ajralib ketdi. Hirotida uning og'asi Alauddavla hokim. Biz hazrat bobomning tobuti bilan Nishopur tomonga qaytmoqdamiz. Vaziyat behad og'ir. Mening niyatim hazrat bobomning jismlarini Simnon orqali Samarqandga yetkazib borish. Ammo yo'l uzoq. Xavf-xatar ko'p. Hazrat otajon, butun najotni sizdan kutmoqdamen. Tezroq yordamga yetib kelmasangiz, intihosiz talafotlar girdobida qolishimiz mumkin. So'zim tamom. Sizga sodiq farzandingiz Mirzo Abdullatif».

Yaqinlashib kelayotgan bu falokatlar boshqa temuriylarni ham o'z girdobiga tortishini Ulug'bek oldindan sezib, qattiq iztirobga tushdi. Musibat chekib o'tiradigan payt emas edi. U darhol qo'shin to'plab, o'g'li Abdullatifga yaqinroq borishga shoshildi.

Bu gal qo'shin Buxoro orqali Kalifga emas, G'uzor orqali Termizga boshlab ketildi. Bu yo'l Amudaryoga yaqinroq edi.

Boysuntog'dan narida bodomlar, o'riklar qiyg'os gullagan, qir-u adirlarda yasan-tusan odamlar Navro'z sayillari o'tkazishmoqda. Ammo Ulug'bekning ko'ngliga shodlik sig'maydi, uyg'ongan tabiat go'zalliklarini ko'zi ko'rsa ham ularning zavqi diliga yetib bormaydi.

Uning butun fikr-u xayoli otasining o'limi-yu, tobutni qo'riqlab kelayotgan o'g'li bilan onasida edi.

¹ *Ilmi siyoq* — yashirin yozuv, shifr.

Shohrux Mirzo Amir Temurdan keyingi eng ulug' davlat arbobi bo'lganini odamlar uning o'limidan keyin astoydil his qilsalar kerak.

Shohrux Mirzo Mo'g'ulistondan Arabistongacha, Dashti Qipchoqdan Hindistongacha bo'lgan ulkan hududlarni yagona davlat qilib, uni qirq yil davomida oqilona idora etgan nodir siymo edi. Oilada ham shu qirq yil davomida Shohruxning to'rt o'g'lidan birortasi otasidan norozi bo'lib, unga qarshi isyon qilgan emaslar. Faqat noshukur nevaralardan biri — Boysunqur Mirzoning o'rtancha o'g'li Sulton Muhammad isyon ko'tarib, kekxa bobosini qish kunida bemavrid harbiy yurish boshlashga majbur qildi. O'sha Muhammad Sultonning tug'ishgan inisi Abulqosim Bobur esa uzoq elda vafot etgan bobosining tobutini abadiy makonigacha qo'riqlab kelish o'rniga, o'n ming qo'shinni yo'ldan urib, Jurjon tomonlarda mustaqil davlat tuzish harakatiga tushibdi. Shohruxning o'limi haqidagi xabar Hirotga yetib borsa, kim bilsin, katta nevara — Alouddavla qanday hunarlar ko'rsatarkin?

Ulug'bekning ko'ngliga xiyol taskin bergan xabar shuki, Gavharshod begim bilan o'g'li Abdullatif mushkul bir vaziyatda ahil bo'lib, birga qaytib kelishmoqda. Ulug'bek saralangan qo'shinlardan ikki ming suvoriyni Termiz yaqinidan kemalar bilan daryodan o'tkazdirdi-yu, Bobo Husayn degan ishonchli odamini ularga qo'shib, onasi bilan Abdullatifga ko'mak yubordi. Sirdosh Bobo Husaynga qayta-qayta tayinladi:

— Abdullatif doim Hazrat momosi bilan bamaslahat ish qilsin! Mahdi Ulyo onam nevaralari orasida Abdullatifga shunday katta ishonch bildiribdir, ellik ming qo'shinning ixtiyorini unga topshiribdir, endi o'g'limiz shu ishonchni oqlasin!

MOMOSIGA QASD QILGAN NEVARA

Ammo Ulug'bek yuborgan odamlar uzoq yo'llarni bosib o'tguncha ig'vogarlar Abdullatif bilan Gavharshod begimning orasiga nifoq solishga ulgurdilar. Hamma balo Turon amirlari bilan Xuroson amirlarining bir-biriga bo'ysunmay, obro' ta-

lashishlaridan boshlandi. Qo‘shinda qattiq tartib o‘rnatish uchun Abdullatif o‘zi bilan kelgan turonlik bek-u navkarlarga tayanardi. Ammo Xuroson-u Balxdan kelgan bek-u navkarlar samarqandliklarning itoatida bo‘lishni istamas, chunki ular ko‘pchilik edi va Shohrux Mirzo davrida o‘zlarini turonliklardan baland qo‘yib o‘rgangan edilar. Jahli tez Abdullatif itoat etishni istamagan xurosonliklardan bir qanchasini cho‘p-yasoq jazosiga buyurib, darra bilan urdirdi. Ba‘zilarini o‘zi ham qamchi bilan savaladi. Oradagi nizo kuchayib, qo‘shinda buzilish boshlandi. Xazar dengizi yaqin, havoda nam ko‘p. Hut oyining yomg‘irlari hammayoqni ivitib yuborgan. Kuni bilan loy kechib yo‘l yurgan askarlar kechasi quruqroq joyda yotib dam olishga intiladi. Quruq joylar esa bir-biridan ancha uzoqda bo‘lgan qishloqlarda. Qo‘shin ana shu qishloqlarda tunash uchun tarqab ketganda o‘ng qanot bilan so‘l qanot orasi o‘nlab chaqirim masofani egallaydi. Abdullatif yopiq aravaga solingan tobutni va momosi Gavharshod begimni qo‘riqlab markazda boradi. Kechasi ular ham qishloq kadxudosi¹ yoki shahar hokimining qo‘rg‘onida tunaydilar.

Xuroson amirlaridan bir qanchasi Gavharshod begim qarorgohiga arzga kelib, Abdullatifning shafqatsiz jazolar berayotganidan shikoyat qildilar. Begimning xizmatini qilib yuradigan ayollar orasida Junayid Bo‘ta degan Abdullatifga yaqin bekning xotini ham bor edi. Bu xotin Gavharshod begim huzuriga arzga kelgan amirlarning gap-so‘zlarini zimdan eshitib, eriga yetkazib turadigan xufiya edi. Hirotlik Mirzo Solih Gavharshod begim huzuriga kelib:

— Shahzoda Abdullatif haddidan oshmoqdalar! — dedi. — Hirotga qochib ketamen degan yigitlarning birining boshini kestiribdir! Axir biz, Xuroson-u Balxdan kelganlar ko‘pchilikmiz! Bunday shafqatsiz jazolardan pichoq borib suyakka qadalsa, qo‘shinda isyon ko‘tarilishi mumkin!

Gavharshod begim ovozi pasaytirib:

— Zinhor bunday yomon so‘zlarni og‘izga ola ko‘rmang! — dedi. — Isyondan xudo saqlasin, murosasiz yo‘lini izlaylik!

¹ *Kadxudo* — qishloq oqsoqoli.

Beginning past tovush bilan aytgan soʻzlarini Junayid Boʻtaning xotini aniq eshitmadi. Uning nazarida, begim ham isyonga moyillik bildirib, ovozini pasaytirganday boʻldi. Bu gaplar oʻsha kuni xuftonda Junayid Boʻta orqali Abdullatifning qulogʻiga yetib bordi. Abdullatif boshqa noxush xabarlar ham eshitib, qattiq xavotirga tushib oʻltirgan edi. Oʻtgan kechasi uzoq qishloqda tunagan besh yuz xurosonlik bek-u navkarlar Hirotga qochib ketibdi. Bular toʻgʻri Alouddavlaning oldiga borib, uni qoʻzgʻatsa, Jurjon tomondan Abulqosim Bobur hujum qilsa... Shuning ustiga qoʻshin ichidagi Mirzo Solihga oʻxshaganlar Gavharshod begim bilan til biriktirib isyon koʻtarsalar...

— Nahotki momom bu isyonga qoʻshilsa? — deb koʻzlari ola-kula boʻlib soʻradi Abdullatif Junayid Boʻtadan.

— Qoʻshilish ham gapmi, Mirzo Solih bilan pichirlashib, isyonning maslahatini qilishibdir! Bular sizni hibsga qilib, Xuroson ixtiyorini Alouddavlagaga berishmoqchi! Momongiz avvaldan Alouddavlani valiahdlikka moʻljallab yurganini bilardingiz-ku!

— Demak, Momom qoʻshinni menga... vaqtincha... Alouddavla yetib kelguncha topshirgan ekan-da!

— Ayni shunday!

Abdullatifni vahima bosdi. Vasvos boʻlganday telbalanib:

— Bas! Meni tuttirmoqchi boʻlganlarning oʻzlari hibsga qilinishi kerak! — dedi.

— Amirzodam, fitnaning oldini olmasak yutqazamiz!

— Bugun tun yarmida... eng ishonchli yigitlardan ikki yuz kishini oling! Momomizning elliktacha qoʻriqchisi bor. Sahar palla boringlar! Qarshilik qilganlarni ayamay qiring!

Gavharshod begim Shohruxning tobuti bilan yopiq bir qoʻrgʻonchada tunamoqda edi. Darvoza ichkarisidan berkitilgan ekan. Junayid Boʻtaning ikki yuz yigiti devorga narvonlar qoʻyib oshib tushishdi. Qarshilik qilgan soqchilardan oʻn-oʻn beshtasi qilichdan oʻtkazildi. Gavharshod begim va unga hamrohlik qilib kelayotgan Amir Soʻfi Tarxon uxlab yotgan joylarida hibsga olindilar. Qoʻllari bogʻliq holda ularni tobut qoʻyilgan usti yopiq aravaga chiqarishdi. Ertalab bu arava

qo'shin bilan birga yo'lga tushganda uning atrofidagi qo'riqchilar odatdagidan ikki-uch barobar ko'payib qolgani ko'zga tashlandi. Gavharshod begimning o'z qo'riqchi yigitlari bo'lar edi, beklar ularni tanir edilar. Hozir begimning qo'riqchilaridan birortasi ham ko'rinmadi. Ularning o'rnini Junayid Bo'ta boshliq boshqa xos qo'riqchilar egallagan edi.

Yetmish yoshli Gavharshod begim o'z nevarasi tomonidan hibsga olinganligini safar paytida yashirish qiyin edi. O'sha kuniyuq bu hodisa Mirzo Solih kabi hirotlik beklarning qulog'iga yetib bordi.

Ular o'ng qanotda bormoqda edilar. Bu kecha qo'shinda tunab qolsalar, ular ham hibsga qilinishi mumkin edi. Shuni sezib, oqshom qorong'i tushgan zahoti uch ming kishi Hirotga qarab qochdi. Abdullatif o'z qarorgohida isyon chiqishidan qo'rqib, ularning ketidan quvg'inchi yubora olmadi.

Hirotta Alouddavla Abdullatifni tashlab qochib kelganlarni quchoq ochib kutib oldi. Shohrux Mirzodan meros qolgan xazinalarni ochtirib, qochib kelganlarga hovuch-hovuch oltin ulashdi:

— Bizga sodiq bek-u navkarlar minba'd mana shunday mukofotlar olg'aylar! — dedi. — Ammo ko'rnamak Abdullatif... o'zini tarbiyalab o'stirgan avliyo momosini zanjirband qilgani uchun jazo olmog'i lozim!

— Gavharshod begimni qutqarishni bizga topshiring! — dedi Ahmad Tarxon.

— Men ham sizlar bilan borgaymen, — deb Mirzo Solih oldinga chiqdi.

Gavharshod begimga qarindoshligi bo'lgan Uvays Tarxon ham ularga qo'shildi.

Alouddavla bu uch amirning har biriga zarbof to'n kiydirdi, isfahoniy qilich va uchqur otlar hadya qildi. Ikki ming sara navkarlarni ularning ixtiyoriga berib, kechasi Nishopurga jo'natdi.

Bu orada Abdullatif Nishopurga yetib kelgandi. Uning qo'shinlari shahar yaqinidagi mahallalarni talab, Nishopur va uning atrofidagi aholini qattiq norozi qilgan edi. Abdullatif butun Xurosonga dong'i ketgan Mahdi Ulyo momosini azador ahvoliga qaramay hibsga qilgani hammayoqqa ovoza bo'lgan,

bunday noinsof nevara ko'pchilikning nafratini keltirmoqda. Shu sababdan nishopurliklar Hirotdan yashiriqcha kelgan Mirzo Solih va Uvays Tarxonlarga qo'llaridan kelganicha ko'maklashdilar. Ular kechasi Abdullatif yotgan qasr darvozasini hirotliklarga sekin ochib berdilar.

Darvozaxonada fonus yonib turgan edi. Birdan uyg'onib ketgan soqchilar shovqin ko'tarib, hirotlik bek-u navkarlarning yo'lini to'sdilar. Jang boshlandi. Hirotdan kelganlar ko'pchilik edi. Ular qorovullar qarshiligini yengib o'tganlarida darvozaxona yaqinida Abdullatif paydo bo'ldi. Darvozaxonadagi fonus yorug'ida uning saman oti loy aralash suv sachratib chopib kelayotgani ko'zga tashlandi. Ikki kun surunkasiga yomg'ir yoqqan, hovlida ko'lmaklar bor edi. Uvays Tarxon otliq Abdullatifni mo'ljallab yoydan o'q otdi. O'q otga tegdimi yoki samanning oyog'i qorong'ida chuqurga tushib ketdimi, har qalay ot toyilib yiqildi¹. Egardagi Abdullatif yomg'ir ko'lmagi ustiga uchib tushdi. Mirzo Solihning navkarlari unga tomon tashlandilar. Hash-pash deguncha qo'lini orqasiga qayirib bog'ladilar. Abdullatifning yonidagi Junayid Bo'ta qilich yalang'ochlagan edi, uni nayza bilan urib yiqitdilar.

Bu orada Ahmad Tarxon darvozadan sal naridagi omborxonani topdi. Gavharshod begimni Shohruxning tobuti bilan shu zax, sassiq omborxonaga kirgizib, ustidan qulflab olgan edilar. Omborxonona qorovuli kalitni topib berdi. Ichkariga birinchi bo'lib kirgan Ahmad Tarxon:

— Hazrat begim! Qaydasiz? Men jiyaningiz Ahmad Tarxonmen! — deb qichqirdi.

— Yo Oллоh! — deb tovush berdi Gavharshod begim. — O'zingga shukur! Ahmadjon!.. Solihjon!.. Najotkorlarim!

Hibsda ezilgan, zaxda bel og'rig'idan bukchaygan Gavharshod begimni ikki yonidan suyab darvozaxona oldiga olib keldilar. Begim fonus yorug'ida qo'li bog'langan, shohona kiyimlari loyga belanib, ayanchli ahvolga tushgan nevarasi Abdullatifni ko'r-di-yu, yig'lab yubordi:

¹ Bu tafsilot Abdurazzoq Samarqandiyning «Matlai sa'dayn...» kitobida keltirilgan.

— Noinsof nevaramga yaxshilik qilsam-u, shunday yomonlik ko‘rsam-a!.. Mana, qasos qaytibdir!.. Lekin bu qasosdan mening dilim vayron! Bolamning bolasini shu ahvolda ko‘rish menga azob!

— Nachora, Hazrat begim! Mirzo Abdullatif qilmishiga yarasha jazo olmog‘i darkor! — dedi Uvays Tarxon.

Abdullatifni bandi qilib, Hirotga olib ketdilar va qo‘l yetmas joydagi Ixtiyoriddin qal‘asiga qamab qo‘ydilar.

ONA VA O‘G‘IL IZTIROBLARI

Bu orada Ulug‘bek Amudaryodan o‘tib, Balxga kelgan edi. Shu yerda turib so‘nggi mudhish voqealarni eshitdi-yu, cheksiz bir iztirob ichida qoldi. Aqlini yo‘qotib, keksa momosini hibsi qilgan Abdullatifni endi qanday qutqarish mumkin? Albatta, bu hodisada ko‘pchilik Gavharshod begimni haq deb biladi. Lekin Ulug‘bek Alouddavlaning bandisiga aylangan o‘g‘lini hibsdan chiqarib olmasa, uning otalik obro‘si nima bo‘ladi? Hirotga qo‘shin tortib borib, jang qilsa, u yerda onasi bor. Yetmiş yoshli onaga qarshi qilich yalang‘ochlash... Buni Ulug‘bek xayoliga ham keltira olmaydi.

Birdan bir yo‘l — elchilar yuborib murosa yo‘lini izlash edi. Ulug‘bek Hirotida ko‘pchilik taniydigan eng e‘tiborli ulamolardan Nizomiddin Mirak Sadri elchi qilib yubordi. Elchi orqali Alouddavlagga iliq bir maktub yozib, kelgusida unga katta inoyatlar va‘da qildi. Faqat orada xafachilik bo‘lmasligi uchun Abdullatifni hibsdan bo‘shatib, otasining oldiga yuborishini talab qildi.

Biroq Alouddavla ashaddiy dushmani Abdullatifni hibsdan bo‘shatishga rozi bo‘lmadi. Shundan so‘ng elchi Nizomiddin Ulug‘bek nomidan Gavharshod begimga murojaat qildi.

— Hazrat begim, Mirzo Alouddavla sizning so‘zingizdan chiqmaslar. Shahzodaga tushuntiring, Ulug‘bek hazratlari o‘g‘illarini hibsdan tutgan odam bilan sulh tuzsalar, el-ulus buni malomat qilgay. Rost, Mirzo Abdullatif sizdek ulug‘ momosiga zulm o‘tkazib, katta gunoh qilgan. Shu gunohi tufayli tangri unga jazo beribdir, o‘zini hibsga tushiribdir. Agar bu jazoni

kam deb hisoblasangiz, Abdullatifni Ulug‘bek hazratlariga topshiraylik. Qolgan jazoni padari buzrukvorlari bersin! Bundan o‘zga murosa yo‘li yo‘qdir, hazrat begim!

— Janobi elchi, men ham murosa tarafdorimen. Hirot bilan Samarqand orasida sulh bo‘lsin, urush bo‘lmasin, qon to‘kilmasin! Ulug‘bek Mirzo mening yolg‘iz o‘g‘lim, ko‘zimning oq-u qarosi, jonimdan aziz farzandim. Rahmatli Shohrux Mirzoning qonuniy taxt vorisi — Mirzo Ulug‘bekdirlar. Buni Hirotida barcha tan olur. Sulh tuzilsa, Hirot jomesida Mirzo Ulug‘bekning muborak nomlari xutbaga qo‘shib o‘qilgay. Ammo sulh mustahkam bo‘lishi uchun Abdullatif Ixtiyoriddin qal‘asidan chiqmasligi lozim. Men uning dastidan hibsdan azob tortganimni allaqachon unutganmen. Onalar kechirimli bo‘lurlar. Menda qasoskorlik tuyg‘usi yo‘q. Ammo Abdullatif hibsdan chiqsa, urush qilmay turolmagay. Uning tabiatida qon to‘kish mayli behad kuchli. Momosiga shunday yomonlik qilgan Abdullatif erta-indin otasiga ham yomonlik qilishdan qaytmagay!

— Hazrat begim, Abdullatif minba‘d bunday yomonlik qilmaslikka qasamyod qildi. Mana uning maktubi.

— Ammo men endi uning so‘ziga ishonmaymen! Ulug‘bek Mirzoga borib ayting. Alouddavla Hirotida uning xizmatida bo‘lg‘ay. Samarqand Sohibqiron Amir Temur davridagi kabi bosh poytaxtga aylansin. Abdullatifning gunohi bo‘ynida. Ixtiyoriddin qal‘asida biror yil tinch yotsin. Vasvasaga beriladigan odati bor¹. Tabiblar davolasin. Mayli, ahli harami ham yonida bo‘lsin. Qal‘ada shohona xonalar bor. Maydan boshqa noz-u ne‘matlar muhayyo qilingay. Biror yilda Abdullatif shifo topib, ehtimol fe‘li ham o‘zgarar. Ungacha alg‘ov-dalg‘ovlar ham bosilgay. Mirzo Ulug‘bekning tinchini o‘ylab shu taklifni qilmoqdamen. Borib ayting, janobi elchi, men o‘g‘limga faqat yaxshilik istaymen!

Ammo Ulug‘bek bu taklifni qabul qilishning ilojini topolmadi. Chunki uning atrofidagi amir-u ulamolar Abdullatifning Alouddavla tomonidan hib qilinishini Ulug‘bekning podshohlik sha‘niga tushgan dog‘ deb hisoblashardi. Ulug‘bek bu dog‘ni

¹ Abdullatifning vasvos kasali bo‘lganini hazrat Navoiy «Majolis-ul nafoyis»da yozgan.

yuvib tashlamasdan sulh tuzsa, Alouddavlani g'olib deb tan olgan bo'lar, o'zi esa mag'lubiyatga uchragan hisoblanardi.

Ulug'bek onasining kuyunib aytgan gaplarida jon borligini, Abdullatif hibsdan bo'shaya yana urush chiqarib, otasining tinchini buzishini sezardi. Ammo shohlik udumi g'alabani Alouddavlagaga berib, Ulug'bekning mag'lub ahvolga tushishiga yo'l qo'ymasdi. Shuning uchun Ulug'bek Abdullatifni hibsdan bo'shatishlarini qattiq talab qildi.

Bu orada Jurjondan, Alouddavlanning inisi Abulqosim Boburdan Ulug'bekka elchi keldi. Abulqosim Bobur Alouddavla bilan urush boshlagan, Hirot hokimligiga akasidan ko'ra o'zini munosibroq deb bilar va bu maqsadga yetish yo'lida Ulug'bekdan madad kutar edi. Abulqosim Bobur elchisiga Ulug'bek iltifot ko'rsatib, sovg'alar berdi. Shu bilan Abulqosim Boburga xayrixoh ekanini bildirdi. Bundan dadillangan Abulqosim Bobur Mashhadni Alouddavladan tortib oldi va Hirotga tahdid sola boshladi.

Ikki tomonlama xatardan cho'chigan Alouddavla endi qanday hunar ko'rsatarkin? Ulug'bek shu o'y bilan Hirotidan xabar kuta boshladi.

Muzokaralar uch oyga cho'zildi. Ulug'bekning sabr kosasi to'lib, yerdagi ishlardan bezib ketganda osmondan tasalli izlardi. Kunduz quyosh nuridan jilolanadigan, tunda oy va yulduzlar bilan bezanadigan osmon o'zining bag'ri kengligi, sokinligi bilan uning ruhiga orom beradi. Hatto ko'kdagi bulutlar ham ulkan, chaqmoqlar ham yorqin. Momaqaldirroqlar ilohiy qudratni eslatib, ba'zi hovliqqan odamlarning hovurini bosadi, insonni kamtar va bardoshli bo'lishga undaydi.

Elchilar Balxdan Hirotga uch marta borib keldilar. Hirotida Alouddavla to'plagan qo'shin bilan Balxda Ulug'bek atrofiga yig'ilgan lashkar Abdullatif tufayli qonli urush boshlashiga sal qoldi. Yo'q, xayriyat, bahor o'tib yoz kirganda Ulug'bek urushning oldini olishga va o'g'lini tinch yo'l bilan hibsdan chiqarishga muvaffaq bo'ldi.

Qamoqda rangi siniqib ozib ketgan Abdullatif Balx saroyidagi otasining huzuriga kelib, uning oyog'iga bosh qo'ydi. Ko'zda yosh bilan dedi:

— Najotkorim, padari buzrukvorim, toki tirikmen, bu yaxshiligingizni unutmasmen!

Ulugʻbek uni tez yelkalaridan olib tikka turgʻizdi-da, bagʻriga bosdi, otalik mehri tovlanib:

— Farzandi arjumand, jigarbandim, ozodlik muborak boʻlsin! — dedi.

— Qulluq, hazrat otajon! Qulluq!

Abdullatif uchun Balxning xushhavo bogʻlaridan birida muhtasham koʻshk ajratildi. Uning qaytishi sharafiga podshoh otasi shohona ziyofat berdi. Ulugʻbekning oʻgʻliga mehribonligini koʻrgan bek-u amirlar Abdullatifni katta bir qahramonlik koʻrsatib qaytgan odamdek ulugʻlashar, koʻpchilik orasida uning nufuzi oshib borardi. Buni sezgan Ulugʻbek bir kun oqshom oʻgʻlini Balx arkidagi usti ochiq shahnishiga chaqirtirdi. Yoz kirib, kunlar isib ketgan, osmon bulutlardan tozalangan. Samarqand rasadxonasida Ulugʻbek tadqiq qilgan yulduzlar Balx osmonida ham porlab turardi.

— Hozir javzo oyi, — dedi Ulugʻbek oʻgʻliga. — Qani, osmonning Javzo burjini koʻrsating-chi, amirzoda.

Otasining rasadxonasida ilmi nujumdan saboq olgan Abdullatif osmondagi oʻnlab yulduzlarni bir qarashda tanir edi.

— Mana bu — Burgut yulduzlari... Narigi yetti yulduz — Dubbi Akbar... — deb ularni nomma-nom sanab oʻtdi-yu, bir-biriga juda oʻxshaydigan qoʻsh yulduzni koʻrsatdi: — Adashmasam, Javzo — ana oʻshal juft yulduzlardir! Osmonning Javzo burji ham shu!

— Balli, oʻgʻlim, topdingiz! — deb Ulugʻbek mamnun boʻldi, — Nechun bu yulduzlar Javzo deb atalur? Rivoyatini eshitganmisiz?

Abdullatif oʻylanib turib:

— Eshitmagan ekanmen, — dedi.

— Bu rivoyat Batlimus¹ davridan beri bor. Javzo «egizaklar» degan maʼnoni bildirur. Rivoyatga koʻra, egizak Hasan-Husanlar qadim zamonlarda yovlar bilan jang qilib, koʻp

¹ *Batlimus* — Klavdiy Ptolomey. Bundan 1800 yil oldin oʻtgan qadimgi yunon astronomi.

qahramonliklar ko'rsatibdir. Ammo oxirgi bir jangda Hasan halok bo'lar. Inisi Husan qattiq musibat chekib, yashagisi kelmay qolibdir. Parvardigorning rahmi kelib, unga abadiy umr in'om qilibdir. Shunda Husan: «Ey yaratgan egam, men Hasansiz yashay olmaymen, yo mening ham jonimni ol, yoki Hasanni tiriltirib ber, bir kun bo'lsa ham birga yashaylik», deydir. Parvardigor Husanning bu mehr-u oqibatini taqdirlab, aka-uka egizaklarni osmonda abadiy porlab turadigan yorug' yulduzlarga aylantiribdir... Biz insonlar uchun bu ulug' bir ibrat emasmi, o'g'lim?

— Albatta, ibrat!

— Qarang, osmon to'la yulduz. Ular yerdagi jonzotlarning nodir fazilatlaridan dalolat berarkan. Burgut yulduzlarini ko'rdingiz. Yerda odamxo'r devlar ko'payib, inson urug'ini quritmoqchi bo'lganda parvardigor Burgutni himoyaga yuboribdir. Uning ko'zlariga devlarni mahv etadigan ilohiy olovni joylabdir. Burgut juda uzoqni ko'radigan qush. Odamxo'r devlarni yuzlab chaqirim joydan ko'rgan zahoti Burgutning ko'zlaridagi olov devga borib chaqmoq bo'lib urilar, dev kuyib kul bo'lar ekan. Shu tarzda Burgut odamxo'r devlarni tamoman yo'q qilib, inson zotini o'limdan qutqaribdir. Parvardigor buning evaziga Burgutni ana o'shal yorug' yulduzga aylantirib, osmondan abadiy joy beribdir. Yoki, ana u kunbotish tomondagi yulduzlar turkumiga qarang. «Ona Bo'ri yulduzlari» deb ataladir. Onasi o'lib yetim qolgan ikki chaqaloq — biri o'g'il, biri qiz — ochdan o'ladigan bo'lganda shu Ona Bo'ri ularni emizib, katta qilgan ekan... Rivoyatga ko'ra, Ona Bo'ri emizgan o'shal qiz bilan o'g'il katta bo'lgandan keyin ularning avlodlaridan turkiy qavmlar tarqagan ekan. Bu rivoyatlar ming yillar davomida unutilmay yashayotganiga sabab nedir, bilurmisiz?

— Sabab... yulduzlarning jozibasimikan?

— Jozibadan tashqari, yulduzlarda ilohiy bir hikmat bor. Insonlar o'z hayotlarini yulduzlardan ibrat olib poklashga intilsalar murodga yetishlari mumkin. Osmondagi tartib-u muvozanat doim kishining havasini keltirur. Ana, bir to'p yulduz... Turkiy tilda Hulkar. Arabchasi Surayyo. Forschasi Parvin. Bular bir-biridan ajralmasdan hamisha birga yururlar. Boshqa turkum

yulduzlar ham bir-biriga Hasan-Husanlarday sodiq. Oy doim o'z yo'lidan yurgay. Sayyoralarning o'z yo'llari bor. Ular hech vaqt bir-birlari bilan to'qnashib ketmagay. Hammasi muvozanat saqlab, uyg'unlik bilan harakatlangay. Ammo biz, insonlar, mudom urush-u xunrezliklar bilan bandmiz. Mana, siz, mening jigarporam, o'g'lim, nechun amakivachchangiz Alouddavla bilan shunchalik dushmansiz? Nechun sizga butun bir qo'shinni ishonib topshirgan azador momongizni begona yurtida hibs qilib, hazrat bobongizning arvochini chirqiratdingiz? Keyin o'zingiz qamoqqa tushib, meni ham qanchalik malomat-u tashvishga qo'ydingiz, nechun?!

Otasi kutilmagan bir shiddat bilan bergan bu savollardan Abdullatifning vujudini titroq bosdi:

— Hazratim, Xuroson amirlari momom bilan til biriktirib, menga qarshi suiqasd qilmoqchi ekanlar... Tirik qolish... o'zimni himoya qilish maqsadida...

— Kim sizni shu bo'htonga ishontirdi?

— Junayid Bo'ta... uning xotini o'z qulog'i bilan eshitgan ekan...

— Men hammasini taftish qildirdim. Junayid Bo'ta razilona tuhmat qilgan ekan. Xotinining gapi bo'hton bo'lib chiqdi... Ikkovi ham qatl qilindi. Ularning gapi rostmi-yolg'onmi, deb surishtirsangiz bo'lmasmidi? Nechun momongiz bilan uchrashib, bir og'iz so'ramadingiz?

— Momomning huzuriga borsam... Meni tuttiradi, deb o'yladim.

— Axir bu vasvasa-ku! Nahotki bir umr sizga jon kuydirgan momongiz sizga shu qadar yomonlik qilsa? Axir siz arazlab ketganingizda qish kunida Hirotdan Samarqandga kelgan kim edi?!

— Lekin momom mendan ko'ra Alouddavlagi ko'proq yon bosishi sizga ham ma'lum, hazrat otajon. Hatto sizdek buyuk o'g'illaridan ko'ra Alouddavlani baland qo'yib, uni valiahd qilishga intilganlari yodingizdadir. Hazrat bobom vafot etgandan so'ng men uning jasadini Samarqandga, Go'ri Amirga olib bormoqchi bo'ldim. Ammo momomiz bunga mutlaqo qarshi bo'ldilar. «Xoqoni Sa'id Hirotni poytaxt qildilar, jahonda eng

obod shaharlardan biriga aylantirdilar, endi abadiy makonlari Hirotda bo‘lmog‘i kerak», deb qattiq turdilar. Mana, oxirida shu niyatlariga yetdilar. Hazrat bobom Hirotdagi Gavharshod begim madrasasiga dafn etilibdurlar. Shunday ulug‘ podshohni ayol kishining nomiga qurilgan madrasaga dafn etishlari adolatdanmi? Hirotda hazrat bobom nomiga ham madrasa qurilgan-ku. Hech bo‘lmasa o‘shal madrasaga dafn etsalar bo‘lmasmidi?

— To‘g‘ri, bu ish bemaslahat qilingan, — deb Ulug‘bek o‘g‘lining so‘nggi so‘zlariga qo‘shilishga majbur bo‘ldi. — Hazrat otam Sohobqiron bobomiz maqbarasiga qo‘yilishga munosibdirlar.

— Ammo, Hirotda momomiz atrofiga shunday odamlar yig‘ilganki, ular Mahdi Ulyoning rutbasini Xoqoni Sa‘id bobomning xotirasidan ham baland qo‘yurlar. Agar siz-u biz Hirotda bobomning qabrini ziyorat qilishga borsak, bundan momomizning obro‘si yana bir daraja oshgay, chunki sizdek ulug‘ podshoh Gavharshod begim madrasasida tiz cho‘kib tilovat qilganingizda Mahdi Ulyoning nomlariga ham sajda qilganday bo‘lursiz...

Abdullatifning so‘nggi so‘zlaridagi istehzo, momosining obro‘sigacha qarshi qaratilgan tikonli so‘zlar Ulug‘bekka noxush tuyuldi:

— Gavharshod begim mening onam ekanini unutmang, amirzoda. Onalar obro‘si — bizning obro‘yimizdir. Onalarga ulug‘lash Qur‘oni karimda ham buyurilgandur.

— Meni afu eting, hazrat otajon... Qamoqda yotganimda o‘tgan alamlar hali xotiramdan chiqqan emas.

— Lekin alamni avval siz momongizga o‘tkazgansiz! Tazarru qiling, shunda adovat tuyg‘usidan xalos bo‘lursiz. Mening dilimda sizga atalgan otalik mehri bilan, onamga atalgan farzandlik mehri birga yashaydir. Siz tufayli men onamdan voz kecholmagaymen. Bu ne ko‘rgulikki, Hirotda, otam qabrini ziyorat qilishga borolmaymen! Chunki siz tufayli orada tog‘dek moneliklar paydo bo‘ldi.

— Ijzat bersangiz men bu moneliklar tog‘ini tolqon qilgaymen! Alouddavla hozir inisi Abulqosim bilan urushib zaif-

lashgan. Uni bir hamla bilan bartaraf qilib, Hirotni qo'lga kiritgaymiz!

— Yo alhazar! Kechagina tuzilgan sulhni buzib, yana urushaylikmi? Hirotidagi onamiz ustiga qo'shin tortib borish biz uchun uyatli ish bo'lmasmi? Siz adovat tuyg'usiga bunchalik erk bersangiz boshimiz urush-janjaldan chiqmay qolur... Shuning uchun men sizga katta bir lavozim beray. Tinch ish bilan band bo'ling.

— Men tug'ilgan shahrim Samarqandni sog'inganmen... Turonga qaytgim bor...

— Vaqti kelganda Turonga ham qaytgaysiz. Ammo hozir Balx viloyatini idora etadigan kuchli bir hokim kerak. Balx ham Samarqand kabi qadimiy shahar. Bir cheti Turon-u Xurosonga tutashsa, narigi cheti Qunduz-u Badaxshongacha borur. Men sizga shu viloyat ixtiyorini bermoqchimen...

Abdullatif birdan bo'shashib ketdi, boshini pastga egib... «otam meni Samarqandga yo'latmoqchi emas!» degan gapni xayolidan o'tkazdi. Balxday chekka viloyatda, Hirot-u Samarqandday poytaxtlardan yiroqda yashash unga badarg'adek tuyuldi.

O'g'lining bo'shashib qolganidan hayron bo'lgan Ulug'bek:

— Ha, ma'qul emasmi? — deb xiyol sergaklanib so'radi.

Abdullatif hushini yig'ib, tez o'rnidan turdi, otasiga ikki bukilib ta'zim qildi-yu:

— Yo'q, yo'q, bu yuksak inoyatingizdan boshim ko'kka yetdi! — dedi. — To abad xizmatingizda bo'lurmen, padari buzrukvor!

— Omon bo'ling, o'g'lim! Hirot bilan dod-u muomalani men o'zim qilgaymen. Siz Balx viloyatini obod qilishda hazrat bobolaringizdan ibrat oling. Bir vaqtlar Samarqand-u Hirot ham hozirgi Balxdan xarobroq edi. Ularning sa'y-harakatlari bilan bu ikki shahar bugun olamshumul go'zallik kashf etdi. Siz ham Balxga sayqal bersangiz, nomingiz bobolaringiz qatorida tarixda qolur. Omin, ilohim oramizdan mehr ko'tarilmasin, dunyoda yaxshi nom qoldirish siz-u bizga nasib qilsin!

— Omin! — deb Abdullatif ham yuziga fотиha tortdi.

UYASIDAN ILON CHIQQAN LOCHIN

Abdullatifga Balx yumushlarini topshirib, bir qadar yengil tortgan Ulug‘bek endi Samarqand va Hirotga oid tashvishlarni qanday bartaraf qilish haqida o‘ylay boshladi, Samarqandda qolgan kichik o‘g‘li Abdulla ba‘zi nojo‘ya ishlari bilan aholini norozi qilgani haqida noxush xabarlar keldi. Dashti Qipchoqdagi ko‘chmanchi sultonlar Zarafshon vohasiga bostirib kelmoqda. Bu hammasi Ulug‘bekning tezroq Samarqandga qaytishini taqozo qiladi. Ammo uch oy Balxda, Hirotga shunday yaqin joyda turib otasining qabrini ziyorat qilolmagani va mushfiq onasini borib ko‘rolmagani uning dilida og‘ir bir armon bo‘lib turibdi.

Hirotning jome masjidida Alouddavla Ulug‘bekning nomini xutbaga qo‘shib o‘qitgani haqida xabar keldi. Demak, hozir Ulug‘bek otasining o‘rnida qolgan oliy hukmdor deb tan olindi. Shunday bo‘lgach, nega Hirotga bemalol borolmaydi? Elchilar orqali Alouddavlagaga shu savol berilganda: «Podshoh hazratlari bizni ma‘zur tutsinlar, inimiz Abulqosim Bobur bilan urush harakatlari to‘xtagan emas, Hirot harbiy holatdadir, oliy hazrat kelganlarida ularning xavfsizligini ta‘minlashimiz uchun zamon tinchimog‘i zarur», degan javob olindi.

Ulug‘bek hozir Hirotga qo‘shin bilan borsa, urush chiqadi. Qo‘shinsiz borish esa chindan ham xatarli. Shuning uchun onasi huzuriga maxfiy odam bilan maktub yuborishga qaror qildi. O‘ttiz yildan beri Ulug‘bekka sodiq xizmat qilib kelayotgan Bobo Husayn Turkistoniyni huzuriga chaqirdi:

— Yo‘l hozirligini ko‘ring, Husaynbek! Hirotga borib, onam hazratlari bilan yakkama-yakka uchrashgaysiz. Mana shu maktubni berib, javobini... Amudaryo bo‘yiga... Kalifga olib borursiz. Uch kundan so‘ng men ham Balxdan chiqib, Kalifga yo‘l olurmen.

Gavharshod begim har hafta chorshanbayi murodbaxsh kuni azon pallada ayollar udumi bo‘yicha oftob chiqmasdan Shohruh Mirzoning qabrini ziyorat qilishga borar edi. Bu qabr Gavharshod begim madrasasida bo‘lgani uchun shu binoda madrasa mudarrislarining hujralari ham bor edi.

Mosh-guruch soqolli Bobo Husayn malla chakmon kiyib, boshiga kattagina salla o'radi, qo'ltig'iga kitob solingan juzdonni qisib, mudarris qiyofasiga kirdi-yu, madrasada o'ziga uzoq qarindosh bo'lgan ulamolardan birini qidirib topdi va kechasi uning hujrasida tunadi.

Madrasada Gavharshod begimning o'ziga ajratilgan xos hujralar bor edi. Begim Shohrux Mirzo va o'rtancha o'g'li Boysunqur qabrlari oldida o'ltirib tilovat qilgandan so'ng, xos hujrasiga kirib, qabulga kelgan mudarris yoki talabalarning arzini eshitar, muhtojlarga xayr-u ehsonlar qilar edi.

Shuni surishtirib bilgan Bobo Husayn tong qorong'usida Gavharshod begim o'z hujrasiga o'tadigan yo'lak oldiga kelib, uning maqbaradan chiqishini kutdi.

Begimni madrasaga ikkita sodiq kanizidan tashqari yana to'rtta barvasta soqchilar ham kuzatib keldilar. Bu soqchilar tashqi ko'rinishda begimni qo'riqlab yurgan bo'lsalar ham, aslida Alouddavla tomonidan qo'yilgan xufiyalar edi.

Hirotda harbiy holatda bo'lgani uchun Alouddavla momosi tashqi g'anim hisoblangan Ulug'bek yoki Abulqosim Bobur bilan aloqa bog'lashidan hadiksirardi. Xususan, Hirotda Gavharshod begimning nufuzi juda baland, barcha olim-u fozil kishilar Mahdi Ulyoni Shohrux Mirzodan keyingi eng tajribali va dono davlat arbobi deb bilardi. Alouddavlani allaqachon o'z ta'siriga olgan qaynotasi Yodgorshoh arlot, vaziri Hoji Sulton, lashkarboshisi Qora Bahodirlar Gavharshod begimning Hirotdagi obro'siga hasad ko'zi bilan qarashar, turli yo'llar bilan uni yomonlab, Alouddavlani momosiga ishonmaydigan qilib qo'yishgan edi. Alouddavla momosining Ulug'bekka yoki Abulqosim Boburga yon bosishidan xavotirda bo'lgani uchun begimning har bir qadamini kuzatib turadigan qo'riqchilar qo'yan edi.

Faqat sag'ana yonidagi tilovat paytida va begim o'zining hujrasiga kirganda qo'riqchilar erkaklik odobiga bo'ysunib tashqarida qolishardi.

Bobo Husayn begimning o'z hujrasiga yolg'iz kirayotganidan foydalanib, nim qorong'i yo'lakdan yorug'roq joyga chiqdi:

— Assalomu alaykum, hazrat begim!..

Ovozi Gavharshod begimga tanish tuyuldi. Yuziga tikilib turib, eski qadrdoni Bobo Husaynni tanidi-yu:

— Keling, keling taqsir, ne arzingiz bor? — dedi. Bobo Husayn atrofga ko‘z tashlab, bittagina kanizdan boshqa hech kim yo‘qligiga amin bo‘lgach, qo‘ynidan Ulug‘bekning o‘ram qilingan maktubini chiqardi.

— Mana, arzi holim! — deya begimga sekin uzatdi. Gavharshod begim zarhal qog‘ozning shohona belgisiga ko‘z tashlab, «Ulug‘bekdanmi?» degan o‘ydan hayajonga tushdi. Kaniziga shivirlab:

— Mening huzurimga boshqa hech kimni kirg‘izmang! — dedi-da, Bobo Husaynga — ketimdan yuring! — deb ishora qildi.

Hujraning ichida xizmatkor o‘ltiradigan kichik bir xonacha ham bor edi. Begim Bobo Husaynni o‘sha xonachaga kiritib, shivirlab hol-ahvol so‘radi.

— Kutib turing! — deb xonacha eshigini berkitib qo‘ydi.

Ulug‘bekdan kelgan maktubni yorug‘ tushib turgan joyga olib borib, titroq qo‘llari bilan ochdi:

«Hazrat onajon, sizni sog‘inganmen, diydoringizga tashna bo‘lib shu maktubni yo‘llamoqdamen, — degan so‘zlarni o‘qiganda begimning ko‘ziga birdan yosh keldi. — Avvalo, mendan gunoh o‘tgan bo‘lsa, tazarru qilamen, kechiring! Sizni ranjitib bo‘lsa ham, gumroh o‘g‘lim Abdullatifni o‘z yonimga olib keldim. Men ota bo‘lganligim uchun uning kafilini zim-mamga olib, tarbiyat qilishga majburmen. Abdullatif chetroq joyda mushkulotlar bilan olishib chiniqishi uchun uni Balxda qoldirmoqchimen.

Endi Samarqandga qaytishdan oldin siz bilan ko‘rishish uchun Hirotga bormoqchi bo‘ldim. Ammo Mirzo Alouddavla Hirot harbiy holatda ekanini aytib, borishimga moyillik ko‘rsatmadi.

Men suyangan eng ulkan tog‘ Sohibqiron bobomdan so‘ng Xoqoni Sa‘id otam bo‘lganini endi astoydil his qilmoqdamen. Meni ellik yildan buyon balo-qazodan asrab yurgan otam endi yo‘q. Men suyangan yana bir tog‘ — siz onam hazratlari eka-

ningizni birga safar qilganlarimizda aytgan edim. Endigi umidim shulki, sizni bir vaqtlardagidek Amudaryo bo'yida kutib olsam. Ilojini topib Bobo Husayn bilan bir kunga bo'lsa ham kelsangiz. Axir men sizni kutib olish-u kuzatish uchun Samarqanddan Amudaryo bo'yiga necha martalab otliq kelgan edim! Peshvoz olish-u kuzatishlar bahonasida haftalar davomida ona-bola hamroh bo'lardik, to'ygunimizcha suhbatlashardik. Siz menga ajoyib maslahatlar berardingiz.

Hazrat otam vafot etgandan buyon hammamiz intihosiz balolar girdobida qoldik. Bu balolardan qutulib ketishning iloji bormikin?

Uch o'g'lingizdan yolg'iz men tirikmen, yoshim ellikdan oshgandan buyon umrning ko'pi ketib ozi qolganini sezib yuribmen. Siz ham menga g'animatsiz. Shuning uchun men volidayi muhtaramam bilan diydor ko'rishishga muntazirmen».

Gavharshod begim ko'zlariga quyulib kelgan yoshdan maktubning oxirini o'qiyolmadi. Ipak ro'molchasini olib ko'z yoshini artar ekan, yuzlari ham ho'l bo'lganini sezdi. «Oh, mehri daryo o'g'lim Tarag'ayjon! — deb pichirladi. — Koshki qanotim bo'lsa-yu, huzuringizga uchib borsam!»

Begim hujrada uzoq qolib ketsa tashqaridagi soqchilar hadik olishlari mumkin. Agar ular bostirib kirib, qo'shni xonachada o'ltirgan Bobo Husaynni topib olsalar... o'limga mahkum etishadi. Begim yo'lakdagi eshikni qo'riqlab turgan sadoqatli kanizi oldiga chiqdi:

— Men toat-ibodat bilan bandmen. Hech kim xalaqit bermasin! — deb buyurdi-da, eshikni ichidan berkitdi.

So'ng hujraga qaytib, miz ustida turgan juzdondan qog'oz, qalam oldi.

«Ko'zimning oq-u qarosi, buyuk o'g'lim Mag'usiddin Muhammad Tarag'ay, — deb yozar ekan, ko'zlari yana beixtiyor yoshlandi. — Men sizni ko'rib, bag'rimga bosib jon bersam rozi edim. Maktubingizni o'qiganimda yuzim necha bor ko'z yoshlarimga yuvildi, ilojsizlikdan bag'rim ezildi. Hozir mening har bir qadamimni xufiyalar kuzatib yuribdilar. Nevaram Alouddavla ketimga soqchi shaklidagi ayg'oqchilarini qo'ygan. Bog'i Safeddagi xizmatchilarimni ham almashtirgan.

Agar men biror kun yo‘q bo‘lib qolsam, hammani oyoqqa turg‘izib, topib olurlar. Nechunki, men Hirotning eng nufuzli Mahdi Ulyosi, sizning onangiz bo‘lganim uchun Alouddavlaga kerak emishmen. Bular bilurlarki, Hirotda men tursam siz onaga qarshi qo‘shin tortib kelishni o‘z sha‘ningizga munosib ko‘rmagaysiz. Shu sababdan Alouddavla bilan uning atrofini o‘rab olgan noinsoflar meni garov kabi hech qayoqqa ketkazmay, tutib tururlar.

Jurjondagi nevaram Abulqosim Bobur ham meni o‘z huzuriga chorlagan edi. Og‘a-inini yarashtirish maqsadida bormoqchi bo‘ldim. Lekin Alouddavla shunga ham ruxsat bermadi. Men Abulqosim Bobur saroyida qolib ketsam inisining obro‘si oshishidan qo‘rqdi.

Men nevaralarim tarbiyasiga shuncha kuch, vaqt sarfladim, ularga shunchalik mehrimni berdim. Oxirida ulardan bu qadar shafqatsizlik, oqibatsizlik ko‘rganimdan ko‘nglim vayron...

Shoh o‘g‘lim Ulug‘jon! Siz Sohibqiron bobongizdek, marhum otangizdek mushkulotlar olovida toblanib, fozil bir daho darajasiga ko‘tarildingiz. Men o‘ylar edimki, nevaralarimni yaxshi tarbiyalasam, ilm-u amalga o‘rgatsam, ota-bobolarining tajribasini dillariga singdirsam, ular ham sizlardek ulug‘ siymolar bo‘lib yetishgay!

Ammo ona bergan tarbiya ozlik qilarkan. Har bir odamni hayot o‘z xumdonidagi olovlari bilan pishiq g‘isht kabi toblamasam, siz ming tarbiya berganingiz bilan xom g‘isht xomligicha qolarkan, bir-ikki zarbadan uvalanib ketarkan.

Nevaramiz Abdullatifning xomligidan foydalanib, ig‘vogarlar Nishopurdan narida uning ilki bilan meni bandi qildilar. Hozir Alouddavlanning xomligidan foydalanib, zolimlar meni endi uning asoratiga solib qo‘ydilar. O‘z ahvolimga yig‘laymen-u, qayg‘uli bir rivoyatni eslaymen... Tog‘da men kabi bir Ona lochin o‘tgan ekan. Uning uyasi yaqinida zaharli ilonlar yashar ekan. Ular xavf solganda lochin ilonlarni dumidan changallab osmonga olib chiqar ekan-u, qoyatoshlar ustiga tashlab yuborarkan. Qolgan ilonlar tog‘ kamarlariga bekinib, lochindan qasd olishning yo‘lini o‘ylashibdi. Ona lochin har yili pana bir joydagi uyasiga tuxum qo‘yib, jo‘ja ochar ekan.

Ilonlar ham tuxumdan bola ochadi-ku, Lochin uzoqqa ov qilgani ketganda ilonlar sekin oʻrmlab kelib, uning tuxumlarini yeyishibdi-yu, oʻrniga ilonlarning tuxumidan qoʻyib ketishibdi.

Bundan bexabar Ona lochin qoʻygan tuxumlariga vujudining haroratini berib, ularni bir necha kun bosib yotibdi. Vaqtisoati yetib, tuxumlar teshilibdi, ichidan nimadir chiqa boshlabdi. Ona lochin qarasa, tuxumlardan joʻjalar oʻrniga ilonbachchalar oʻrmlab chiqibdi. Bundan dahshatga tushgan Ona lochin chinqirib, uyasidan koʻkka uchibdir. Ilonlarga yem boʻlgan avlodi bilan vidolashib faryod chekkanda, togʻlar larzaga kelibdir... Men ham mehrimni berib oʻstirgan nevaralarimning yomonliklarini koʻrib, oʻsha lochindek faryod chekkim, bu foni dunyo bilan vidolashgim kelur. Lekin... noumid shayton. Parvardigor biror joydan najot keltirur degan ilinjim bor.

Men-ku, yoshimni yashab, yetmishdan oshdim. Endi siz ehtiyot boʻling, shoh oʻgʻlim. Bu nevaralarim joʻjaxoʻrozlardek yana koʻp urush-yurish qilsalar kerak. Sizdan iltimosim shulki, iloji boricha bularning urushlariga bormang. Hazrat otangizni eslang: Xalil Sulton bilan Pirmuhammadlar taxt talashib urushganlarida Xoqoni Saʼid arqonni uzun tashlab, ularning urushiga aralashmadilar. Oxiri yillar oʻtib vaziyat yetilganda Samarqandni jangsiz oldilar. Siz otangizday vazmin va bardoshli oʻgʻilsiz... Mening xudodan endigi tilagim shulki, toʻrt muham butun paytda xor-zor qilmay, omonatini olsin. Ilohim farzand dogʻini boshqa koʻrmayin. Olim oʻgʻlim, shoh oʻgʻlim, parvardigordan kun-u tun tilagim shulki, siz ketimda qoling. Agar bu gal koʻrishish nasib qilmasa, iloyo kelgusida siz bilan diydor koʻrishish menga nasib qilsin!»

Gavharshod begim koʻz yoshlarini apil-tapil artib, maktubni oʻram qildi-da, qoʻshni xonachaga chiqib, Bobo Husaynga topshirdi:

— Janob Bobo Husaynbek, ahvolni koʻrdingiz, borib ayting, — deb shivirladi. — Ishqilib urush boʻlmasin, oʻlim boʻlmasin! Safaringiz bexatar boʻlsin!

Ulugʻbek Mirzo onasini Amudaryoning chap qirgʻogʻida kutib turgan edi. Bobo Husayn yolgʻiz qaytganini koʻrib, koʻngli bir choʻkdi. Soʻng onasidan kelgan javob maktubini oʻqir ekan,

yig'lab yozilgan satrlardan va Ona lochin haqidagi rivoyatdan etlari jimirlab ketdi. Lochin avlodidan bo'lgan Alouddavla g'addor muhit ta'sirida ilonning ishini qilayotgani, momosini asoratda tutish bobida u ham Abdullatifdan qolishmayotgani Ulug'bekni larzaga soldi. Shunday mushkul ahvolda ham o'zini mardona tutayotgan onasiga bo'lgan mehri o'n chandon oshdi.

Amudaryodan o'tib, Samarqandga qarab ot surib borar ekan, Turondagi tashvishlardan bo'shagandan so'ng Xurosonga tinch yo'l bilan qaytib kelish va onasini ilonlar asoratidan qutqarish niyatini diliga mahkam tugdi.

TAHLIKALI ZAMON

Hirotda Samarqand orasidagi obod yo'llardan Amir Temur va Shohrux davrlarida karvonlar emin-erkin qatnagan zamonlar o'tmishga aylanib boradi. Ulug'bek o'z otasi bilan inoq hukm surgan davrda ham bu yo'llar juda serqatnov va tinch edi. Shinam karvonsaroylar, charchagan otlarni almash-tirib beradigan yemxonalar, yo'lovchilar tunab qoladigan ra-botlar tun-u kun mehmonlar xizmatida bo'lar, barcha bekatlar davlat tomonidan qo'riqlanar edi. Shuning uchun goh sharq-dagi Xitoydan, goh janubdagi Hindistondan, goh g'arbdagi Farangistonlardan keladigan elchilar va savdo karvonlari bu yo'llardan bexavotir qatnar edilar.

Lekin Shohrux Mirzo vafot etgandan keyin boshlangan alg'ov-dalg'ovlar bu yo'llarni juda notinch qilib qo'ydi. Ulardan endi karvonlar emas, ichki nizolarga tortilgan harbiy kuchlar ko'proq qatnaydigan bo'lib qoldi.

Bultur olti oy harbiy yurishlarda bo'lib qaytgan Ulug'bek Samarqandda kichik o'g'li Abdulaziz izdan chiqargan ishlarni joy-joyiga qo'yguncha qish bo'yi tashvish chekdi. Bahorda sal orom olib, ilm-u ijod bilan shug'ullanish umidida edi. Biroq yana Xurosondan kelgan biri-biridan yomon xabarlar uning tinchini buzdi.

Alouddavla va Abdullatif Hirotda Samarqandga chegarasidagi Chechektu tumanini talashib, urush chiqarishibdi. Ikki orada qon to'kilib, anchagina odam halok bo'libdi. Alouddavla Jur-

jondagi inisi Abulqosim bilan yarashibdi. Endi ikkovlari birlashib, Balxni Abdullatifdan tortib olmoqchi emishlar.

Alouddavla Abulqosim bilan ittifoq tuzgandan so'ng hovliqib Ulug'bekni adolatsizlikda ayblamoqda emish: «Balx Jo'giy Mirzoning o'g'li Abubakrning mulki edi, — dermish. — Mirzo Ulug'bek Abubakrni kuyov qilamen deb aldab, Samarqandga yuborib, Ko'ksaroyda qatl ettirgan, shundan keyin Balxni Abdullatifga bergan». Holbuki, Abubakr Balxni akasi Muhammad Qosimdan zo'rvonlik bilan tortib olgan, Samarqandda esa fitna uyushtirgani uchun qatl etilgan edi. Lekin Alouddavla Ulug'bekning nomini jome masjidida o'qiladigan xutbadan oldirib tashlash uchun shunaqa tuhmatlar qilgan, so'ng o'z nomini xutbaga qo'shib o'qitgan edi.

Shu bilan Alouddavlaning Ulug'bekka qarshi isyon ko'targani hammaga ma'lum bo'ldi. Yaxlit davlatning parchalanishi — ko'p falokatlarga sabab bo'lishi muqarrar. Bu parchalanishning oldi olinmasa, Xurosonda boshlangan beboshliklar Turonga ham vaboday tarqalishi hech gap emas. Shuni o'ylagan Ulug'bek yana harbiy kuchlarni to'plashga va Alouddavlaning isyoniga qarshi yurish boshlashga majbur bo'ldi.

U bahor paytida qirq ming qo'shin bilan Amudaryodan o'tib, Xurosonga kirib keldi. Balx tomondan chiqib, otasiga qo'shilgan Abdullatif ellik ming qo'shin to'plagan edi. Alouddavlaning lashkari son jihatdan kamroq, ammo uning o'ziga ishonchi haddan ziyod bo'lgani uchun Hirot dan tap tortmay chiqib keldi. Hirot dan yuz chaqirimcha sharqdagi Tarnob degan joyda umumiy soni yuz ellik mingdan oshgan ikki taraf qo'shini bir-biriga qarshi jangga hozirlana boshladi. Hirot da turib bu hodisani eshitgan Gavharshod begim Alouddavlani sulh tuzishga ko'ndirdi. Ulug'bek Mirzoga Hirot Shayxulislomi Xo'ja Bahouddin elchi bo'lib borayotganda, begim unga dil yorib so'zladi:

— Axir ikki tomonda ham bizning jigarbandlarimiz! Qaysi tomon mag'lub bo'lsa ham jabrini biz tortgaymiz, janob Shayxulislom! Shuni Ulug'bek Mirzoga ayting, mening onalik iltijolarimni yetkazing!

Shayxulislom Xo'ja Bahouddin Tarnobga yetganda, avval Abdullatifning ilg'orlariga duch keldi.

Ulug'bek Mirzo umrida bunday ulkan — to'qson ming kishilik lashkarni boshqarmagan edi. Bu lashkarning ellik mingiga Abdullatif sarkardalik qilmoqda edi. Hirotidan elchi bo'lib kelgan keksa Shayxulislom Xo'ja Bahouddin oldingi marralarni egallab turgan Abdullatifdan iltimos qildi:

— Shahzodayi juvonbaxt, meni hazrat momongiz yubordilar, tezroq Ulug'bek hazratlariga uchramog'im zarur!

— Uchrashganda ne arzingiz bor, taqsir?

— Sulh taklif qilmoqchimiz.

— Endimi? Alouddavla nechun oldingi sulh shartlarini buzib, bizga qarshi tajovuz qildi?

— O'tgan ishga salovat, shahzoda! Behuda qon to'kilmasin! Bizni Ulug'bek Mirzo huzuriga o'tkazib yuborishingizni iltimos qilurmen!

— Meni shoshirmang, taqsir. Hazratimga siz kelganingiz to'g'risida xabar yuborgaymiz. Qabul qilamen, desalar, keyin borgaysiz!

Abdullatif jang qilish va Alouddavladan qasos olish istagi bilan yonardi. Shuning uchun u elchini ataylab o'z huzurida uzoq tutib qoldi. Elchi kelgani haqidagi xabar Ulug'bek Mirzoga vaqt o'tganda — butun qo'shin saf tortib jangga kirayotganda ma'lum qilindi.

To'qson ming qo'shinni bir irodaga bo'ysundirish Ulug'bek Mirzo uchun amrimahol bo'ldi. Abdullatif Balx va Badaxshondan boshlab kelgan lashkar Ulug'bek Turondan olib kelgan qo'shinga nisbatan ko'proq edi. Shuning uchun Abdullatif oldingi marralarni egallab, tashabbusni ham o'z qo'liga olib qo'ydi.

Sulh tuzishning iloji bo'lmagandan keyin Gavharshod begim urushga ketayotgan nevaralaridan biri — Abdulla Mirzoga dil yordi:

— Ulug'bek Mirzo sizga otadek mehribondirlar. Hirotida mening tarbiyamni olgan qizlari Habiba Sultonni sizga nikohlab bermoqchi edilar. Siz ul zoti oliyga ikki tomonlama farzand bo'lishingiz mumkin. Nahotki endi Alouddavla qo'shini safida Ulug'bek Mirzoga qarshi jang qilsangiz?

— Nachora, hazrat begim? Rahmatli otam hokim bo‘lgan Sherozni mendan amakim Muhammad Sulton tortib oldi. Xayriyat, Hirotda Alouddavla Mirzo bizni yaxshi qabul qildilar. Ikki ming qo‘shinim yoniga yana uch ming askar berib, panjhezora lavozimiga munosib ko‘rdilar.

— Endi shu besh ming navkarni Ulug‘bek Mirzoga qarshi urushga boshlab bormoqchimisiz?

— Bunga o‘zimning ham xohishim yo‘q, hazrat momo!

— Bo‘lmasa uzoqni o‘ylab ish qiling, bolam. Alouddavla mag‘lub bo‘lsa qayga borursiz? Undan ko‘ra sizga otadek mehribon bo‘lgan Ulug‘bek Mirzoga qarshi zinhor qilich yalang‘ochlamang!

O‘n yetti yoshli shoirtabiat Abdulla Mirzoga momosining gaplari qattiq ta‘sir qildi. U Ulug‘bekning inisi Ibrohim Mirzoning o‘g‘li edi. Amakivachchalarga qiz berish odatlari azaldan bor bo‘lgan. Hirotda Gavharshod begim yashaydigan Bog‘i Safedda Habiba Sulton bilan uchrashib, uni sevib qolgan Abdulla Mirzo «Sheroziy» taxallusi bilan bu qizga atab olovli she‘rlar yozgan edi. Mana shu sabablarning hammasi bir-biriga qo‘shildi-yu, Tarnob jangi paytida Abdulla Mirzo o‘zining besh ming kishilik qo‘shini bilan Alouddavlaning o‘ng qanotidan chiqib, Ulug‘bek tomonga oq bayroq ko‘tarib, qochib o‘tdi. Ulug‘bek Mirzo uni quchoq ochib kutib oldi:

— Farzandi aziz, sen menga g‘alaba mujdasini keltirding! — deb suyundi.

O‘ng qanotning oldingi safida jangga kirgan Abdullatif qasos tuyg‘usiga to‘lib, Alouddavlaning askarlari bilan sherday olishdi, bir o‘zi o‘ndan ortiq dushmanining boshini kesdi, qo‘l ostidagi jangchilariga shu tarzda ibrat ko‘rsatib, raqibining bir qanotini sindirdi.

Chap qanotga Ulug‘bekning kichik o‘g‘li Abdulaziz Mirzo boshchilik qildi. Uning qarshisida turgan Alouddavla lashkarlarining o‘ng qanotidan Abdulla Mirzoning qochib o‘tganligi Abdulazizning ishini osonlashtirdi. Alouddavlaning o‘ng qanoti ham tezda mag‘lub bo‘lib, to‘zg‘ib ketdi. G‘uldan berilgan qaqshatqich zarba buning ustiga qo‘shildi. Alouddavla tor-mor bo‘lib, jang maydonini tashlab qochdi. Izma-iz kelayotgan

quvg'inchilardan qo'rqib, Hirot qo'rg'oniga ham kirmay, Mashhad tomonga o'tib ketdi.

Ulug'bek g'alaba uchun Allohga shukronalar aytdi-yu, qadrdon amiri Bobo Husayn Turkistoniyni chaqirtirdi:

— Janob Bobo Husayn, xos navkarlardan yuz kishini oling-u, Hirotga tezroq yetib boring. Onam hazratlari bizni Hirotida kutsinlar!

— Bosh ustiga, hazratim!

Tarnobdan Hirotgacha bir kunlik yo'l bor edi. Bu yo'lni Bobo Husayndan ham oldin qo'shinning ilg'or saflarida jang qilgan Abdullatifning bek-u navkarlari bosib o'tdilar.

Shohrux Mirzo hukmronlik qilgan salkam yarim asr davomida Hirot va uning atroflariga bironta talonchi qo'shin bostirib kelolgan emas edi.

Bu o'n yilliklar mobaynida yov qo'shini tomonidan talanish va toptalish nimaligini bilmaydigan boy-badavlat odamlar ko'paygan edi.

Abdullatifga Tarnobdagi jang uchun Balx-u Badaxshondan, Ko'lob-u Hisordan katta qo'shin yollash oson bo'lgan emas. Qo'shinga yigitlarni yollaydigan tavochilar Hirot va uning atroflarida yarim asrdan buyon farovon hayot kechirayotgan odamlar juda katta boyliklar orttirganini, endi shu boyliklarni qurol kuchi bilan tortib olib, yashin tezligida boyib ketish mumkinligini yollanma askarlarga aytishib, ularni bu harbiy yurishga qiziqtirgan edilar.

Mana endi jang g'alaba bilan tugagandan so'ng oldingi safda borayotgan Abdullatifning yollanma askarlari Tarnobda Hirotgacha yastanib yotgan obod va boy vodiyning shahar-u qishloqlarini ostin-ustun qilib, o'lja yig'a boshladilar.

Ulardan yarim kun keyin yo'lga chiqqan Ulug'bek Mirzo Tarnobdan naridagi Sanjob dovonidan o'tgandan keyin, Hirot daryosidan suv ichadigan shahar-u qishloqlarni ko'rganda Samarqand va Farg'ona atroflarini esladi.

Saf tortib o'sgan mirzateraklar, azim chinorlar, sersoya sadaqayrag'ochlar, uzumzor, shaftolizor va anjirzorlar bir-biriga ulanib, obod va ulkan Hirot vodiysini vujudga keltirgan edi. Bu vodiylar Hirot daryosidan o'ndan ortiq katta shoxariqlar chiqqa-

rilgan, ularning suvlari qon tomirlarini eslatadigan yuzlab katta-kichik ariqlarga taralib ketgan edi.

Ulug'bek Mirzo yam-yashil Hirot vodiysiga uzoqdan zavqlanib ko'z yugurtirdi-yu, lekin bog'-rog'lar bilan o'ralgan shahar-u qishloqlarni oralab o'tayotganda g'olib qo'shin tomonidan talangan mahallalar va odamlarni ko'rib, iztirobga tushdi.

Hirotda vodiysining katta bir qishlog'ida sakson yoshli keksa shoir Lutfiy istiqomat qilardi. Ulug'bek uni Hirotida, Gavharshod begim madrasasida o'tkazilgan she'riyat majlisida «Gul va Navro'z» dostonini go'zal turkiy tilda o'qib berib, katta mukofot olganda ko'rgan, o'shanda hirotliklar uni «Malikul kalom» deb ulug'laganini eshitgan edi.

Hozir Ulug'bek Mirzo g'olib askarlar to's-to'polon qilib o'tgan bir mahallada shu keksa shoirni uchratib qoldi. Hojilardek oq libos kiygan, ko'ragini qoplagan bo'liq soqoli ham oppoq oqargan, hassa tutgan keksa shoir otliq kelayotgan Ulug'bek Mirzoni ko'rib, yo'lning o'rtasiga chiqdi.

— Hazrati podsho, qadamingiz qutlug' bo'lsin! — degan so'zlarni Lutfiy negadir yig'lamsirab aytdi.

Ulug'bek uni tanib, otdan tushdi. Quchoqlashib ko'rishayotganlarida Lutfiy yig'lab gapirdi:

— A'lo hazrat, ota yurtigingizga xush kelibsiz! Lekin Hirot vodiysi sizning qo'shiningizga ne yomonlik qildi?! Nechun bunday shafqatsiz talonchiliklar bo'lmoqda?

— Mavlono, men ota yurtimizda talonchilikka mutlaqo yo'l qo'yilmasin deb butun qo'shinga farmon berganmen. Kim bu farmonni buzmoqda?! Qayerda?!

Balxdan kelgan Jabbor Sulduz nomli amir shu atrofdagi mahallalarga qo'shin kiritib, yarim kunda o'ndan ortiq badavlat oilalarni talatgan, sandiqlarga yashirilgan tillolar, zarbof buyumlar, turkman gilamlar, atlas-u kimxoblarni yetti tuyaga yuklatib, yigirmatacha navkari bilan Balxga jo'natish niyatida narigi bir ko'chada turgan edi.

Ulug'bek Mirzo o'z navkari bilan o'sha ko'chaga o'tib, o'lja yuklangan tualardan tashqari aravalarga ortilgan sandiqlar, ular ustiga taxlangan gilam va bo'xchalarni ham ko'rди.

Aravalar ortida qo‘li bog‘langan asira qizlar ham kanizaklikka olib ketilmoqda edi.

Ulug‘bek Mirzo yonidagi yasovullar va navkarlarga buyurib, bu ishni qilgan bir ming askarga boshliq Jabbor Sulduzni tutirdi. Taftish o‘tkazilganda ma‘lum bo‘ldiki, Jabbor Sulduz bir xonadonda talonchilarga qarshilik ko‘rsatgan ikki yigitni qilichdan o‘tkazdirgan, boshqa bir xonadonda bokira qizning nomusiga tekkan ekan. Bechora qiz «Endi harom bo‘ldim!» deb, nomusga chiday olmay, o‘ziga o‘t qo‘yibdi, olovda yonib halok bo‘libdi.

Bu hodisalardan dahshatga tushgan Ulug‘bek Mirzo Jabbor Sulduzni qatl ettirmoqchi bo‘ldi.

Shunda Jabbor o‘z sarkardasi Abdullatif Mirzoning ruxsati bilan o‘lja olganini aytib, aybini oqlashga urindi. Ulug‘bek Mirzo o‘g‘lini chaqirtirdi.

— Amirzoda, nahotki siz shunday talonchiliklarga ijozat bergan bo‘lsangiz? — deb so‘radi.

— Hazrat otajon, men faqat bir kunlik chopqinga rozilik bergan edim. Axir Sohibqiron bobokalonimiz Oltin O‘rdada To‘xtamish ustidan g‘alaba qozonganda qo‘shinga ikki kunlik chopqinga ruxsat bergan ekanlar-ku?

— Nahotki siz uchun Hirot Oltin O‘rda kabi dushman mamlatat bo‘lsa?! To‘xtamish qayoqda-yu, amakivachchangiz Alouddavla qayoqda? To‘xtamish davridan buyon zamonlar qanchalik o‘zgarganini nahotki tushunmasangiz? Hazrati otamiz Shohrux Mirzo so‘nggi qirq yil davomida Turon-u Xurosonda, Iroq-u Ozarbayjonda qancha g‘alabalarga erishib, biror marta chopqinga ruxsat bergan emaslar. Biz ham maxsus farmon bilan talonchilikni taqiq etgan edik. Siz nechun bunday jinoyatlarga yo‘l berdingiz? Begunoh qon to‘kish, bokira musulmaning nomusiga tegish... Buni qanday oqlash mumkin?!

— Bu jinoyatlarni Jabbor o‘zi sodir qilgan, endi javobini o‘zi bersin! — deb Abdullatif ham otasining hukmiga bosh qo‘shdi. Ulug‘bek Mirzo maxsus farmonda Jabbor Sulduz qilgan jinoyatlarni batafsil ko‘rsatib, uni o‘lim jazosiga hukm qildi. Bu hukm qo‘shin to‘plangan katta maydonda ijro etildi.

Podsho farmonini barcha bek-u navkarlarga o'qib eshittirish qo'shin boshliqlariga topshirildi.

Lekin Abdullatif bu farmonga barmoq orasidan qaradi. U bilan kelgan balxlik va badaxshonlik bek-u navkarlar talonchilikni Ulug'bek Mirzoning ko'zi tushmaydigan joylarda davom ettirdilar.

Abdullatif va uning qo'shini hammayoqqa dahshat solib kelayotgani haqidagi xabarlar Hirotga allaqachon yetib borgan edi. Alouddavla ham shaharni himoyasiz tashlab qochgani saroy ahlining vahimasini avjiga chiqardi. Gavharshod begim ham Bog'i Safeddagi eng kerakli narsalarini shosha-pisha yig'ishtirib, Astroboddagi nevarasi Abulqosim Bobur tomonga jo'nadi.

Begim inisi Muhammad So'fi Tarxon va boshqa yaqinlari bilan Mashhad yo'lida ketayotganda Bobo Husayn ularni quvib yetdi.

— Hazrat begim, Mirzo Ulug'bek meni maxsus yubordilar. Hirotga qayting! — deb iltijo qildi.

— Hirotga Abdullatif ham keldimi?

— Kelgan bo'lsa ham, siz podshoh hazratlarining himoyasida bo'lursiz!

— Men jon deb Ulug'bek huzuriga borardim, sog'ingan farzandimni bag'rimga bosardim. Lekin Abdullatifdan qo'rqamen. Uning atrofiga qilichidan qon tomgan beshafqat amirlar yig'ilgan. Ular birgalashib Hirot atrofidagi mahallalarni qo'shinlariga talatibdirlar. Hirot ahli buni Ulug'bekdan ko'rib, o'g'limizdan qattiq xafa bo'lganlarini o'zim eshitdim.

— Ammo Ulug'bek hazratlari butun qo'shin ahlini maxsus farmon bilan ogohlantirgan edilar. Farmonda: «Hirot otamizning uyi, bizga meros tekkan mulk, bu yerda talonchilik qilish gunohi azimdir, bunday gunohni sodir qilganlar ayovsiz jazolanur!» degan so'zlar bitilganiga men o'zim guvohmen!

— Abdullatif bilan uning tarafdorlari bu farmonni buzgan bo'lsalar-chi? Ular ko'pchilik, shuning uchun Ulug'bekdan qo'rqmaydilar, unga itoat etmaydilar! Shu vaziyatda ular o'g'limning ra'yiga qarshi borib, menga ham biron yomonlik qilmaydi, deb kim kafolat bera olgay?

— Biz kafolat berurmiz, begim! Hazratimning bizdek sadoqatli beklari ham oz emas!

Shu gapdan so'ng Gavharshod begim Hirotga, Ulug'bek huzuriga qaytmoqchi bo'lib, inisi Muhammad So'fi Tarxondan rozilik so'radi.

— Men bu to'polonda Hirotga qaytishga rozi emasmen! — dedi Muhammad So'fi Tarxon qat'iyat bilan. — Abdullatif otasining buyrug'iga bo'ysunmay, o'zboshimchalik bilan elni talayotgan ekan, undan yaxshilik chiqmagay!

Gavharshod begim og'ir «uh» tortdi:

— Ming afsus, bultur Ulug'bek Mirzo mening gapimga kirmadilar. Abdullatif Ixtiyoriddin qal'asidan xonaki hibsdan chiqarilmasa, bugungi urushlar bo'lmasligi mumkin edi. Lekin endi bu dev ko'zadan chiqib oldi. Qaytib kirmagay, otasiga ham bo'ysunmagay!

— Biz uning jabrini bir marta tortdik, endi bas! — deb Muhammad So'fi Tarxon opasi Gavharshod begim bilan be-xatar joy qidirib ketdi, Hirotga qaytmadi.

Qo'shin orasida chindan ham Abdullatifning tarafdorlari ko'payib bormoqda. Chunki Abdullatif jang qilishni va yangi-yangi o'ljalar olishni yaxshi ko'radi. Amir-u navkarlar ham bosib olingan joylardan katta boyliklarni qo'lga kiritganlaridan mamnun bo'lib, Abdullatifni botir sarkarda deb ulug'lashadi.

Ulug'bekning Tarnob-u Hirot atroflarida talonchilik qilishni taqiqlagan farmonlaridan nafsi katta amirlar norozi bo'lar edi. Ana shu amirlar orasida arg'in urug'iga mansub ikki ming navkarga boshchilik qiladigan yigirma besh yoshli yovqur yigit — Abusayid Mirzo ham bor edi.

Urush hali tugagan emas, Alouddavla inisi Abulqosim Bobur bilan til birlashtirib, qarshi hujumga o'tishi mumkin. Shuning uchun Ulug'bek harbiy yurishni davom ettirib, Mashhad va Nishopurni ham ishg'ol qildi.

Abdullatifda otasiga nisbatan norozilik kuchayib borayotganini sezgan Abusayid Mirzo Nishopurda to'xtaganlarida jayron kiyik so'ydirib, Abdullatifga ziyofat berdi. Mayi nobga kabobni gazak qilib, kayflari ancha ko'tarilganda:

— Amirzoda, biz siz bilan qarindoshmiz, amakivachchamiz! — dedi Abusayid. — Men ham Sohibqiron Amir Temur avlodidanmen.

— Ha, rost, sizning bobongiz Mironshoh Mirzo bilan bizning bobomiz Shohrux Mirzo tug‘ishgan og‘a-ini bo‘lganlar.

— Bundan tashqari, buyuk sarkarda Xalil Sulton mening amakim edilar. Sizning onangiz Husn Nigor xonim Xalil Sultonning qizi bo‘ladilar. Biz siz bilan hazrat onangiz orqali ham yaqin xeshmiz! Endi og‘a-inidek yaqin bo‘lmog‘imiz lozim. Tarnobdagi jangda siz chindan ham qahramonlik ko‘rsatdingiz, Mirzo Abdullatif! Men buni hazrat otangizga aytdim. «Fathnoma Mirzo Abdullatif nomiga yozilsa, adolatdan bo‘lur», — dedim. Ammo ming afsuski, hazrat otangiz ko‘proq iningiz Abdulazizga mehr qo‘ygan ekanlar.

— Kim bilsin! Otam menga boshqa sabab ko‘rsatdilar. «Hirot bilan uning atroflarida talonchilik bo‘lmasin!» — deb farmon chiqargan edilar. Men, «g‘olib bek-u navkarlar o‘ljador bo‘lsinlar!» — deb talonchilikka yo‘l berib, farmonni buzgan emishmen! Shuning uchun fathnoma mening nomimga bitilmagan emish... Xullas, g‘alaba fathnomasini Abdulaziz nomiga bitish bilan hazrat otamiz bizning qadrimizni yerga urdilar!

— Baribir qo‘shin orasida sizning sarkardalik obro‘yingiz... hazrat otangiznikidan balandroq, Mirzo Abdullatif!

— Otam mening ko‘tarilib ketishimni istamaydilmarmi? Hayronmen, Hirotidagi xazinada hazrat bobomdan menga meros qolgan ikki yuz tuman tangani ham berdirmadilar. «Urush tugagandan so‘ng olursiz», deb vaj ko‘rsatdilar. Imod qal’asida ham Alouddavla yashirib ketgan necha ming tuman oltinlar bor edi. Men bu qal’ani allaqachon zabt etgan bo‘lur edim. Ammo hazrat otamiz: «Qal’a qo‘l yetmas balandlikda ekan, ko‘p talafot beribsiz, behuda qon to‘kilmasin, keyinchalik sulh tuzilganda Imodni jangsiz olgaymiz», — dedilar-u, yana jilovimdan tortib, shashtimni qaytardilar...

— Ha, Mirzo Abdullatif, sizda Sohibqiron Amir Temurning jasorati bor. Bobokalonimiz bunday qal’alardan qancha-qanchasini olganlar. Ammo hazrat otangiz... buyuk olim bo‘lsalar ham podsholik iste’dodlari siznikichalik buyuk emas. Sizni

Samarqandga yo‘latmay, obro‘yingiz ko‘tarilishini istamay yurganliklari ham shundan bo‘lsa kerak...

Abusayid Mirzo Abdullatifning dilidagi gaplarni topib aytayotganday bo‘ldi. Yana bir qo‘ldan may ichishgandan keyin Abdullatif unga dil yorib dedi:

— Baribir ertami, kechmi, Samarqand bizniki bo‘lg‘ay, Mirzo Abusayid! Bilursizki, otning jilovini behuda tortaversalar, bir kun emas bir kun jilov uzilib ketgay!

Abdullatifning ko‘zidagi isyonkorona olovni yoqtirgan Abusayid ovozini pasaytirib dedi:

— Lutf qildingiz, amirzoda! Xudo xohlasa, jilov uzilganda men yoningizda bo‘lurmen! Sizga ilkimdan kelgan ko‘makni berurmen!

Ular ahd-u paymon qilgan kabi qo‘l olishdilar. Lekin dil tubida har biri o‘z manfaatini o‘ylab qo‘l bergan edi; Abusayid ota-bolani urushtirib qo‘yib, birini boshqasining zarbasi bilan bartaraf qilgandan so‘ng Samarqand taxtini o‘zi egalashni istardi. Chunki bu taxtga Abdullatifning qanchalik haqqi bo‘lsa, temuriyzoda Abusayidning ham shunchalik haqqi bor edi. Buni yaxshi biladigan Abdullatif esa Abusayidning ko‘magidan foydalanib, ishini bitirgandan so‘ng uni chetroq bir viloyatga hokim qilib jo‘natib qutulishni o‘ylardi.

Mana shunday ichki ziddiyatlarga to‘lib harakatlanayotgan Ulug‘bek qo‘shini Firdavsiy tug‘ilgan mashhur Tus shahri yaqinidagi Rodgon degan joyga yetganda Jurjondan Abulqosim Bobur huzuridan boshiga katta dastor kiygan oq soqolli Shayxulislom elchi bo‘lib keldi. Ulug‘bekka Abulqosim Bobur nomidan qimmatbaho sovg‘alar topshirgach:

— Hazrati oliylari, Mirzo Abulqosim Bobur sizga sodiq farzanddurlar, — dedi. — Bultur Balxda turganingizda ham elchi yuborib, sadoqat izhor etgan edilar. Bu yil Tarnobdagi jangga og‘alari ul zotni ko‘p targ‘ib qildilar, ammo Abulqosim Bobur sizga qarshi borishni mutlaqo istamadi.

— Istamadi emas, kim g‘olib chiqishini kutdi! — dedi Ulug‘bek. — Alouddavla bilan yarashganidan xabarimiz bor. Agar og‘asi Tarnobda g‘olib chiqsa, Mirzo Abulqosim hozir bizga emas, Alouddavlagaga sadoqat izhor qilib, elchi yuborgan

bo'lur edi. Bu ikki og'a-ini bizning volidayi muhtaramamizni o'zlariga qalqon qilib, bizning huzurimizga kelishlariga mone bo'lmoqdalar. Alouddavla Hirotida shunday keksa Mahdi Ulyoni qo'riqchi ayg'oqchilar asoratida tutganidan xabarimiz bor. Holbuki, onam hazratlari Alouddavla ozmuncha yaxshiliklar qilganmi? Shunday momosini asoratda tutib, men bilan diydor ko'rishishiga moneliklar qilgani uchun Alouddavla ko'r bo'lsa arzigay!

— Siz ming marta haqsiz, a'lo hazrat! — dedi elchi ta'zim bilan. — Mirzo Abulqosim Bobur ham og'alarini beoqibatligi uchun yomon ko'rurlar. Shu sababdan Alouddavla Jurjonga bormay, inilaridan ham qochib yuribdir. Abulqosim Boburning «Ko'rnamak og'am ilkimizga tushsa, ko'zlariga mil torttirib ko'r qilurmen!» — degan so'zlarini men o'zim eshitdim!¹

— Undoq bo'lsa, Mirzo Abulqosim Bobur bizdan ne istaydilar? — deb, Ulug'bek xiyol yumshagan ohangda savol berdi.

— Urush harakatlari to'xtatilsa, sulh tuzilsa, el-ulus tinchisa — ul zotning orzulari shuldir. Shu orzuga yetsak, Mirzo Abulqosim Bobur sizning nomingizni xutbaga qo'shib o'qitgaylar, sizning buyuk ismingiz bilan pul zarb etgaylar!

— Ammo Alouddavla ham shunday va'dalar berib, keyin yog'iylik qildi. Avval Mirzo Abulqosim shu va'dalarini bajarsin! Keyin sulh tuzishni o'ylaylik.

— Har bir so'zingizni gavhar o'rnida qabul qilgaymiz! — dedi elchi va Ulug'bekning shartlarini Abulqosim Boburga yetkazish uchun qaytib ketdi.

Abdullatif otasining Abulqosim Bobur bilan sulh tuzishini istamasdi.

— Hazrat otajon, Abulqosimga kuch yig'ish uchun fursat bermaylik, uni zaif paytida bosaylik, toki og'asi Alouddavla kabi tor-mor bo'lsin-u, bizga ikkinchi bosh ko'tara olmasin!

— Har qalay, elchi yuborib, sulh so'ragani uchun bunalik bosqin qilish bizga munosib emas! Siz menga o'g'il

¹ Chindan ham keyinchalik Abulqosim Bobur akasi Alouddavlaning ko'ziga mil torttirib, qisman ko'r qilgani tarixchilar tomonidan qayd etilgan.

bo'lsangiz, Abulqosim Bobur — jiyandir. Hazrat onamiz uning dargohida. Buni unutib bo'lg'aymi? Endi elchi javob olib kelguncha biz Isfaroinga borib turgaymiz. Siz qo'shin bilan Bistomni egallang. Ammo ortiqcha hujumlar qilmang, amirzoda, behuda qon to'kilmasin!

Abdullatifning buyruq ohangida aytilgan bu so'zlarga itoat etmay iloji yo'q edi. Ammo kechqurun amakivachchasi Abusayid bilan xilvatda may ichib o'ltirib, yana otasidan ranjib gapirdi:

— Ko'rdingizmi, bugun yana jilovimdan tortdilar!

— Otangiz ataylab shunday qilayotganga o'xshaydir, amirzoda. Chunki ul zotda sarkardalik salohiyati zaif.

— Xudo haqqi, nechun buni tan olmaydilar?

Abusayid ovozi pasaytirdi:

— Agar tan olsalar, toj-u taxt bilan qo'shinni sizga berib, faqat olimlig-u mudarrislik qilishlariga to'g'ri kelur.

— Bu gapni ikkinchi marotaba ayta ko'rmang, Mirzo Abusayid, eshitalsalar boshimiz ketgay! Samarqandda Mirzo Abubakr qanday qatl etilgani yodingizdami?

— Ammo men boshimga qilich kelsa ham rostini ayturmen!

— Rostgo'ylicingiz uchun tashakkur... Endi otam Isfaroinda besh-o'n kun to'xtab, Abulqosimning elchisini kutsalar kerak.

— Ungacha biz Bistomni zabt etgaymiz. Abulqosim Astrobodga chekinsa, tinchlik bermay, yana ta'qib etgaymiz. Axiyri elchi yuborish fikridan ham qaytib, Iroqqa qochgay.

— Ana bu reja menga ma'qul! — dedi Abdullatif mamnun shivirlab.

Xuddi shu daqiqalarda Ulug'bek xufton namozini o'qib bo'lib, joynamoz ustida tiz cho'kkan holda past tovush bilan xudoga iltijo qildi: «Yo Ollohu taolo, biri o'g'lim, biri jiyanim, ikki o't orasida qolgan mushfiq onam, — bu intihosiz arosatdan o'zing najot ber, ey parvardigori azim!»

DAHOGA KO'Z TIKKAN BALOLAR

Xazar dengiziga yaqin bo'lgan Nishopur atroflarida yoz issiqlariga bardosh berish qiyin, chunki havoda nam ko'p.

Ulug'bek Isfaroin degan xushhavo joyda baland bir tepalikka qurilgan serdaraxt qo'rg'onda to'xtab, o'n kuncha dam oldi. Shu orada kichkina oq salla o'ragan, malla chakmon kiygan nuroniy bir mo'ysafid uning qabuliga keldi. Ancha-muncha odamni podshoh qabuliga kiritmaydigan qo'riqchilar: «Kimsiz, ne arzingiz bor?» — deb surishtirdilar.

— Men Orif Ozariy nomi bilan kitoblar yozganmen, — deb «Ajoyibul g'aroyib» hamda «Javohirul asror» degan ikkita kitobini qo'rchiboshiga ko'rsatdi. — Asli ismim Hamza Ibn Ali. Ulug'bek hazratlariga bundan ellik yil oldin qissaxon bo'lganmen...

Qo'rchibegi kitoblarni qo'liga olib, podshohning huzuriga kirib ketdi-yu, ko'p o'tmay kulimsirab qaytib chiqdi:

— Hazratimning xotiralariga qoyilmen! Ellik yildan buyon sizni unutmagan ekanlar. Yuring!

Ulug'bek o'zining ilk ustozini o'rnidan turib qarshi oldi. U bilan quchoqlashib ko'rishdi, so'ng o'ng yonidagi zarbof ko'rpachaga taklif qildi.

— Mavlono, sizning mana bu kitoblaringiz mening Samarqanddagi kutubxonamda ham bor, — dedi.

— Tashakkur, hazratim. Sizning olamshumul ishlar qilganingizni uzoqdan bo'lsa ham eshitib, hamisha iftixor qilurmen. Madrasalar, rasadxona... Xususan, Ziji Jadidi Ko'ragonidek buyuk kashfiyot...

— Lekin buning hammasidan ham podshohlik yuki menga behad og'ir tuyulgay, mavlono. Xususan, otam o'lgandan buyon... intihosiz nizolar, janglar, yo'l azoblari... buning hammasiga bardosh berish uchun qanchalik chidam, sabr-toqat...

— ...Balki ulug' bir matonat kerak! — deb so'z qo'shdi mavlono Hamza. — Sizda shunday matonat uchqunlari bolaligingizda ham bor edi. Yosh paytingizda ham Tabriz-u Qorabog'dan Hirot-u Samarqandlargacha otliq borganingizni bir eslang. Axir sizdek daholarga ko'z tikuvchi balolar ko'p bo'lg'ay! Qirq yil davomida qilgan ulug' ishlaringiz qanchadan qancha nursiz amir-u a'yonlarning hasadini qo'zg'atib, baxilligini junbishga keltirganini men yaxshi tasavvur eturmen.

— Ana shu hasad-u baxilliklar hozir avjiga chiqmishdir, mavlono. Barcha baxillar o'g'lim Abdullatif atrofiga to'planib,

ig'volar qilayotganini sezib, bezovtaligim ortadur. O'g'limizning hovliqma fe'li bor. G'alabadan hovliqib, talonchiliklarga yo'l beribdur. Shuning uchun Tarnobdagi g'alaba fathnomasini uning nomiga yozdirmadim. Ammo buni gap-so'z qilib, otabola orasiga g'ubor soluvchilar paydo bo'libdir. Shuni eshitib, kechalari uyqum qochib ketadir...

— Ko'ngilni keng qiling, hazratim. Bu hammasi sizga nisbatan tog' etagida g'imirlayotgan qurt-qumursqalardek mayda...

— Ammo falakning gardishi bilan men ham Samarqanddan sizning vataningizga qo'shin tortib keldim, mavlono. Inoning, jahongirlik da'voyim mutlaqo yo'q. Yana g'arbgga qarab yurilsa Ray, Tabriz-u Bog'dod. O'shal tomonlarda Sohibqiron bobomning o'g'illari Umarshayx Mirzo bilan Mironshoh Mirzo jang-u jadallarda halok bo'ldi. Bu bizga achchiq saboq emasmi? Jahongirlik bas! Mening xudodan tilagim shulki, o'zi bergan jonimni begona yurtda emas, vatanim Turonda, Samarqandda qaytib olsin!

— Ammo men sizga xudodan uzoq umr tilaymen!

— Tashakkur, mavlono! Siz menga yoshligimda aytib bergan rivoyatlarga binoan parvardigor muruvvatiga sazovor bo'lgan jonzotlar yulduzga aylanib, osmondan abadiy makon qurar ekanlar. Gunohlarga botgan tana axir bir kun yerga ko'milur, qabrimizdan maysa unib chiqur. Ammo ruhimiz... koshki ruhimiz osmonga uchib chiqsa! Bu foniy dunyo tashvishlaridan bezib ketganimda bir istak dilimda qayta uyg'onur. Qaniydi, ruhimni tanamdan osonlikcha ayirib olsam-u, osmonga qushdek uchirib yuborsam! Bu qush yulduzlar orasidan o'ziga makon topsa! Ruhim yulduz bo'lmasa ham mayli, faqat musaffo osmonda bir yorug' zarra bo'lib, yulduzlarning sokin nuridan, ulardagi muvozanat-u uyg'unlikdan bahra olib yashasa... Endigi orzuyim shul!..

— Ammo nechun bunchalik ma'yus tuyg'ularga berilmoqdasiz, hazratim?

— Chunki... foniy dunyodagi yomonliklardan to'yib ketdim! Rost, hazrat otam bilan mushfiq onam menga umr bo'yi yaxshilik qildilar. Afsuski, otamdan judo bo'ldim. Hazrat onam esa, o'g'lim Abdullatif tufayli mendan yuz o'girib... o'zlarini olib qochadigan bo'lib qoldilar.

Mavlono Hamza Ulugʻbekning soʻnggi soʻzlariga eʼtiroz qildi:

— Hazratim, men Gavharshod begimni Domgʻon yoʻlida koʻrdim. Ul Mahdi Ulyo hali ham sizni onalik mehri bilan sevib tilga oldilar.

— Qani, qani, batafsilroq soʻzlang, mavlono! Qayerda koʻrdim dedingiz?

Abulqosim Boburning Astroboddagi qarorgohiga Abdullatif hujum qilgandan soʻng uning oila ahli Gavharshod begim bilan birga Domgʻon tomonlarga koʻchib ketmoqda ekan. Mavlono Hamza ularni yoʻldagi bir qishloqda hovuz boʻyida dam olib oʻtirganlarida uchratibdi. Gavharshod begim mashhur malika boʻlgani uchun mavlono uni Hirotda ham koʻrgan, yoshlikda esa Ulugʻbek tufayli u bilan koʻp uchrashgan edi.

Hovuz boʻyida dam olib oʻltirgan begimga mavlono Hamza mulozimlari orqali oʻzini tanitib, yonlariga bordi. Horib-charchagan, ozib ketganidan gavdasi ham kichraygan Gavharshod begim:

— Bizning boshimizga tushgan koʻrgiliklar hech kimning boshiga tushmasin, mavlono! — deb soʻz boshladi. — Nevalarning koʻpi beoqibat chiqqani ustiga yolgʻiz oʻgʻlim Ulugʻbek ham bizni bunchalik ayovsiz taʼqib etganiga lolmen! Axir men Abulqosim Boburni murosaga keltirgan edim, elchi yuborib, Ulugʻbekni oliy hukmdor deb tan olgan edi. «Yoʻq, avval mening nomim bilan pul zarb qilib koʻrsatsin!» — deb elchini qaytaribdilar. Axir qochib yurib qanday pul zarb qilib boʻlur? Zarbxona Astrobodda qoldi. Zolim Abdullatif Abusayid Mirzodek bir noinsofni yoniga olib, bizni Astroboddan ham quvib chiqardi. Endi bewatan boʻlib Iroqqa qochaylikmi?! Axir menda ne gunoh? Mana bu murgʻak bolalarda ne gunoh?!

Gavharshod begim hovuzning narigi chetida koʻchlar orasida kattalardek xomush oʻtirgan xushbichim bir bolani imlab chaqirdi:

— Alisherjon, beri keling!

Bola tez oʻrnidan turib, Gavharshod begimning oldiga keldi-da, qoʻl qovushtirgan holda mavlono Hamzaga odob bilan salom berdi.

— Borakallo, sher oʻgʻil. Kimning oʻgʻli boʻlursiz? — soʻradi mavlono Hamza.

Alisher Gavharshod begimga bir qarab oldi-da, mas'um tovush bilan javob berdi:

— Amir G'iyosiddin Kichkinaning o'g'limen.

— Nechun otangizni «Kichkina» derlar?

— Bilmadim, — deb Alisher uyalib yerga qaradi.

Shunda Gavharshod begim izoh berdi:

— Buning tarixi ancha uzoq, mavlono. Alisherning ota-bobolari Amir Temurga yaqin ekanlar. Abusayid Chang degan bobosi Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzo bilan bir onani emgan ko'kaldosh ekanlar. Keyinchalik Alisherning otasi amir G'iyosiddin Umarshayxning nevarasi G'iyosiddin Mansur bilan birga o'sadir. Temuriyzoda G'iyosiddinning yonida yurgan amir bahodirona gavdali odam bo'lsalar ham, kamtarlik bilan o'zlarini G'iyosiddin Kichkina deb ataydilar. Hozir ul zot Abulqosim Bobur dargohida Sabzavor shahriga hokimlar. Bu hammasi Abdullatifga ma'lum. Shuning uchun bular ham Abdullatifning g'azabidan qo'rqib, Hirotdan biz bilan birga qochib chiqqanlar.

Gavharshod begim tomirlari keksalikdan bo'rtib chiqqan qo'llarini Alisherning yelkasiga qo'ydi:

— Alisherning zehni o'tkirligi menga xuddi Ulug'bekning bolalikdagi zehni eslatir. Yodingizda bormi, mavlono? Ulug'bek besh xonali sonlarni shunday xotirasida zarblab, hosilasini bexato chiqarib berur edi. Shunday buyuk salohiyatni bundan qirq-ellik yil oldin Ulug'bekda ko'rgan bo'lsam, mana endi Alisherjonda noyob iqtidorning boshqa bir xilini ko'rib qoyil bo'lmoqdamen. Qarang, mana shu Alisher... to'rt yoshida savod chiqarur... Hozir yetti yoshida minglab bayt, she'rlarni yod bilur. Farididdin Attorning «Mantiq-ut-tayr» kitobini boshdan oyoq yod olmish...

— Chindan, afsonaviy iqtidori bor ekan, Alisherbekni yomon ko'zdan xudo asrasin. O'zi ham she'r bitsa kerak?

Alisher bu maqtovlardan iymanib, yerga ko'z tikkancha jim turibdi. Shunda Gavharshod begim uning qo'lchalarini qo'lga olib, yuzini o'ziga qaratdi:

— Alisherjon! Kecha bir she'r aytgan edingiz. Eshitib ko'zlarimga yosh keldi. Shuni yana bir ayting.

Alisherning bu quvg'inlardan zada bo'lgan dili hozir she'r aytishga moyil emas edi. Shunda Gavharshod begim yana undan iltimos qildi:

— Hech bo'lmasa ikki satrini ayting, bolam! Mavlono bir eshitsinlar! Balki sizning mas'um tovushingiz Ulug'bek Mirzoning quloqlariga yetib borar...

Alisher nihoyat:

— Xo'p, — deb ko'ndi va kattalardek jiddiy, ma'yus ohang bilan ikki satr she'r aytdi:

*G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish...*

Shu paytda mavlono Hamza ham Alisherning buncha erta uyg'ongan iste'dodini yurakdan his qildi.

— Bu yosh dahoga ko'z tikkan balolar bor ekan! — dedi. — Men shu bugunoq Mirzo Ulug'bek huzurlariga yo'l olurmen, begim! Ilohim parvardigor sizlarni bu g'urbat-u g'ariblikdan xalos qilsin!

Hozir mavlono Hamza Ulug'bek huzurida o'ltirganda hamma gaplarni bir-bir aytib berdi-yu:

— Munis onangiz bilan shu mas'um bola butun najotni sizdan kutmoqda, hazratim! — dedi. — Ehtimol, Alisher ismli bu yosh shoir Xuroson-u Turon osmonida yangi bir yulduz bo'lib porlar! O'shanda sizning ismingizni ulug'lab, she'rlar bitgay!

Mavlono Hamzaning hikoyasidan qattiq mutaassir bo'lgan Ulug'bek qarsak chalib, yasovulboshini chaqirtirdi...

— Men Mirzo Abdullatifga Bistomdan nari o'tmang deb buyurgan edim! Nechun Astrobodga boribdir?!

O'sha kuni barcha qo'shinlarga «Amir Temur himmatidin Ulug'bek Ko'rag'on so'zum» deb boshlanadigan qat'iy farmon jo'natildi. Shu farmonga binoan Abulqosim Bobur bilan boshlangan urush harakatlari to'xtatildi. Astrobod va Bistom tomonlarga ketgan barcha askarlar orqaga qaytarildi. Abdullatif Mashhadga qaytgan Ulug'bek huzuriga chaqirtirildi.

Nishopurda kasal bo'lib, isitmalab yotgan Abdullatifni Mashhadga, Ulug'bek kelib tushgan qasrga taxtiravonda ko'tarib

keldilar. Isitmadan bo‘g‘riqqan Abdullatif taxtiravondan tushib, qoida bo‘yicha otasiga ta‘zim qilayotganda xiyol gandraklab ketdi. Ulug‘bekning unga rahmi keldi:

— Sizni Alloh panohida asrasin, o‘g‘lim! Ne bo‘ldi? Shamolladingizmi?

— Diq¹ bo‘ldim! Isitmam shamollashdan emas! Uzil-kesil zafarga yetay deganimizda muhorabani birdan to‘xtatib, qo‘shinni orqaga qaytarganingiz meni kasal qildi! Hazrat otajon, axir bu Abulqosim erta-indin o‘zini o‘nglab, yana Hirotga bostirib kelgay-ku! Nechun mag‘lub bo‘lay deb turganda siz uni saqlab qoldingiz?

— Chunki Abulqosim elchi yubordi. Shartimizni bajaribdur! Nomimizni xutbaga qo‘shib o‘qitibdur! Egilgan boshga qilich urmoq mardlikdan emas, amirzoda! Abulqosim bilan birga mening hazrat onam quvg‘inda qachongacha azob tortgay? Yosh bolalar... ularga rahm qilish kerakmi, yo‘qmi? Yoki odamiylikdan butunlay voz kechaylikmi?

— Hazratim, men odamiylikdan voz kechmagaymen, ammo podshohlikni undan baland deb bilurmen. Chunki podshohlik insonlardan yuqorida — xudoga yaqin joyda turgay!

— Sahv qildingiz, Mirzo Abdullatif! Garchi men podshohmen, lekin xudoning bir bandasidurmen. Odamiylik esa Odam ato alayhissalomdan bizga merosdir. Shu sababli men odamiylikni podshohlikdan baland qo‘yurmen!

— Sahv qilgan bo‘lsam ma‘zur tuting, hazratim. Ammo davlat-u mamlakat manfaatlarini qarindoshchilikdan baland turmagaymi?

— Qarindoshchilik deb kimni nazarda tutmoqdasiz? Hazrat onamnimi?!..

— Yo‘q, yo‘q, Abulqosimni...

— Abulqosim ham tug‘ishgan inimning o‘g‘li, menga siz kabi farzand. Agar men davlat-u mamlakat manfaatlariga sizni qurbon berib, bultur Ixtiyoriddin qal‘asidagi hibsdan qutqarib olmaganimda... Haligacha Alouddavla o‘ldirib yuborishi mumkin edi-ku!

¹ Diq — sil.

— Rost, hazratim, siz bultur meni naqd o‘limdan olib qolgansiz...

— Naqd o‘limdan qutqarilgan farzand uchun... Tarnobdagi fathnomaning inisi nomiga yozilgani-yu Hirot xazinasidagi necha tuman haqini ololmagani hayot-mamotga nisbatan arzi-mas narsalar emasmi?!

— Bu borada siz haqsiz, otajon!

— Endi ayting-chi, sizga qilgan o‘shal odamiylikni men nechun onamga nisbatan qilmasligim kerak? Axir hadisi sharifda: «Yaxshilikni eng avval onangga qil, onangga, onangga!» deb uch qayta ta’kidlangan emasmi? Afsuski, bultur men shu muqaddas o‘gitni unutib, onamdan ham oldin sizga yaxshilik qilgan ekanmen. Bugun siz tufayli oq sut bergan onamdan tiriklayin judo bo‘lib yuribmen!

Ulug‘bekning so‘nggi so‘zlari Abdullatifga yashin zarbasiday ta’sir qildi. Kasalligi ustiga qo‘shilgan bu zarbadan oyoqda turolmay yiqiladigan bo‘lganda, mulozimlar uni ikki tomonidan suyab, tutib qoldilar.

Otasidan eshitgan achchiq haqiqat ta’sirida mulzam bo‘lib bo’shshgan Abdullatifni yana taxtiravonga solib, davolash uchun olib ketdilar.

Otasi yuborgan xos tabiblarning dori-darmonlaridan tashqari, Abdullatifga shifobaxsh qimizlar, dumba-jigarlar, boshqa taomlar berib, ikki haftada oyoqqa turg‘izdilar.

Lekin otasining so‘nggi so‘zlari uning diliga tikanday qadalib qolgandi. Bu so‘zlar nohaq bo‘lsa, tikanni olib tashlash mumkin edi. Ammo haq so‘zlar uni ma’nan mag‘lub qilgan, endi bu mag‘lubiyat alami uning borlig‘ini kuydirmoqda edi.

«Mayli!— deb nihoyat u o‘ziga o‘zi tasalli berdi.— Otamiz yaxshilik bobida meni yengdi! Uning haq so‘zidan men mag‘lubmen. Ammo hali jangda ham kuch sinashib ko‘rgaymiz! So‘zda yengilgan bo‘lsam, xudo xohlasa, jangda yenggaymen!»

Abdullatif diq deb o‘ylagan kasallik zotiljam ekan. Xos hakimlarning muolajasi va yaxshi parvarishlar uning sog‘lig‘ini tez tikladi.

Hirotga qaytgan kunlarida Ulug‘bek Mirzo o‘g‘lining Ixtiyoriddin qal’asidagi xazinalarda Shohrux podshoh davridan bu-

yon saqlanib turgan ikki yuz ming tilla tangasini ham oldirib berdi.

U nima qilib bo'lsa ham o'g'li bilan o'zining orasida paydo bo'lgan g'uborni tarqatishga intilardi. Shu maqsadda barcha arkoni davlatni Hirotning Bog'i Zog'oniga, otasining taxtgoi bo'lgan muhtasham qabulxonaga to'pladi. Abdullatif taxtning o'ng tomonidagi maxsus o'rinni oldi.

— Amir Temur himmatidin Ulug'bek so'zim!.. Biz dorusaltanat Samarqandga qaytgaymiz, Xuroson ixtiyori esa o'g'limiz Mirzo Abdullatifga berilgay! Balx ham o'g'limizning qalamraviga kirgay!

Abdullatif o'rnidan turib otasiga ta'zim qilar ekan, bu inoyatdan uncha xursand emasligi yuzidan sezildi. Kechqurun Ulug'bek Mirzo xonayi xosda o'g'li bilan yakkama-yakka o'ltirib, uning ko'nglida yana qanday istak borligini bilgisi keldi.

— Hazrat otajon, — dedi Abdullatif qo'lini ko'ksiga qo'yib. — Bugungi farmoningizni toji sardek qabul qilurmen. Ammo imkon bo'lganda meni Turonga chaqirib olishingizni so'raymen!

— Ajabo, sizga Shohrux Mirzodek ulug' xoqonning taxti nasib etmoqda-ku, shod bo'lmaysizmi? Bobongiz sizni yaxshi ko'rar edilar, o'z qo'shinini sizga ishonib topshirgan edilar. Endi ul jannatmakon xoqonning ruhini shod etib, Hirotida savob ishlar qiling, el-yurtning duosini oling. Bobongizdan sizga katta mablag'lar meros tegdi. Buni ilm-u ma'rifatga, bunyodkorlik ishlariga sarflang. Vaqti kelganda Samarqandga ham borursiz. Ammo hozir biz ketsak Abulqosim Bobur Hirotga tajovuz qilgay. Siz bunga yo'l bermasligingiz kerak!

— Abulqosimni o'shanda yo'q qilishimiz mumkin edi-ya, hazratim. Endi kech! U yana kuch yig'ib, zo'r bo'lib oldi.

— Nahotki u sizdan ham zo'rroq bo'lsa?

— Mayli, hazrat otajon, taqdir-u nasibam shunday ekan, so'zingizga shak keltirmagaymen!

Lekin dilida Abdullatif otasidan norozi edi. Bobosining xazinasidan meros olgan sandiq-sandiq tillalarni bunyodkorlikka emas, minglab yangi askarlar yollashga sarflamoqchi edi.

Unga yaxshi itoat etadigan bek-u navkarlar ko'proq Balx va Badaxshon tomondan topilardi. Hirotliklar Abdullatifni Tar-

nob jangidan keyingi talonchiliklari uchun juda yomon ko‘rardilar.

Ulug‘bek o‘z qo‘shini bilan Samarqandga jo‘nab ketgandan keyin Abulqosim Bobur Hirotga qo‘shin tortib kela boshladi. Shaharda unga qo‘rg‘on darvozalarini yashiriqcha ochib berishga tayyor turganlar ko‘p edi.

Buni sezgan Abdullatif ikkinchi marta Ixtiyoriddin qal‘asiga hibsga tushishdan xavotirlandi, Hirotni jangsiz tashlab chiqib, Balxga yo‘l oldi.

Shundan keyin Hirotga Abulqosim Bobur, Gavharshod begim amir G‘iyosiddin Kichkinaning o‘g‘li Alisher bilan birga qaytib kelishdi. Ular urush harakatlarini to‘xtatib, sulh tuzgan Ulug‘bekdan astoydil minnatdor bo‘lishib, avvalgi ma-konlariga joylashdilar.

Mirzo Ulug‘bek onasi bilan birga yosh Alisherni ham urush va quvg‘in balolaridan qutqargani bo‘lajak buyuk shoirning xotirasida o‘chmas iz qoldirgan bo‘lishi kerak. Ulug‘bekning benazir yaxshiligini Alisher Navoiy bolalikda o‘z ko‘zi bilan ko‘rgani uchun ham «Farhod va Shirin» dostonida:

*Temurbek naslidan sulton Ulug‘bek
Ki olam ko‘rmadi sulton aningdek, —*

degan unutilmas satrlarni yozdi.

Ammo o‘sha yili Hirot dan alamzada bo‘lib ketgan Abdullatif Balxda qo‘shin yig‘ib, endi otasiga qarshi jangga hozirlik ko‘ra boshladi.

SUIQASD

Milodiy 1449-yilning kuzida Shohruxiyadan¹ Samarqandga qaytayotgan Ulug‘bek Mirzo Zarafshon daryosidan o‘tgandan keyin Cho‘ponota tepaliklariga otliq chiqib bordi. Yonida kichik o‘g‘li Abdulaziz va sadoqatli amiri Bobo Husayn bor edi. Uchovlari tepaliklarning eng baland nuqtasiga ko‘tarilib, ot-larini to‘xtatdilar.

¹ *Shohruxiya* — Toshkentga yaqin joyda, Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida bo‘lgan.

Bu yerdan Samarqand kaftda turganday aniq ko‘rinardi. Ulug‘bek Mirzo oftob nurlarida charaqlab ko‘ringan moviy gumbazlarga zavq aralash ma‘yus va xavotirli nazar tashladi.

Hozir poytaxtda Abdullatif hukmron. Xiyonatchi amirlar jangda yutqizgan Ulug‘bekni qo‘rg‘onga kirgizmaganliklari sababli u Shohruxiyaga ketgan edi. Biroq Shohruxiyada ham shahar dorug‘asining sovuq munosabatini sezgandan keyin Ulug‘bek Samarqandga vakil yuborib, toj-u taxtni Abdullatيفا ixtiyoriy ravishda topshirmoqchi ekanini ma‘lum qildi.

Shu shart bilan unga Samarqand darvozalari ochiladigan bo‘ldi. Abdullatifning odamlari bugun peshin namozidan keyin uni Obirahmat arig‘i bo‘yida, rasadxona oldida kutib olib, Ko‘ksaroyga boshlab borishlari kerak. Kim bilsin, Ko‘ksaroyda uni qanday qismat kutmoqda?

Yomon dilsiyohliklar bo‘lishini oldindan sezayotgandek, ko‘ngli juda bezovta.

Shu bezovtalikni bosish uchun ham Ulug‘bek Cho‘ponota balandligidan yaxshi ko‘rinadigan shahar-u qishloqlarga, tog‘- u vodiylarga to‘yib-to‘yib qarab olgisi keldi.

Kuzgi yomg‘irlar va qavs oyida yog‘ib o‘tgan dastlabki qor havodagi g‘uborlarni yuvib ketgan. Quyoshli osmon behad tiniq. Uzoqdagi qorli tog‘lar go‘yo yaqin kelib qolgan.

Samarqand atrofidagi bog‘larda oltin kuz manzaralari. Zar-rin daraxtzorlarga burkangan qishloqlardan narida Shovdor va Hisor tog‘lari oppoq qorga burkanib, odatdagidan silliqroq ko‘rinadi.

Ulug‘bek Mirzo saman otini orqaga burib, Nurota va Oyqor tog‘lariga ham qor tushganini ko‘rdi. Ulardan narida Chotqol tog‘lari, Turkiston tizmasi, Ko‘ksaroy va Tilla beshik deb nom olgan eng baland cho‘qqilar. Amudaryo tomonlarda Boysuntog‘ va Bobotog‘... Bularning hammasini Ulug‘bek Mirzo hozir xayol ko‘zi bilan ko‘rib turgandek bo‘lardi.

Ellik besh yillik umrining katta bir qismini uzoq safarlarda, urush va yurishlarda o‘tkazgan Ulug‘bek Mirzo Turonzaminning hamma daryolaridan suv ichgan, barcha vodiylariga uning mehnati singgan, charchaganda xayolan vatanining baland tog‘lariga suyanib, madad olishga intilgan.

Hozir u qorli tog'larga, oltin kuz libosidagi vodiylar va qadrdon shahri Samarqandning moviy gumbazlariga tikilib qarar ekan, «balki bularni oxirgi marta ko'rmoqdadurmen?» degan tahlikali savol diliga larza solib o'tdi.

Bu tahlika bejiz emas edi. Rasadxona tomondan ot choptirib Cho'ponota tepaligiga chiqib kelgan yuzdan ortiq qurolli sipohiyalar Abdullatifning harbiy ishlar bo'yicha vaziri Ibrohimshoh boshchiligida Ulug'bek Mirzoni birdan o'rab oldilar.

O'nboshilardan biri o'z navkarlari bilan Abdulaziz Mirzoni otasidan ajratib olib, Bog'i Maydon tomonga boshlab ketdi. Yana bir o'nboshi Bobo Husaynni tutmoqchi bo'lib borayotganda, Ulug'bek uni to'xtatdi.

— Janob Bobo Husayn pastda kutib turgan uvruq oldiga qaytsin! — deb buyurdi.

«Uvruq» deganda oila a'zolari, ayollar nazarda tutilardi. O'nboshi Ulug'bekning podshohlarga xos qat'iy ohang bilan bergan buyrug'ini bekor qililmadi. Bobo Husayn pastga qarab ot choptirib qutulib ketdi.

Yolg'iz qolgan Ulug'bek Mirzoni badqovoq, sersoqol Ibrohimshoh o'z navkarlari bilan qurshab olib, Cho'ponota tepaliklaridan pastga boshlab tushdi va Samarqandning Feruza darvozasiga yo'l oldi.

Quyoshli kun edi. «Ulug'bek Mirzo Shohruxiyadan Samarqandga qaytibdi!» — degan xabar shahar bo'ylab tarqaldi.

Ulug'bekni Ko'ksaroyga boshlab ketayotgan Ibrohimshoh har qancha ehtiyot choralari ko'rmasin, odamlar devorlardan mo'ralab, tekis tomlar ustiga chiqib, Ulug'bek Mirzoga nazarlari tushar, uni bandiga o'xshatib qurshab olib ketayotganlarini ko'rgan ba'zi ixlosmandlari ko'zlariga yosh olishardi.

Abdullatif shaharda jabr-u zulmni kuchaytirgan sari Ulug'bek Mirzoday adolatli podshohning qadri o'tmoqda edi. Samarqand qirq yil davomida tinch va farovon hayot kechirgan edi. Endi Abdullatif Balx, Badaxshon va Qunduz tomonlardan boshlab kelgan o'ttiz mingdan ortiq talonchi bek-u navkarlar poytaxt ustiga dahshatli bir do'l bo'lib yog'ilayotganday, daraxtlarni qo'porib oqadigan ulkan sel kelib, o'z yo'lida uchragan hamma narsani buzib, yiqitib ketayotganday tuyulardi.

Samarqand bozorlari, zargarlik, bazzozlik va boshqa rastalar talandi. Rasadxona va madrasalar yopib qo'yildi. Ulug'bek Mirzoga yon bosgan odamlarning ko'pchiligi qilichdan o'tkazildi, bir qismi hibslanildi. Ularning hovli-joylari, bog'roglari Abdullatifga g'alaba keltirgan vazir-u amirlarga tortib olib berildi.

Balxlik Kamoliddin Abdulvose degani devonbegi, Mo'minshoh Badaxshiy soliq idoralariga boshliq, Ibrohimshoh harbiy vazir, Xo'ja Porso ulamolar peshvosi bo'ldi. Ulug'bekka xiyonat qilib, uni Samarqand darvozasidan kirgizmay qaytargan Mironshoh qavchin ham Abdullatifdan katta mukofotlar olib, maxfiy ishlar vaziri lavozimiga tayin etildi.

Lekin Mironshoh qavchin ko'cha-ko'ydan otliq o'tib qolsa, ba'zi yosh-yalanglar tom ustidan unga kesak otib qochishar, «xoin», «sotqin!» deb so'kib yashirinishar, ularni topish va tutib olib jazolash amrimahol edi.

Odamlar Ulug'bek Mirzo davrida boshdan kechirgan yaxshi hayotlarini armon bilan eslashar, hozir uni qurshab, Ko'ksaroy tomonga olib kelayotgan zolimlarga nafrat bilan qarashar, ko'zlari orqali ularga qarg'ish yog'dirayotganday bo'lishardi.

Shohi Zindaning yonidagi tosh yo'ldan o'tayotganlarida Ulug'bek Mirzo ustozlari Qozizoda Rumiy maqbarasini ziyorat qilmoqchi bo'ldi. Ammo qovog'idan qor yog'ayotgan Ibrohimshoh bunga ruxsat bermadi. Ulug'bek Mirzo Rumiy maqbarasiga yaqinlashganda otini bir lahza to'xtatib, qisqagina duo o'qidi-da, yuziga fотиha tortdi.

Noinsoflar uni, hatto Amir Temur maqbarasi tomon burulishga, ota-bobolarining qabrini ziyorat qilishga ham qo'yamadilar.

Chunki Ulug'bek Mirzo qaysi ko'chadan o'tmasin, yo'l chetlarida, tom ustlarida odamlar paydo bo'lar, unga ta'zim qilib salom berishar, keksalar:

— Xudo sizni panohida asrasin! — deb duo qilishardi.

Buning hammasi vazir Ibrohimshohning qahrini keltirar, u navkarlariga Ulug'bek Mirzoning atrofini mahkamroq o'rashni buyurar edi. Lekin Ulug'bek mingan saman otning bo'yi boshqa

hamma otlarnikidan baland edi. Shuning uchun egar ustida qaddini tik tutib borayotgan Ulug‘bekka ko‘pchilikning nazari tushardi.

Ulug‘bek Mirzoni Registon maydonidan Ko‘ksaroy tomonga boshlab o‘tayotganlarida eshiklari yopiq madrasa oldida asabiy-lashib turgan tolibi ilmlar uni ko‘rib yugurib keldilar.

Ularning uch-to‘rttasi qo‘riqchi navkarlar safini yorib o‘tib, Ulug‘bekning uzangisidan va otining bo‘ynidan tutdilar. Us-tozning etaklarini ko‘zlariga surtib, xitob qildilar:

— Hazratim, buyuring!

— Biz siz uchun jon berishga tayyormiz!

Ibrohimshoh va uning navkarlari bu tolibi ilmlarni qamchilar bilan savalab quvdilar.

— Buyruqni endi Abdullatif hazratlari bergaylar! — deb qichqirdi Ibrohimshoh. — Kimki uning buyrug‘iga bo‘ysunmasa boshi ketgay!

Ulug‘bek Mirzoday odil podshoh va donishmand allomadan ajrab qolish xavfi va yangi kelgan zolimlar istibdodi nafaqat yoshlarni, balki hamma insofli samarqandliklarni junbishga keltirgani sari Abdullatifni taxtga chiqargan bek-u a‘yonlarning xavotiri oshib bormoqda edi.

Ular ehtiyot choralari yanada kuchaytirib, Ulug‘bekni Ko‘ksaroyda xonaki hibsdan saqlay boshladilar.

Ko‘ksaroyning yonida podshoning taxti qo‘yilgan Bo‘ston-saroy bor edi. Kechki payt Bo‘stonsaroyning oltin va lojuvard bilan ziynatlangan ulkan qabulxonasiga Abdullatifning arkoni davlatlari yig‘ilishdi. Ularning oldiga Ulug‘bek Mirzoni boshlab chiqishdi.

Abdullatif hali taxtga chiqmasdan to‘rdagi baland shohnishinda zarbof ko‘rpachalar ustida baxmal bolishga suyanib o‘ltirgan ekan.

— O‘g‘lim Abdullatif Mirzo! — deb Ulug‘bek unga va arkoni davlatga murojaat qildi: — Mana shu bek-u a‘yonlar guvohligida men toj-u taxtni sizga ixtiyoriy ravishda topshirdim. Qolgan umrimni ilm-u ma‘rifatga baxsh etmoqchimen. Menga endi saroylarning keragi yo‘q. Faqat bir iltimosim bor. Qilich tutgan janoblar ahli qalamga Sohibqiron bobomizdek yaxshi munosabatda bo‘lsalar. Chunki qalamning ishtirokisiz faqat

qilich bilan mamlakat obod bo'lmagay, uy qurilmagay!
Barcha bunyodkorlik ishlari ahli qalam yordamidagina amalga oshgay!

— Ammo qilich bilan mamlakat olingay! — dedi tepada o'ltirgan Abdullatif. — Mamlakatda esa uy ham bo'lg'ay, obodonchilik ham, ahli qalam ham!

— Farzandi arjumand, — deb e'tiroz qildi Mirzo Ulug'bek. — Mamlakat olmoqdin ko'ra, uni boshqarmoq yuz karra mushkulroqdir.

Shahnishinning o'ng tomonida savlat to'kib o'ltirgan uzun oq soqolli Xo'ja Porso Abdullatifdan ijozat olib, so'zlay boshladi:

— Sohibqiron bobolariga bugungi eng munosib voris tojdori juvonbaxt Abdullatif hazratlaridir! A'lo hazratning jang maydonida qilich chopishlari ham, sarkardalik daholari ham Amir Temur bobolarini yodga solur. Ko'pni ko'rgan bahodirlar Abdullatif hazratlarini bugungi kunning Sohibqironi deb atamoqdalar! Ulug'bek Mirzo mudarrisdir, olimdir, lekin sarkarda emaslar. Dashti Qipchoqdan Chingizxon avlodlari Turonga bostirib kirib Sig'noqni, Turkistonni egalladilar. Mirzo Ulug'bek ularga qarshi chora topolmadi. Bundan dadil-langani Dashti Qipchoq lashkari Amudaryo bo'yiga bostirib bordi. Bultur kuzda Hirotdan qo'shin bilan qaytayotgan Ulug'bek Mirzoni Abulxayrxon daryodan o'tayotgan paytda taladi. Agar o'shanda Abdullatif hazratlari sarkarda podshoh bo'lganlarida edi, bu dashtiy sultonlarni yer bilan yakson qilgan bo'lardilar. Ammo Ulug'bek Mirzo bosqinchilarni tor-mor qilmadilar. Ahvol shunday davom etaversa, chingiziylar butun Turonni bosib olishlari hech gap emas edi! Shuning uchun biz Abdullatif hazratlaridan «Bobokaloningiz saltanatini qutqaring!» deb iltimos qildik. Hazratim Balxdan Samarqandga najotkor sifatida keldilar! Buni Dashti Qipchoqdagi g'animlar ham sezgan bo'lsalar kerak. Har yili shu paytlarda Samarqand atroflariga kelib talonchilik qiladigan ko'chmanchi sultonlar bu yil hazratning siyosati tufayli daf bo'lib ketdi!

Ulug'bek Mirzo Xo'ja Porsoga yuzlandi:

— Beayb parvardigor deydilar, taqsir. Biz ham sarkardalik ishida nuqsonlarga yo'l qo'ygan bo'lsak, mana endi bu ishni

podshohlikka qo‘shib o‘g‘limizga topshirdik. Siz Sohibqiron Amir Temurni eslatdingiz. Men ul buyuk dahoning tarbiyasini olganmen. Hazrat bobom shunchalik olamshumul sarkarda bo‘lsalar ham, «Hamma ishni faqat qilich bilan ado etish mumkin», demas edilar. Aksincha, «davlat ishlarining o‘ndan to‘qqizi aql-zakovat, tadbir-u mashvarat bilan bajo keltirilgay, faqat o‘ndan bir qismini qilich bilan bitirsa bo‘lg‘ay» derdilar. Bul so‘zlar Sohibqironning tuzuklarida ham yozilgan. Tadbir, mashvarat deganda, bobomiz ma‘rifatli odamlar maslahatiga suyanishni nazarda tutardilar. Ul zoti oliy o‘z atrofiga har sohaning eng ma‘rifatli dono olimlarini to‘plagan edilar!..

— Mirzo Ulug‘bek, — deb Xo‘ja Porso uning so‘zini bo‘ldi. — Siz mudom «ilm-u ma‘rifat» deb, mudarris-u mullabachchalarni taltaytirib yubordingiz, jangovar bek-u amirlarni ulardan past qo‘ydingiz. Buning oqibatida, mana, bugun mullabachchalar Mironshoh qavchindek nufuzli vazirimizga tom ustidan tosh-u kesak otib, haqoratomuz so‘zlar aytibdir!..

— Kimlar shunday qilgan?! — o‘shqirib so‘radi Abdullatif. — Janob Mironshoh, siz ularni tom ustida ko‘rgan bo‘lsangiz, nechun tuttirmadingiz?

Mironshoh qavchin o‘rnidan turdi:

— Tor ko‘chalardan qaysi biriga qochib yashirinishganini bilmay qoldik, a‘lo hazrat! Mahalla ahli ularni yashirdi, hech kim «ko‘rdik» demadi.

— Bundan isyonning hidi keladir! Janob Mironshoh, voqea sodir bo‘lgan mahalla ahlining har o‘ntasidan uchtasini garovga olib, hibs qildiring! To bu isyonchilarni topib bermagunlaricha qiynoqlarga soling! Isyonchi mullabachchalar topilganda bizga xabar bering, maydonga chiqarib, siyosat uchun qatl ettirgaymiz!

— Bosh ustiga, hazratim! — deb Mironshoh orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Shundan keyin Abdullatif Xo‘ja Porsoga yuzlanib, ovozi sal yumshab gapirdi:

— Biz Samarqandni yog‘iylar tajovuzidan saqlash uchun kelganimiz haqida juda asosli dalillar keltirdingiz, mavlono! Ertaga jome masjidida bizning nomimizga xutba o‘qilganda mana

shu dalillarni barcha namozxonlarning diliga yetkazib bermog'ingiz kerak! Toki xaloyiq buzg'unchi mudarrislar-u bezori mullabachchalarning ketidan ergashmasin!

Abdullatifning laganbardorlari uni machitlarda va mashvratlarda qanchalik ko'klarga ko'tarib maqtamasin, ko'pchilik aholi Ulug'bekni beqiyos baland qo'yar, otasiga qarshi qilich yalang'ochlagan o'g'ildan nafratlanardi.

Ulug'bek Mirzo hamma muhim lavozimlarga mumkin qadar bilimli va insofli amaldorlarni tanlab qo'ygan edi. Lekin Abdullatif bilan kelgan johil vazirlar avvalgi yaxshi amaldorlarni ishdan quvib, hamma muhim lavozimlarni tamagir va poraxo'r sipohilarga bermoqda edilar.

Ulug'bek mardlik qilib, toj-u taxtni o'g'liga o'zi topshirgan bo'lsa ham, Abdullatifning otasiga beandisha va shafqatsiz muomala qilishi ko'plarga nonko'rlik bo'lib ko'rinmoqda edi. Buni sezgan vazirlar kunduzi Ulug'bek Mirzoni xalqqa ko'rsatmay, Ko'ksaroyda xonaki hibsdan saqlashdi. Ahli oilasi bilan ko'rishishi uchun faqat kechasi, el uxlaganda ruxsat berishdi. Shunda ham Ibrohimshoh boshliq yigirmata navkar uni to'rt tomondan qurshab olib, Bog'i Chinorda turgan oila a'zolarining oldiga kuzatib bordi.

Abdullatifning onasi Husn Nigor xonim shaharning boshqa tarafidagi Bog'i Dilkushoga kelinlari va nevaralari oldiga ko'chib ketgan ekan. Ulug'bek Bog'i Chinorda suyukli qizlari Habiba Sulton, Robiya Sulton va kuyovi Abdulla Mirzo bilan ko'rishdi.

Ularga qo'riqchilar eshitmaydigan past tovush bilan xabar berdi:

— Men Samarqandga sig'maydiganga o'xshaymen. Erta-inda din hajja jo'natishmoqchi.

— Unday bo'lsa men navkarlarim bilan sizni qo'riqlab boraymen! — dedi Abdulla Mirzo. — Amudaryodan eson-omon o'tib olsak, Hirotda hazrat momom borlar!

Habiba Sulton ham Hirotdagi momosini esladi:

— Momomga xat yozgan edim. Yaqinda javoblari keldi. Hazrat otajon, momom sizni mehr bilan qalamga olibdirlar... Hirotga jang bilan borganingizda Abdullatifning g'azabidan qo'rqib, Astrobodga qochgan ekanlar. Siz Bobo Husaynni izlaridan

yuborib qaytarmoqchi bo'lgan ekansiz. Momom Abdullatifdan qo'rqib qaytmagan ekanlar. Shuni eslab, «Endi armon qilamen, pushaymon bo'lamen, axir nevaralar bilan sarson bo'lib yurgandan ko'ra, podshoh o'g'limning dargohida yashaganim afzal emasmidi?» deb yozibdilar.

— Men ham armon qilamen, pushaymon bo'lamenki, Abdullatif Hirotida Ixtiyoriddin qal'asida hibsda yotganda onam hazratlarining maslahatlariga kirmadim. «Abdullatif biror yil shu qal'ada yotsin, hakimlar davolasin, zamon tinchiganda chiqargaymiz», dedilar. Agar onamning maslahatiga kirganimda, ehtimol, Tarnob jangi ham bo'lmas edi, Hirot bilan Samarqand orasiga nifoq ham tushmas edi.

— Nachora! Bu hammasi taqdirimizda bor ekan, otajon!

— Bolalarim, mabodo boshqa ko'risholmasak, mendan rozi bo'linglar!..

Ular yig'lab xayrlashdilar. Saroydan kelgan bek-u navkarlar Ulug'bekni yana qurshab olib, tun qorong'usiga kirib ketdilar.

Ertasi kuni xufiyalar Abdulla Mirzoning haj yo'lida qaynotasiga qo'riqchilik qilish niyati bilan Keshga ketayotganini Abdullatيفا yetkazdilar.

— Darhol tutib kelinglar! — deb buyurdi Abdullatif.

Abdulla Mirzoni shahardan chiqayotganda tutib olib, Ko'ksaroyga keltirdilar va eng qattiq qo'riqlanadigan hibsxonaga qamab qo'ydilar.

Abdullatif inisi Abdulaziz Mirzoni Bog'i Maydonda yashiriqcha qatl ettirdi. Shu tarzda u taxtga da'vogarlik qilishi mumkin bo'lganlarni bartaraf qilgandan so'ng, saroy mulozimlaridan bo'lgan Hoji Muhammad Xusravni o'z huzuriga chaqirtirdi.

— Siz hajga borib kelgansiz, barcha qoidalarini bilursiz. Shuning uchun bizning otamizga haj safarida hamroh bo'lishni sizga topshirmoqchimiz!

— Bosh ustiga, a'lo hazrat!

— Ammo shart shuki, buni hech kimga, hatto ahli ayolingizga ham aytmaysiz!

— Nechun, hazratim? Axir yo'l tayyorligi... Xayr ma'zur...

— Sababini keyin bilursiz. Ammo shu daqiqadan boshlab har bir qadamingiz davlat siri hisoblangay. Sirni oshkor qilganlar omon qolmay!

— Fahmladim, podshoh hazratlari! Farmoningizni so‘zsiz ado etgumdir.

Qattiq sir tutilayotgan narsalar Ulug‘bekni haj yo‘lida bartaraf qilishga qaratilganini Hoji Muhammad keyin tushundi.

Abdullatifni chirmovuqday o‘rab olgan vazirlar va a‘yonlar uning hovliqma fe‘lini qo‘zg‘atdilar.

— Otangiz tirik bo‘lsa Abdulla Mirzoga o‘xshaganlar yana bosh ko‘targay!

— Ularga Hirot dan Gavharshod begim ko‘mak yuborgay!

— Kesh bilan Termizda ham otangizning tarafdorlari kuch to‘plamoqda emish.

— Buni kim aytdi?! — ko‘zlari ola-kula bo‘lib so‘radi Abdullatif.

— Mana, xufiyalar ma‘lumotini o‘qib ko‘ring, a‘lo hazrat, — deb devonbegi unga maxfiy axborotlarni berdi.

Abdullatif bu axborotlarni o‘qir ekan, donishmand otasi hayot bo‘lgani uchun uni el-yurt podsho deb tan olmayotganini baralla sezdi. Otasining bu darajada mashhur bo‘lib ketganiga uning hasadi keldi. Hasaddan o‘rtanib, xitob qildi:

— Biron yo‘l topinglar! Meni otamning soyasidan oftobga olib chiqinglar!

Abdullatifning atrofidagilar Ulug‘bek Mirzoni yashiriqcha qatl ettirishdan boshqa yo‘l yo‘qligini aytdilar.

Biroq Abdullatif padarkush bo‘lishdan qo‘rqardi. «Shohnoma»dagi mashhur Zahhoki Moron otasini o‘ldirib, taxtni egallagani uchun uning ikki yelkasidan ikkita ochko‘z ilon bosh ko‘targani haqidagi rivoyatlarni yaxshi bilardi. Bu ilonlar Zahhokning boshiga yetganiga ham ishonardi.

Kamoliddin devonbegi o‘ylab-o‘ylab boshqa yo‘l topdi:

— Hazratim, siz bir chetda betaraf bo‘lib turgaysiz. Otangizning dushmanlari ko‘p. Hamma ishni o‘shalar qilgay: A‘lam hazratlari otangiz tomonidan tamagirlikda ayblanib, ishdan bo‘shatilgan ekan. Bu hazrat otangizdan norozi bo‘lib yurgan qozi-yu ulamolarni yig‘ib, fatvo tayyorlagay. Bultur Tarnob jangidan so‘ng Hirot bo‘sasida Jabbor Sulduz degan amirni otangiz qatl ettirgan ekanlar.

— Rost, men Jabbor Sulduzga shafolat so‘ragan edim. «Tortib olgan o‘ljalarini egalariga qaytarsin, qonidan kechaylik», dedim. Otam Jabborbekning boshqa jinoyatlari ham borligini aytib, uni o‘limga hukm qilgan edi.

— Hozir A‘lam hazratlari bu hukmni noshar‘iy deb topmoqdalar. Jabborbekning Abbos Sulduz degan o‘g‘li bor ekan. Hozir shu Abbos Ulug‘bekdan otasining xunini talab qilmoqda. Qo‘yib beraylik, qolgan ishni bular o‘zlari bitirsin. Siz bu ishni shariat peshvolariga topshiring. Ularning fatvosini Chingizxon avlodidan bo‘lgan Mug‘luqxonga tasdiqlatgaymiz. Bobokaloningiz Amir Temur davrida shunday odat bor ekan-ku.

— Ammo bu hammasi qattiq sir saqlanmog‘i lozim! — buyurdi Abdullatif.

Suiqasdni imi-jimida amalga oshirish yana o‘sha vazir Ibrohimshohga topshirildi.

Bomdod namozidan keyin Ulug‘bek Mirzo va Hoji Muhammad Xusravni Ibrohimshoh o‘z navkarlari bilan o‘rab olib, Samarqanddan Ohaklik tog‘lari tomon boshlab ketdilar. Haj yo‘li o‘sha tog‘ tepasidagi Taxti Qoracha dovoni orqali o‘tardi.

Ulug‘bek Mirzo Ko‘ksaroydagi xonaki hibsdan qutulib, havosi toza keng joylarga chiqqanda o‘zini ancha yengil his qildi. Hamrohi Hoji Muhammad Xusrav unga diyonatli, mo‘min-musulmon odam bo‘lib ko‘rindi.

— Xudo xohlasa haj yo‘lida Hirotga ham kirgaymiz! — dedi Ulug‘bekka dalda berib. — Hazrat onangiz bilan diydor ko‘rishgaysiz!

— Onamdan qizimiz Habiba Sultonga maktub kelgan ekan. Hazrat onam «qolgan umrimni o‘g‘lim Ulug‘bekning dargohida o‘tkazish orzusidamen», deb yozibdilar.

— Iloyo shu orzulari ro‘yobga chiqsin! — deb duo qildi Hoji Muhammad Xusrav.

Shu tarzda bir-birlarining ko‘ngillariga taskin berib, kechgacha yo‘l yurdilar. Qosh qorayganda orqadan yana otliq sipohilar yetib keldi. Ibrohimshohga nimalarnidir aytishdi.

Shundan keyin Ulug‘bek Mirzo bilan hamrohini «Obi Suj» deb ataladigan bir ariq bo‘yidagi qo‘rg‘onchaga boshlab kirdilar.

— Bugun shu yerda tunagaymiz! — deb eʼlon qildi Ibrohimshoh.

Qoʻrgʻoncha kimsasiz befayz joy edi. Ichki-tashqi hovlida hech kim yoʻq, goʻyo egalari koʻchib ketgan.

Ulugʻbek Mirzo bu yerda yomon bir niyat borligini sezdi. Lekin qaytib chiqib ketishning iloji yoʻq edi.

Ulugʻbekni qurshab olib kelgan bek-u navkarlar tashqi hovlida qoʻriqchilik qilmoqda edi. Huvillagan ichki uy sovib yotardi. Oʻchoq yoniga tarasha va payrahalar taxlab qoʻyilgan ekan. Hoji Xusrav quruq payrahalar ustiga tarashalarni qalashtirib, olov yoqdi.

Samur¹ poʻstin kiygan Ulugʻbek Mirzo qoʻllarini olovga tutib isinayotganda eshik birdan sharaqlab ochildi.

Koʻzlari gʻazab bilan yongan devday bir yigit ichkariga otilib kirdi.

— Men Abbos Sulduzmen! Otam Jabbor Sulduzning xuni ni talab qilib keldim!

Ulugʻbek sapchib oʻrnidan turdi:

— Jabbor Sulduz bultur Tarnob jangidan soʻng talonchilik qilib ilikka tushganmidi? Otang begunoh odamlarning qonini toʻkkan! Hirotlik bokira qizning nomusiga tekkan! Buning hammasi uchun shariat qonuniga binoan qatl etilgan!

— Siz otamni nohaq qatl ettirgansiz! Hozirgi podshohimiz Abdullatif hazratlari otamga yogʻiy molini musodara qilishga ruxsat bergan edilar. Buni oʻshanda sizga aytib shafolat ham soʻrganlar. Lekin siz jahлга berilib, otamni ayovsiz qatl ettirdingiz! Buni shariat peshvolari taftish etib, fatvo chiqardilar. Abbos qoʻynidan oʻram qilingan va muhrlangan bir qogʻozni olib koʻrsatdi:

— Mana, Aʼlam hazratlari bilan yana oltita qozi mening xundorlik talabimni «qondirilsin!» deb imzo chekdilar.

— Bu imzolar hammasi bekor! Temuriylar davlatida oʻlimga hukm qilish huquqi faqat podshohga berilur! Qani Abdullatif Mirzoning imzosi?! Qani muhri?!

— Amir Temur Koʻragon davrida eng muhim ishlarni Chingizxon avlodiga mansub xonlarning tasdigʻi bilan amalga oshirish

¹ *Samur* — suvsar.

odati bor ekan. Abdullatif hazratlari ana shu odatga rioya qildilar. Sizni qatl etish haqidagi hukmga podshohimizning roziligi bilan xonlar avlodiga mansub Mug'luqxon imzo chekib, muhr bosgan! Mana, uning imzosi, mana muhri!

— Mal'unlar! — deb Ulug'bek Abbosning ko'kragiga bir musht urdi. Fatvoni uning qo'lidan yulib olib, o'tga tashlamoqchi bo'ldi. Lekin ayiqday zo'r Abbos fatvoni bermay, Ulug'bekni itarib yubordi. Orqasida turgan ikkita navkariga:

— Chilvir qani? — dedi. — Ilkini bog'lash kerak! Ariq bo'yiga mash'ala yoqinglar!

Ranglari oqarib ketgan, hansirab og'ir nafas olayotgan Ulug'bek Hoji Muhammadga yuzlandi:

— Bu yerda bizga qopqon qo'yilgan ekan-ku! Siz bu yovuz niyatdan xabardormidingiz?!

— Tepamizda xudo turibdir, hazratim! Men bir g'arib mulozimmen! Bundan mutlaqo bexabarmen!

— Unday bo'lsa, ilohim siz tirik qoling! So'nggi xohishirodamni sizga bildirgaymen!

Hoji Muhammad ko'ziga yosh olib, eshik tomonga o'tdi. Ulug'bek so'nggi so'zlarini aytib ulgurishi uchun eshikni ichkaridan yopib, tutqichidan mahkam tutib turdi:

— Onam hazratlari mendan rozi bo'lsinlar! Bobo Husaynga, Ali Qushchiga, Abdulla Mirzoga, barcha yaxshilarga haqiqatni yetkazing! Qonli qilichlarni sindiradigan eng zo'r kuch — haqiqatdir! Mening ruhim yozgan kitoblarimda qolgay! Shoyadki parvardigor menga umri soniy inoyat etsa!.. Hayhot! Menga berilgan hayot jomining tubidan eng achchiq qismat chiqdi! Pushti kamarimdan bo'lgan o'g'lim meni razil talonchilar qilichi bilan o'ldirmoqchi!.. Na iloj! Bir o'lim hamisha boshimizda bor. Men parvardigordan to'rt mucham butunligida xor-zor qilmay, omonatini olishini so'rar edim. Shu iltijo bugun ijobat bo'lsa nachora! Bu mal'unlar meni sudrab xor qilmasinlar. Eshikni oching, mavlono! O'zim chiqay!

Mirzo Ulug'bek eshikdan dadil qadamlar bilan hovliga chiqdi.

Ariq bo'yidagi daraxtga osilgan mash'ala charsillab yonmoqda edi. Chilvir tutgan bir navkar Ulug'bekning qo'lini orqasiga bog'laguncha u sokin turib berdi. Qilich yalang'ochlab olgan

bahaybat Abbos Ulug‘bekka mash‘ala qarshisidan joy ko‘rsatdi. Ulug‘bek yuzini qiblaga qaratib: — Yo Oллоh! Adolatni o‘zing o‘rnatgaysen, — deb iltijo qildi.

Buning hammasini ochiq eshik orqali kuzatib turgan Hoji Muhammad mash‘ala yorug‘ida yaltiragan qilich Ulug‘bekning bo‘yniga kelib zarb bilan urilganini ko‘rdi-yu, dahshatli manzaraga bardosh berolmay, ichkariga qochib kirib ketdi...

O‘sha kecha marhumning jasadini kesik boshi bilan birga archadan qilingan mustahkam tobutga soldilar. Tobutni hech kim ocholmaydigan qilib bekitdilar. Tong qorong‘usida Hoji Muhammad Xusravga janoza o‘qitib, marhumni imi-jimida Amir Temur maqbarasiga dafn etdilar. Keyin Abdullatif nomidan mahalla-ko‘yga xudoyi osh berishib, «Hazratning otalari haj yo‘lida xastalanib, vafot etdilar», degan rasmiy xabar tarqatdilar.

QONLI QILICH VA HAQ SO‘Z

Hirot bog‘larida gilos va olchalar oppoq bo‘lib gullagan. Bog‘ oralab o‘tgan Gavharshod begim esa o‘g‘li Ulug‘bekka aza tutib, qora libos kiygan.

Bugun chorshanba. Gavharshod begim ertalabdan o‘z nomidagi olti minorali ulkan madrasaga kelib, tolibi ilm va mudarrislarini qabul qilmoqda.

Qabulxona eshigida begimning Turkanshoh degan sodiq navkari soqchili qilib turibdi. Madrasa ma‘muriyatini boshqaradigan mutavalli tashqi eshikdan simobi salla o‘ragan, moshguruch soqolli barvasta kishini boshlab kirdi. Qabulxonada o‘ltirgan keksa kanizakka:

— Bu janobni hazrat begim yaxshi biladilar, huzurlariga boshlab kiring, — deb topshiriq berdi.

Yuziga oq harir parda tutgan kanizak barvasta kishini Gavharshod begim huzuriga olib kirdi.

Begim bu odamni yuz-ko‘zidan va ta‘zim qilib salom berganda ovozidan tanidi-yu, birdan ko‘ngli buzildi:

— Bobo Husayn! O‘g‘lim Ulug‘bekning sodiq amiri! — deb yig‘lab so‘rashdi. — Bu ne ko‘rgilik?! Shunday ulug‘ siy-modan nechun judo bo‘ldik?!

Bobo Husaynning ko'zlari ham namlandi:

— Zolimlar boshimizga shu musibatni soldi... Taqdir ekan...

— Qaysi zolimlar? «Mirzo Ulug'bek haj yo'lida xastalanib vafot etdi», degan rasmiy xabar oldik. Shu rostmi?

Bobo Husayn orqasiga qarab, eshik yopiq ekaniga ishongach, past tovush bilan:

— Bu axborot g'irt yolg'on, hazrat begim! — dedi.

Gavharshod begim necha kunlardan beri dilini o'rtab yurgan mavhum savollarga hozir javob olishi mumkinligini sezdi. Hayajondan nafasi titrab, Bobo Husaynni ichkari xonaga taklif etdi. Sakkiz oyoqli miz atrofida baxmal qoplangan kursilardan biriga o'zi o'ltirdi-yu, qarshisiga Bobo Husaynni taklif qildi. Ko'z yoshlarini ko'k ipak ro'molcha bilan apil-tapil artdi. — So'zlang, bolam! Siz menga farzanddek azizsiz... Aqlga sig'dirib bo'lmaydigan bu fojia qayoqdan keldi?

— Qilichidan qon tomgan zolim beklarning bu galgi isyoni Mirzo Abdullatifning hovliqma fe'li-yu telbaliklaridan kuch olib, ulkan bir yong'inga aylanib ketdi, hazrat begim! Bu yong'in Balxdan, Amudaryo bo'ylaridan boshlangani ma'lumingizdir. Biz hazrat Ulug'bek boshchiligida ularning yo'llarini to'sib, ikki oygacha isyonchilarni daryodan Samarqand tomonga o'tgani qo'ymadik. Bizning qo'shinlar orasida yigirma olti yoshli temuriyzoda Sulton Abusayid ham bor edi. Shu odam ota bilan o'g'ilni urushtirib qo'yib, Samarqand taxtini o'zi egallash fikrida yurgan ekan. Bir kun kechasi Abusayid besh ming qo'shin bilan bizning qarorgohdan yashirincha chiqib, Samarqandga yo'l olibdi. Poytaxtga tajovuz qilib, uni bosib olish harakatiga tushibdir. Hazratim bu tashvishli xabarni eshitgandan so'ng, qo'shinning ozroq qismini daryo bo'yiga qorovul qilib qoldirdilar-da, asosiy kuchlarni shitob bilan Samarqand himoyasiga boshlab bordilar. Abusayid Mirzo bizning qo'shinga bas kelolmay, Buxoro tomonga qochdi. Ammo bu orada Abdullatif qo'shini Amudaryodan o'tib, biz qoldirgan qorovulni tor-mor qilibdi-yu, otlarini yeldirib, Kesh shahriga yetib kelibdir.

— Sulton Abusayid Ulug'bekka xiyonat qilib, Abdullatifga ko'mak beribdi-da!

— Ayni shunday!.. Ammo Sulton Abusayidning yomonligi keyinchalik o'ziga qaytdi. Abdullatif uning Samarqand taxtiga da'vogar ekanini sezib, darhol hibsga qildirdi. Abusayid hozir Buxoroda, zindonda yotibdi! Abdullatifga ham qasos qaytadigan kun kelgay, hazrat begim!

— Lekin endi o'g'lim Ulug'bek qaytib kelmagay! Nahotki uni qasddan o'ldirgan bo'lsalar, janob Husaynbek?

— Ne til bilan aytay, begim! Umlarining so'nggi kunigacha birga bo'lishga intildim. Hazratimning hayotini saqlab qolish uchun o'z jonimni qurbon qilishga ham tayyor edim. Lekin Shohruxiyadan Samarqandga bosh egib borgan kunimiz hazratimni Abdullatif yuborgan bek-u navkarlar o'rab oldi-yu, Ko'ksaroyga boshlab ketdi. Keyin surishtirib bilsam, Abdullatif o'zining odamlaridan Hoji Muhammad Xusrav degan bir ulamoni Ulug'bek Mirzoga qo'shib, haj safariga jo'natgan ekan. Bu odamni men yaxshi tanir edim. Bir kun Samarqand bilan Kesh oralig'idagi Taxti Qoracha dovonida uni uchratib qoldim. Hazrati Bashir mozorini ziyorat qilgani ketayotgan ekan.

— Qochib yuribmen, men bilgan sirlarni boshqa hech kim bilmaydi, bilganlarning ko'pini o'ldirib yuborishdi, — deydi. — Ulug'bek hazratlarining o'lim oldidan aytgan gaplari bor, zimmamda qiyomatlik qarz bo'lib turibdir, deydi. Oxirgi daqiqalarda on hazrat siz bilan meni eslabdilar, hazrat begim! Shuning uchun Hoji Muhammad Xusrav bizni xoli bir joyda uchratib, butun voqeani so'zlab bermoqchi bo'lib yurgan ekan.

— Oh, janob Husaynbek, uni ham Hirotga birga olib kelsangiz bo'lardi-ku!

— Chegarada ilikka tushib qolishdan qo'rqdi. «Keyinroq zamon tinchiganda borurmen», dedi. Lekin dovon ustida xilvat bir joyda o'ltirib, menga fojيانing butun tafsilotlarini so'zlab berdi.

Bobo Husaynbek hozir Hirotida o'ltirib, Hoji Muhammad Xusravdan eshitganlarini o'zi ko'rgan-bilgan voqealar bilan to'ldirib, birma-bir aytib berar ekan, Gavharshod begimning ko'zi oldida o'g'li Ulug'bekning oxirgi kunlari, so'nggi daqiqalari fojiviylarini tafsilotlarga to'lib gavdalandi.

— E, voh, shahid ketgan o'g'lim Tarag'ayjon! — deb yum-yum yig'ladi. — Ketish navbati meniki edi-ku! «O'g'lim izimda

qolsin!» deb, joynamoz ustida o'ltirib Parvardigordan iltijolar qilgan emasmidim?! Yoshim yetmishdan oshganda yana farzand dog'ida kuyib-yonish peshonamda bor ekan-da, janob Husaynbek!

— Biz ham valine'matimiz dog'ida kuyib-yonib yuribmiz, hazrat begim! Men sizning dil yaralaringizni yangilagan bo'lsam, o'tinib uzr so'raymen! Lekin ul zoti oliyning so'nggi xohish-irodalarini sizga yetkazish mening burchim edi.

Gavharshod begim ko'z yoshlarini ro'molchasi bilan artib, ovozi bo'g'ilib gapirdi:

— Sadoqatingiz uchun sizga ming rahmat! O'g'limni bag'rimga bosib vidolashish menga nasib qilmadi. Endi Samarqandga borib, qabrini quchoqlab o'lsam ham rozi bo'lurmen!

— Hozir Samarqandlar juda notinch, begim. Abdullatifning sizga adovati cheksiz... zamon tinchimasdan borsangiz sizga ham qasd qilishlari aniq.

— Hirot tojdori Abulqosim Bobur ham shunday dedilar. Bu nevaram xiyla insofli, menga g'amxo'r. Hozir emin-erkin yuribmen. Lekin Samarqandga boradigan yo'llaringa Abdullatif chindan g'ov bo'lib turibdir. Bu g'ovni olib tashlashning hech bir iloji yo'qmi, janob Husaynbek?

Bobo Husayn ovozi pasaytirib:

— Xudo xohlasa, iloji topilgay, — dedi. — Ulug'bek hazratlari so'nggi so'zlarida «qonli qilichlarni haqiqat sindirgay» deb bashorat qilibdirlar. Biz bu bashoratni ro'yobga chiqarish harakatidamiz. Zolimlar haqiqatni yashirishga qanchalik tirishmasin, el-ulus Abdullatifning padarkushlik qilganidan voqif bo'lmoqda. Odamlarning unga nafrati kun sayin ortib borur. O'zi ham buni sezsa kerak, juma namoziga kelishdan ham qo'rqib qolgan. O'z xalqidan bu darajada qo'rqadigan podshohni umrimda birinchi ko'rishim. Obodonchilik yo'q. Qurilishlar to'xtatilgan. Madrasa-yu rasadxonalar berk. Olim-u fozil kishilar ta'qib ostida. Hatto Abdullatifning atrofida yurganlar uning yovuz fe'lidan qanday jon saqlashni bilmaydilar. Balx-u Badaxshondan borgan amirlar baland lavozimlarni egallab olib, poraxo'rlikni avjiga chiqargan. Barcha amaldorlik o'rinlari tillaga sotilmoqda. Kim ko'proq tilla bersa, eng yog'liq joy o'shaniki. Buni biladigan saroy mulozimlari haqiqatni Abdullatifga aytishdan qo'rqadilar,

Ibrohimshoh Badaxshiy deganlari tepada o'ltirib olib, rost gapni aytganlarning payini qirqmoqda. Mamlakatda ahvol kun sayin yomonlashayotganidan iztirobga tushgan ba'zi insofli saroy mulozimlari biz bilan yashiriqcha hamkorlik qilurlar. Men o'shalardan eshitdim. Noxush hodisalar to'g'risida rost gapni aytgan odam Abdullatifdan baloga qolarmish. «Sen o'zing aybdorsen, nechun vaqtida chora ko'rmading?!» deb, haqiqatni aytgan odamga jazo berarmish. Lekin unga shirin yolg'onlarni aytib, «Sizning dono podshohlik qilayotganingiz tufayli hamma ish a'lo!» deganlarning oshig'i olchi emish. Har kuni may bazmi qilarmish. Tunlari go'zal qizlar bilan aysh-u ishrat... Bu ketishda padarkush mamlakatni butunlay xarobaga aylantirgay. O'zi ham og'riq tishga o'xshab liqillab turibdir. Bir zarb bilan uni sug'urib olib tashlash — vijdoni bor turonliklarning eng zo'r maqsadi bo'lib qoldi. Siz bizning Mahdi Ulyo — avliyo onamizsiz. Oq fotihangizni olaylik deb huzuringizga keldim.

— Jonim bilan sizdek mard o'g'lonlarni duo qilurmen. Faqat... bolamning bolasini har qancha yomon bo'lsa ham... qatl etishga bosh qo'sholmagaymen.

— Balki hibis qilgaymiz. Vaziyatga qaragaymiz hazrat begim. Tarafdorlarimiz ko'p. Ochiqchasiga isyon ko'tarmog'imiz ham mumkin.

— Isyondan xudo saqlasin, Husaynbek! Abdullatifning qilichidan qon tomgan bek-u navkarlari ko'p ekan. Ming-ming odam har ikki tomondan behuda halok bo'lg'ay.

— Ha, isyonning oqibati yomon bo'lg'ay. Undan ko'ra Abdullatifning o'zini bartaraf etmoqchimiz.

— Uni o'rtadan ko'tarsalaringiz, o'rniga kimni taxtga chiqarmoqchisizlar?

— Hazrat begim, bu ishda ham sizdan maslahat so'ramoqchimiz. Biz Abdulla Mirzoga moyilmiz... O'zi hozir hibsdan. Bizning niyatimizdan bexabar.

— Abdulla Mirzoning ko'ziga mil tortib, ko'r qilibdirlar deb eshitdik. Rostmi?

— Abdullatif shunday buyruq bergan ekan. Biz saroydagi maxfiy odamlarimiz orqali buni bilib qoldik. Habiba Sulton

begim otalaridan meros olgan qimmatbaho narsalarini sotir-dilar. Yuz ming tillani jallodlarga, hibsxona boshlig'iga yashiriqcha berdik. Hammasi poraxo'r, tilloga sotilurlar. «Abdulla Mirzoni ko'r qildik» deb, Abdullatifga yolg'on axborot berishibdir. As-lida, ko'zlari sog', faqat Abdullatifning odamlari kelib qolsa ko'zini bog'lab, o'zini ko'r qilib ko'rsatar ekanlar.

— Xayriyat!

— Biz bu yovuzlarni o'z illatlari yordamida bartaraf qilmoq-chimiz. Men hozir Hirotga podshoh karvonini qo'riqlab kel-dim, hazrat begim. Abdullatifning qo'riqchilari safiga xizmatga kirdim. Tun-u kun tinim yo'q. Abdullatifning Qanoatshoh degan badaxshonlik qo'rchiboshisi bor ekan. U ham porani yaxshi ko'rarkan. Har oyda ming tilladan berib, u bilan inoq bo'lib qoldim. Sir olish uchun kerak-da.

— Ha, g'animning ichida bo'lgan odam bilib ish qiladir. Abdulla Mirzoga katta yaxshiliklar qilibsiz, janob Husaynbek. Sizga ming rahmat! Agar uni taxtga chiqarsalaringiz, Ulug'bek Mirzoning ruhi ham shod bo'lg'ay. Oxirgi paytda Ulug'bek Ab-dulla Mirzoni valiahd qilmoqchi bo'lgan ekan. Menga buni Habiba Sulton begim maktubida yozib yuborgan edi.

Gavharshod begim suyuqli o'g'lining o'lim oldidan o'zini qanday mardona tutganini yana bir ko'z oldiga keltirdi-yu, yum-yum yig'lab gapirdi:

— Oh, men ham shunday o'g'ilning qadriga yetmagan ekanmen-a! Tarnob jangidan keyin Mashhad yo'lida ketayot-ganimizda siz Ulug'bekdan chopar bo'lib kelgan edingiz, janob Husaynbek! O'shanda men ham uzoqni o'ylamay, rad javobi bergan ekanmen! Nuqul nevaralar g'amini yeguncha Ulug'bekdek dahoning yonida bo'lganim yaxshi emasmi?! Axir u podshoh edi-ku. Sizdek amirlari bor edi, meni Abdullatifning tajovuzlaridan himoya qilishga kuchi yet-masmidi? Mushkul vaziyatlarda men uning yonida bo'lsam, foydam tegar edi-ku! Axir Shohrux Mirzoday ulug' podshoh og'ir damlarda mendan ozgina bo'lsa ham madad olar edilar-ku. Ana shunday madadni Ulug'bek Mirzoga bersam, balki bunday fojialar sodir bo'lmasmi?! Axir men yoshimni yashagan edim, yetmishdan oshgan edim, qolgan umrimni

Ulug'bekday o'g'limga bag'ishlasam arzimasmidi?! Ichim to'la armon, janob Husaynbek! O'zimdanda ham o'tdi, ming pushaymonmen!

— Hazrat begim, bu hammasi taqdirda bor ekan. Bandalari chidashga majbur ekan! Xudo sizga quvvat bersin, bizga najot bersin! Ulug'bek hazratlari umrining eng so'nggi damlarida Ollohdan adolat so'ragan ekanlar...

— Endi siz bilan bizga Ulug'bek Mirzo iltijo qilgan o'sha adolat nasib etsin! — Gavharshod begim ko'zda yosh bilan fotihaga qo'l ochdi: — Ollohu taolo, har kuni besh vaqt namozlarimda sendan mag'firat so'rayman, bilib-bilmay qilgan gunohlarimni afv etgaysen! Adolat yo'lida fidoyilik qilayotgan Bobo Husayn Turkistoniy kabi mard o'g'lonlarga o'zing kushoyishi kor bergaysen! Nevaram Abdulla Mirzoga o'zingdan najot tilaymen! Iloyo haq joyida qaror topsin! Yaratganning o'zi bizni yaxshi niyatlarimizga yetkazsin. Omin!

— Omin, Ollohu akbar! — deb Bobo Husayn ham yuziga fotiha tortdi.

RUHIY QIYNOQLAR

Savr oyining momaqaldiroqli yomg'irlaridan keyin Samarqand atrofidagi bog'lar yam-yashil bo'lib yashnab turibdi. Olma va behilar gulini to'kkandan so'ng anor va jiydalar endi gulga kirgan.

Amir Temur davridan meros qolgan bog'larning eng ulkani va obodi Bog'i Dilkusho edi. Abdullatif taxtga o'ltirgandan so'ng Ulug'bek Mirzoning qizlari va haramini Urgut yo'lidagi ko'rimsizroq Bog'i Zog'onga ko'chirtirib yubordi. Bog'i Dilkushodagi uch oshiyonlik muhtasham qasr qaytadan jihozlanib, unga Abdullatifning onasi Husn Nigor xonim joylashtirildi.

Bog'i Dilkushoning to'rt tomonida to'rtta chiroyli ko'shklar bor edi. Abdullatif ularga o'zining to'rt xotinini ko'chirtirib keldi.

U juda erta uylangan edi. Bu xotinlardan tug'ilgan besh o'g'ilning to'ng'ichi Abdurazzoq Mirzo o'n yoshda, Jo'giy va Ahmad Mirzolar to'qqiz yoshli, Qaydu Mirzo yettiga kirdi, Boqiy Mirzo ham yil sayin bo'yiga tortib boryapti. Abdullatif

yigirma sakkiz yoshdayoq besh o'g'ilning otasi bo'lgani uning tole yulduzi naqadar porloq ekanidan dalolat berayotgandek tuyuladi.

Bu tole yulduzi el-yurtning ko'ziga yaqqolroq tashlanishi uchun Abdullatif hamal oyida Samarqandda katta o'g'il to'y o'tkazdi, barcha mahallalarga osh berdi. Cho'ponota tepaliklari ortida uch kun ertadan kechgacha sayil va ko'pkari bo'ldi.

Uloqni marraga eltib tashlaganlarga ot va tuyadan tortib, ipak gilamlargacha o'nlab qimmatbaho sovrinlar berildi.

Ayni vaqtda, podshoning o'g'il to'yiga barcha viloyat va tumanlardan, xususan, Samarqandning o'zidan shuncha ko'p sovg'a va to'yonalar keldiki, Abdullatif to'yga qilgan xarajatini o'n barobar ortig'i bilan chiqarib oldi.

Ammo chekka-chekkada yurgan ba'zi ulamo va mudarrislar: «Otasining yil oshini bermasdan burun o'g'illariga dabdabali to'y qildi, padarkushligini shu bilan yana bir ko'rsatib qo'ydi!» deb, Abdullatifdan nafratlanib gapirishardi.

Bu gaplar uzunquloq xufiyalar orqali Abdullatifga yetib borganda uning g'azabi qaynab ketdi:

— Kimlar bu nonko'rlar?! Men to'y qilib, elga osh berib, yana malomatga qolaymi?! Tuttiring hammasini! Hibs qildiring!

Devonbegi Kamoliddin o'zi yomon ko'rgan olim-u fozilardan yana besh-olti kishini qamoqqa tashladi. Ularning orasida Ulug'bek Mirzoning sevimli shogirdi Ali Qushchi ham bor edi.

Lekin Abdullatif va Kamoliddin Balxiy ilm-u ijod ahlini qatag'on qilganlari sari el-yurt orasida norozilik kuchayib borrar, «otasini o'ldirtirgan padarkush xudoning g'azabiga uchrasin!» degan qarq'ishlar Ulug'bek Mirzo qabrini ziyorat qilishga kelganlar orasida ham quloqqa chalinardi.

Bugun azonda ayollar odatiga binoan oftob chiqmasdan oldin Amir Temur maqbarasiga ziyoratga kelgan Husn Nigor xonim bu qarq'ishni nuroniy bir ayolning og'zidan eshitdi-yu, hang-mang bo'lib so'radi:

— Xolamullo, kim u padarkush?!

Husn Nigor xonim Abdullatifning onasi ekanini sezib qolgan kayvoni:

— Bilmaymen, ko'chada odamlardan eshitdim, — dedi-yu, xonimni qo'riqlab yurgan soqchilardan hayiqib, o'zini ziyoratga kelgan xaloyiqning orasiga urdi va ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Husn Nigor xonim hazrati Amir Temur va Shohrux Mirzolar arvofiga atab tilovatlar qilgandan so'ng, ularning yoniga qo'yilgan Ulug'bek Mirzo qabrining oyoq tomoniga tiz cho'kib, ko'ziga yosh oldi.

Xonim odamlarning «padarkush» degan so'zlariga ishonmasa ham, lekin u tuqqan o'g'il otasiga qarshi qilich yalang'ochlab, jang maydonida uni yenggani va otani majburan hajga jo'natgani uchun ona o'zini allanechuk gunohkor sezardi.

Balki bu shafqatsizlik va haddan ziyod taxtparastlik Abdullatifga ona suti orqali o'tgandir? Axir xonimning otasi Xalil Sulton xuddi shu yoshda bobosining vasiyatiga qarshi borib, Samarqand taxtini zo'rvonlik bilan egallamaganmidi?! Keyin Xalil Sulton o'zini tarbiyalab o'stirgan va suyukli xotini Shodimulk begimni naqd o'limdan qutqarib qolgan Bibixonimning Bobo Turmush tomonidan zaharlab o'ldirilishiga sabab bo'lmaganmidi?! Ulug'bek Mirzo bu voqealarni Husn Nigor xonimga aytib berganda: «Ehtiyot bo'ling, o'g'limiz Abdullatif bobosi Xalil Sultonga hech ham o'xshamasin!» demaganmidi?!

Lekin irsiyat orqali kelgan va sut bilan o'tgan illat qarshisida Husn Nigor xonim nima qila oladi?

Ulug'bek Mirzoday unutilmas siymo bilan birga o'tkazgan mas'ud damlarini eslaganda uning ko'zlariga yosh quyulib keldi. Qabrning sovuq marmariga yuzini qo'yib shivirladi: «Barcha gunohlarim uchun afu so'raymen, Parvardigor meni farzand dog'idan asrasin!» deb ko'zda yosh bilan iltijo qildi.

Abdullatif Bog'i Dilkushodagi barcha ayollar, bolalar, xizmatkorlar va tarbiyachilarga onasini bosh nazoratchi qilib qo'ygan edi. O'zi bu boqqa besh-to'rt kunda bir kelar va eng avval onasi turadigan uch oshiyonlik qasrga kirar edi. Har safar podshohning kelishiga quyuq ziyofat tayyorlanar, o'g'illar bayramona kiyintirilardi. Abdullatif o'g'illarining oltin kamar bog'lab, qurol taqib yurishini yaxshi ko'rardi.

Mana bugun kechki payt katta qasrning qabulxonasiga Abdurazzoq Mirzo bo'yi bastiga moslab yasalgan oltin sopli qilich taqib kelib, otasiga ta'zim bajo keltirdi. Undan keyin kirgan Ahmad, Jo'giy va Qaydu Mirzolarning belidagi xanjar qiniga zumrad va yoqut toshlar qadalgan edi. Abdullatif o'g'illarini suyib erkalatar ekan:

— Qilichni ham o'ng, ham chap ilik bilan chopishga o'rganinglar, — deb buyurdi. — Har ikki ilik bilan xanjar urishni ham bolalikdan o'rganmoq zarur.

— Podshoh o'g'lim, bular o'qish-yozishni ham yaxshiroq eplashsin! — dedi Husn Nigor xonim. — Axir siz shu yoshlarda ilm-u ijodga ham qiziqar edingiz-ku. She'r ham yozar edingiz.

— Albatta, kitob o'qishsin! Ammo muallimlari bularni kitobdaftarga qiziqtirishsin! Siz ham, hazrat momosi, bularning yaxshi o'qishini nazorat qiling.

Abdullatif o'g'illariga to'y paytida tushgan eng nodir sovg'alardan berib, hammasini xursand qilib jo'natdi.

Husn Nigor xonim o'g'li bilan yolg'iz qolganda:

— Shoh o'g'lim, men marhum otangizning qabrini ziyorat qilgani borgan edim, — dedi. — Qabr yonida yomon bir so'z eshitdim. Sizga aytay desam tilim kuyadir, aytmay desam dilim.

— Qanday so'z ekan? Qani, men ham eshitay...

— Go'yo siz otangizni o'ldirgan padarkush emishsiz...

Bu so'zlardan Abdullatifning rangi quv o'chdi. Uni birdan qaltiroq bosdi:

— Yolg'on! Tuhmat! Kim aytdi?! Nechun tuttirmadingiz?!

— Bir kekxa ayol... Men uni tuttirganim bilan... boshqa yana qanchasi bor. Shoh o'g'lim, el og'ziga elak tutib bo'lmagay! Nahotki siz?!..

— Yo'q, yo'q! A'lam boshliq qozilar fatvo bergan... Abbas Sulduz otasining qasdiga otamni o'ldirgan ekan... Men buni keyin bildim!..

— Keyin?.. Axir otangizni hajga siz jo'natgan emasmidingiz? Nechun bu qotillikka yo'l berdingiz?!

— Meni avrashdi. Vahima qilishdi. «Otangiz tirik bo'lsa, sizni xalq podsho o'rnida ko'rmagay», deyishdi.

— Kim shunday dedi? Kim?!

— Amir Ibrohimshoh... Keyin o'zi butun aybni menga to'nkabdir! Bir ichkilik bazmida mast bo'lib maqtanibdir. «Biz podshohni ko'ndirdik, bo'lmasa otasini o'ldirishga kim jur'at etardi?» debdi. Buni eshitgan Eson Buqo bilan Tavakkal Barlos hammasini menga kelib aytdi. Ablah Ibrohimshoh: «Siz betaraf turgaysiz, butun ayb Abbosga tushgay», deb meni ishontirgan edi. Endi butun aybni menga to'nkabdir... Meni padarkushlikda ayblabdi! Shu ablahligi uchun Amir Ibrohimshohni hibsga qildir-dim! Mol-mulki musodara bo'ldi!

— Aytilgan gap — otilgan o'q, qaytib kelmaydir! Axir otangiz taxtni o'z ixtiyorlari bilan sizga topshirib, mardlik qilgan edilar-ku?! Bunga javoban uning joniga qasd qilish... Qan-day dahshat!

Birdan Abdullatifning lablari ko'karib ketdi, peshonasini sovuq ter bosdi. Ko'zlari ola-kula bo'lib, badani qaltirab gapirdi:

— Men... otamning qasдини oldim!.. Abbosning qo'lini orqasiga bog'latib, tiz cho'ktirdim... Oyog'imga bosh urib, afu so'radi. Lekin kechirmadim! Men qilichimni sug'urdim! «Sen mening otamni qanday o'ldirgan bo'lsang, o'zing ham shunday o'lgaysen!» dedim. Qilichning bir zarbi bilan boshini kesib tashladim!

Husn Nigor xonimni ham titroq bosdi:

— Yo alhazar! Siz... mening o'g'lim... bosh kesdingiz?! O'z ilkingiz bilan odam o'ldirdingiz?!

— Men otamning kushandasidan qasd olib, bir alamdand chiqdim! O'g'lingiz janglarda qilich chopib, yog'iyarlarni o'ldirganini bilmasmidingiz?!

Abdullatif hozir shu turishda Husn Nigor xonimga marhum otasi Xalil Sultonni eslatdi. Ikki qo'llab qilich chopadigan Xalil Sul-ton ham janglarda juda ko'p odamlarning boshini kesgan va bu ishi bilan faxrlanib yurar edi. Husn Nigor xonimning dilida o'g'liga nisbatan sovuq bir tuyg'u — nafratmi, qo'rquvmi paydo bo'ldi.

— Menga bu gaplarni ayt-mang, bolam! Siz gapirmang, men eshitmay! Qo'rqib jinni bo'lamen!

— Onamga dil yorib gapirmasam dardimni kimga aytay? Kechalari uyqum o'chib ketadir. Qulog'imga arvohlarning chir-

qirashi eshitilganday bo'ladir. Uxlasam tushimga otam kiradir... Ustida hojilarning oq ehromi. Menga o'qrayib qaraydir, ammo gapirmaydir. Keyin oq ehrom o'rniga kafan kiyib, ustimga bostirib keladir. Qo'rqib uyg'onib ketamen!

Husn Nigor xonim o'g'lining bu ruhiy qiynoqlardan qoni qochgan so'lg'in yuziga qaradi-yu, yana onalik tuyg'usi ustun keldi:

— Xos hakimingiz bor edi-ku, bolam! Asabni tinchitadigan dorilardan bermadimi?

— E, dori-pori kor qilmaydir. Gulobga afyun qo'shib ichadigan bo'ldim. Bir necha soat qattiq uxlaymen. Keyin shunday bo'shashib, aqlim zaiflashganga o'xshab bemador bo'lib uyg'onamen! Afyun ta'sirida odamning ko'ziga har xil narsalar ko'rinadigan bo'lib qolarkan. Bir marta tong yorishganda uyg'onсам, xobgohimga qora kiygan barvasta ayol kirib keldi. Tikilib qarasam, momom Gavharshod begim! Ko'zlarini o'qday tikib menga qaraganda, qo'rqib qichqirib yuboribmen... Bilmadim, bu hodisa tushimda bo'ldimi, o'ngimdami?.. Kun bo'yi jinnim chiqib yurdim. Hozir ham eslasam yuragim taka-puka bo'ladir. Onajon, bu qiynoqlardan meni kim qutqargay?! Tushimga kesik kallalar kiradir. Bir marta tushimda o'zimning boshimni ham ko'rdim. Kimdir oltin barkashga kesilgan boshni solib, ustiga oq harir mato yopib ko'tarib kirdi. Ochib qarasam, o'zimning boshim!

— Voy-ey, endi men ham qo'rqib, jinni bo'lamen! Buni menga nega aytasiz, bolam?!

— Boshqa kimga aytay?! Agar mening ruhiy kasalim bo'lsa, buning uchun faqat o'zim aybdormi? Bobom Xalil Sultonning jununi bor der edilar. Bu junun otalari Mironshoh bilan onalari Xonzoda begimdan o'tgan deyishardi. Eshitgan bo'lsangiz kerak, Sohibqiron bobomizning katta o'g'illari Jahongir Mirzo vafot etganda, xotinlari Xonzoda begimning ikki o'g'li bor ekan. Yoshi Mironshoh Mirzodan katta ekan. Bu kelin ikki o'g'li bilan begona xonadonga ketmasin deb, Xonzoda begimni Mironshoh Mirzoga uchinchi xotin qilib nikohlab bergan ekanlar. Lekin Mironshoh Mirzo kelinoyisi bo'lgan yoshi katta Xonzoda begimga ko'ngilsiz ekan. Momo-

lari Bibixonimning Xonzoda begimga rahmi kelarkan. Mironshoh Mirzoni uning xobgohiga bir oy-qirq kunda majbur qilib yuborar ekan. Mironshoh Mirzo ko'ngilsiz bo'lgani uchun Xonzoda begimning oldiga may ichib, kayf qilib borar ekan. Mana shu majburiy nikohdan bobomiz Xalil Sulton tug'ilgan ekanlar. Ehtimol, Xalil Sultonning jununiga shu ham sabab bo'lgandir? Axir bechora Xalil Sulton yigirma yetti yoshida kasal bo'lib, o'lib ketgan-ku!

Husn Nigor xonim o'zining ham ko'nglidan o'tgan bu gaplarni allanechuk karaxt ahvolda jim o'ltirib tingladi. «Yaqin qarindoshlar nikohidan ko'pincha nosog'lom bolalar tug'ilgay» degan so'zlar esiga tushdi. Gap mavzusini o'g'lining tushiga kiradigan vasvasalardan uzoqroq olib ketish uchun:

— Xo'p, shoh o'g'lim, siz shunday fikrga kelgan bo'lsangiz, o'g'illaringizni yaqin qarindoshlarga zinhor uylantirmagaymiz! — dedi.

— Bu-ku, siz-u bizga bog'liq. Ammo otam bilan momom... Nuqul mening tushlarimga kirib, ko'zlarimga ko'rinib, aql-u hushimni boshimdan uchiradirlar. Buning ne chorasi bor?

— Chorasi — xudoyi qilish, tilovat... Tavba... Siz bilan men otangizning arvohi oldida gunohkormiz. Buni tan olib afu so'raylik, jon bolam!

Abdullatif yana birdan o'zgardi. G'azabdan rangi oqarib, titrab-qaltirab so'radi:

— A, ne dedingiz?! Tan olay?! Tavba qilay?! Siz ham meni padarkush demoqchimisiz?! Men — padarkush?!

Abdullatifning qontalash ko'zlari va tahdidli vajohati yirtqich yo'lbarsni eslatardi. Husn Nigor xonim o'g'lining g'azabidan qo'rqib, unga beixtiyor yon berdi.

— Siz emas! Yo'q! Siz emas!

— E, agar men buni tan olsam o'zimga o'lim chaqirgan-day bo'lurmen, hazrat ona! Axir Nizomiyni o'qimaganmisiz? «Padarkush olti oydan ortiq umr ko'rmagay», deb yozmaganmi Ganjaviy? Tarixda bu karomat necha bor isbot bo'lganini men bilurmen! Nahotki siz yolg'iz o'g'lingizning olti oyda halok bo'lishini tilaysiz?!

— Yo‘g‘-ey, xudo saqlasin! Men namozlarimda sizga uzoq umr tilaymen!

— Ha, men ham uzoq yashashni istaymen! Shuning uchun meni padarkush deganlarni yo‘q qilgaymen! Otamni o‘ldirgan Abbosdan qasd oldim! Meni avrab shu ishga aralastirgan Amir Ibrohimshohni zindonda chiritgaymen! Kerak bo‘lsa boshqalarining ham jazosini berurmen! Siz, mening onam, bir narsaga qattiq ishoning! Men padarkush emasmen!

— Inondim, shoh o‘g‘lim! O‘zingizni bosing! Dushmaningiz ko‘p, ehtiyot bo‘ling! Xudo sizni panohida asrasin!

Mushfiq ona o‘g‘lining gunohini go‘yo o‘ziga oldi. Abdullatif unga ichini bo‘shatib, xiyla yengil tortdi. Onasi bilan xayrlashib, yaqinda nikohiga olgan samarqandlik go‘zal yosh xotini joylashgan tillakori koshonaga qarab ketdi.

Bog‘i Dilkushoda tun qorong‘usi tushganda qasr va ko‘shklar tilla qandillar yorug‘idan charog‘on bo‘ldi. Abdullatif kirib ketgan koshonada sozandalar sho‘x kuylar chalayotgani eshitildi.

Ammo Husn Nigor xonim musibat to‘la bir dilsiyohlik ichida qoldi. O‘g‘lidagi ruhiy qiynoqlar endi onaga o‘tdi. Yolg‘iz o‘g‘lining tilla barkashga solingan kesik boshi onaning ko‘ziga ko‘rinib ketganday bo‘ldi. Abdullatiftan eshitgan qo‘rqinchli gaplar xayolidan ketmay turib qoldi.

Narigi koshonada sho‘x kuylar yangragan sari Husn Nigor xonimning dili tilka-pora bo‘layotganday azob tortardi.

Abdullatif onasi oldida o‘zini har qancha oqlamasin, Ulug‘bek Mirzoning o‘limiga bosh sababchi — o‘g‘li ekani bugun xonim uchun inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatga aйланди.

Odamlar uni «padarkush» deb atashga haqli ekanliklarini Husn Nigor xonim tan olmay iloji qolmadi.

Ammo buni tan olish — yolg‘iz o‘g‘lining o‘limiga rozi bo‘lishdek dahshatli tuyulardi.

Bog‘ to‘rida esa hamon raqs kuylari yangrar, o‘zining tungi vasvasalarini onasiga tashlab kelgan Abdullatif Mirzo kayf-u safo qilib, ularni butunlay unutishga intilardi.

CHAQMOQDAY YALTILLAB SO'NGAN UMR

Ko'ksaroyning to'rtinchi oshiyonida eng qattiq qo'riqlanadigan chetki xonada o'n to'qqiz yoshli Abdulla Mirzo olti oydan buyon qamoqda yotibdi.

Xonaning derazasi yo'q, faqat qo'l yetmas balandlikda tuynugi bor. Yaqinda shu tuynukdan turnalarning mayin quruv-quruvlari eshitilib qoldi. O'sha kuni kechasi tepada kuchli momaqaldiroq qasir-qusur qildi.

Abdulla Mirzo bahor kirganini ana shu tovushlardan payqadi.

Olti oydan beri bu begunoh yigitni ne ko'ylarga solishmadi! Abdullatif uning taxtga da'vogar bo'lishi mumkinligini, bir vaqtlar Ulug'bek Mirzo bu yosh kuyovini valiahd qilmoqchi bo'lganini bahona qilib, Abdulla Mirzoni ham qatl ettirmoqchi edi.

Bundan xabar topgan Habiba Sulton akasidan shifoat so'rashga bordi. Abdullatif uni qabul qilmadi. Habiba Sulton vaziri a'zam Kamoliddin Balxiy huzuriga kirdi. Otasidan meros qolgan yirik gavharni vazirga sovg'a qilib, uni yumshatdi. Shundan so'ng vaziri a'zam oraga tushib, o'lim jazosini ko'ziga mil tortib ko'r qilish jazosiga almashtirdi.

Bu ham dard ustiga chipqon bo'ldi. Shunda Bobo Husayn yordamga keldi. Tilla va javohirlar qutqaruvchi kuch ekanini Habiba Sulton yana bir bor bildi. Ko'zga mil tortuvchi jallodni oltinga sotib olishib, Abdulla Mirzoni yolg'ondakam ko'r qilishdi.

Hibsona nazoratchisiga ham bir hamyon tilla berishdi. Shundan so'ng bu nazoratchi orqali Abdulla Mirzoga sarxil yeguliklar, issiq kiyimlar, o'zi so'ragan boshqa narsalarni yashiriqcha yuborib turishdi. Bu narsalar orasida qog'oz va qalam ham bor edi.

Habiba Sulton umr yo'ldoshining ruhini ko'taradigan mak-tublar yozar, ularga Abdulla Mirzo muhabbat izhoriga to'lgan she'rlar bilan javob berardi.

Juda qattiq momaqaldiroq bo'lgan kuni tushga yaqin hibsona eshigi oldida tapir-tupur qadam tovushlari ko'payib ketdi. Hibsonaning po'lat qulfiga shoshilinch kalit solindi. Eshik

ochilganda Abdulla Mirzo Habiba Sultonning ovozini eshitganday bo'ldi.

Quloqlariga ishonmay, eshik tomonga intildi. Kutilmaganda hibsonaga Habiba Sulton kirib keldi. Abdulla Mirzo uni bag'riga bosar ekan:

— Tushimmi o'ngim? — deb so'radi.

— O'ngingiz, jonim! — deb Habiba Sulton uning sarg'ayib ketgan yuziga yuzini bosib, o'sib ketgan sochlarini nozik bar-moqlari bilan siladi.

— Oftob qayoqdan chiqdi, Habiba? — deb Abdulla Mirzo sog'inch to'la lablar bilan Habibaning ko'zlaridan, qoshlaridan o'pdi.

— Oftob Parvardigori olamning dargohidan chiqdi! Sizni hibsqilgan zolim akamiz narigi dunyoga ketdi!

— Rostmi? Qachon?.. Kim?

Eshik tashqarisida kimlardir odob saqlab taklif kutib turar edi.

— Ana, sizga najot keltirgan siymolar! — deb Habiba Sulton eshik tomonni ko'rsatdi.

Abdulla Mirzo eshik oldiga borib, oq soqolli nuroniy Xo'ja Burhoniddin bilan Bobo Husayn Bahodirni ko'rdi-yu, ular bilan quchoqlashib ketdi.

— Xayriyat-e! Xudo shu kunga yetkazganiga ming shukur!

— Chiqing endi bu kasofat hibsonadan yorug' dunyoga! — dedi Xo'ja Burhoniddin va Abdulla Mirzoni Ko'ksaroyning ikkinchi oshiyonidagi keng, muhtasham qabulxonaga boshlab tushdi. — Endi bu joylarning egasi siz bo'lursiz!

— Ertak eshitayotibmenmi yoki chin? Abdullatif Mirzo ne bo'ldi?

— O'ldi! Bobo Husayn Bahodir otgan adolat o'qi uni yiqitdi. Bahodirning navkarlari padarkushning boshini kesib olib, Ulug'bek madrasasining peshtoqiga osib qo'ydilar! Toki odamlar ogoh bo'lsinlar, padarkushga qanday jazo berilishini yetti pushtigacha unutmasinlar! Bunday gunohi azim yurtimizda hech vaqt takror bo'lmasin!

Abdulla Mirzo Bobo Husaynning qo'lini olib, bahodirona ish qilgani bilan tabrikladi.

— Abdullatifning qo‘riqchilari ko‘p edi-ku! Ularning orasidan qanday omon chiqdingiz? — deb so‘radi.

— Xudo o‘zi o‘ng keltirdi. Bog‘i Balanddan chiqaverishda katta sadaqayrag‘ochlarning ortida navkarim bilan panalab turgan edim. Abdullatif to‘rtta qo‘riqchisi bilan yaqin joydan o‘tib qoldi. Men orqadan otgan yoy o‘qi yuragiga borib qadalgan ekan, otdan yiqiliboq jon beribdi. Qo‘riqchilari menga hamla qilar deb o‘yladim, navkarim ikkalamiz kamonga o‘q o‘rnatib, hujum qilishsa otgaymiz deb shaylandik. Yo‘q, qo‘riqchilar Abdullatifning jasadini tashlab, tiraqaylab qochib qoldi. Shundan sezdimki, qo‘riqchilari ham undan bezor bo‘lib, qutulishning yo‘lini o‘ylab yurgan ekanlar.

— Sizning shu jasoringiz tufayli biz hibsdan ozod bo‘ldik. Bu najotkorligingizni umrbod unutmashmen, janob Bobo Husaynbek!

— Bir men emas, mana, shayxulislomimiz hazrat Xo‘ja Burhoniddin boshliq yuzlab adolatparvar odamlar maslahatlashib shu ishni qildik.

— Endi najotkorlik navbati sizga kelmoqda, amirzodam! — dedi Xo‘ja Burhoniddin. — Mamlakatni zolimlardan poklamog‘ uchun davlatni yaxshi odam boshqarmog‘i kerak. Rahmatli Ulug‘bek Mirzo sizni o‘zlariga valiahd qilish niyatlarini borligini menga aytgan edilar. Ul zoti oliyning shu niyatlarini biz vasiyat o‘rnida qabul qilurmiz.

— Tashakkur, hazratim. Ammo menga imkon bering... Sal o‘zimga kelay!

Abdulla Mirzoning ko‘pdan beri tarashlanmagan qop-qora soqol-mo‘ylovi o‘sib, lablarini bekitib qo‘ygan, sochlari peshonasini va bo‘yinlarini qoplab yotardi.

Habiba Sulton yasovulboshi va saroy xizmatchilarini zo‘rg‘a topdi. Chunki Abdullatifning o‘ldirilgani haqidagi xabar butun saroy ahlini vahimaga solib, qochirib yuborgan edi.

Ko‘ksaroydan Bo‘stonsaroyga o‘tdilar. Taxt turgan qabulxona, vazirlar devonxonasi bo‘m-bo‘sh. Ilgarigi amaldorlar tumtaraqay bo‘lib qochib qolgan edi. Lekin Bo‘stonsaroyda yuvinadigan joy ham, ovqatxona va oshpaz ham, shohona kiyimlar saqlanadigan bo‘lmalar ham hammasi bor edi.

Kechagina Abdullatifga xizmat qilgan va uning qo‘rqinchli fe‘lidan titrab-qaltirab yurgan oftobachi endi sartaroshni topib kelib, Abdulla Mirzoning soch-soqolini oldirdi, uning yuvinishiga va shohona toza kiyimlar kiyishiga yordamlashdi. Boshiga jig‘a qadalgan chiroyli zarrin salla kiydirdi.

Bungacha oshxonada bedana kabob tayyorlandi. Abdulla Mirzo sevgilisi Habiba Sulton yozgan dasturxondan to‘yib ovqatlan-di, uzum sharbatidan ichib, chanqog‘ini bosdi.

Bu orada Bobo Husayn va boshqa sodiq amirlar Xo‘ja Burhoniddin bilan birga shaharda osoyishtalikni saqlash va Abdulla Mirzoni taxtga chiqarish tayyorgarligini ko‘rdilar.

Jome masjidida imomlik qilgan Xo‘ja Burhoniddin Abdullatifning padarkush sifatida halokatga uchraganini va Ulug‘bek Mirzoning vasiyatiga binoan Abdulla Mirzo taxtga chiqqanini e‘lon qildi.

Oradan bir kun o‘tgach, juma kuni Abdulla Mirzoning nomi xutbaga qo‘shib o‘qildi.

Yangi tojdor Bobo Husayn Bahodirni vaziri a‘zam qilib tayin etdi. Ikkovi qo‘riqchi navkarlar va mulozimlar qurshovida Amir Temur maqbarasini va Shohi Zindani ziyorat qildilar. So‘ng Ulug‘bek Mirzo madrasasiga yo‘l oldilar.

Madrasa peshtoqida kechadan buyon padarkushning boshi osilganicha odamlarga tomosha bo‘lib turar edi.

Otliq Abdulla Mirzo madrasa hovlisida ko‘ringanda ichkari-dan marhumning onasi yuzlarini yulib-qonatib, dod-faryod qilib chiqdi:

— Voy, men ona bo‘lmay o‘lay! Bolamning jasadini ko‘mgani qo‘ymaydilar-a! Tanasi boshqa joyda, boshi bu yerda! Bu qanday shafqatsizlik! Voy, ruxsat beringlar! Sho‘rlikni tuproqqa topshiray!

Motamzada onaga ko‘pchilikning rahmi keldi. Abdulla Mirzo marhumni shu bugunoq dafn etishga buyruq berdi.

Lekin Abdullatifni temuriylar xilxonasiga — otasining yoniga qo‘yishni mo‘ysafidlar ma‘qul ko‘rmadi. Marhumni kechki payt chetroqdagi qabristonga olib borib, tuproqqa topshirdilar.

Nohaq hibis qilingan olim-u mudarrislar ham qamoqxonalardan chiqarildi. Ularning orasida Abdulla Mirzoga ilmi nu-

jumdan saboq bergan Ali Qushchi ham bor edi. Abdulla Mirzo Ali Qushchini hibsxona oldida quchoq ochib kutib oldi, yaxshi bir otga mindirdi.

— Uyga borib damingizni oling, mavlono, — dedi. — Keyin rasadxonani qayta ishga tushirish bo'yicha neki taklifingiz bo'lsa, birga ko'rib chiqurmiz.

Qatag'on kunlarida har qayoqqa tarqab ketgan mullabachchalar ham madrasalarga qaytdilar. Samarqandda hayot asta-sekin Ulug'bek davridagidek izga tusha boshlagan kunlarda Buxoro tomondan tashvishli xabar keldi.

Abdullatifning hukmi bilan Buxoro arkiga qamab qo'yilgan Sulton Abusayid Samarqandda yuz bergan o'zgarishlardan foydalanib, hibsdan bo'shab chiqibdi. Buxoro ulamolarining peshvosi Xo'ja Arquqiy Sulton Abusayidning Abdulla Mirzodan olti yosh katta ekanini va Shohrux Mirzoning akasi Mironshoh avlodiga mansubligini vaj qilib ko'rsatibdi.

— Samarqand taxtiga Sulton Abusayid munosibroqdir! — degan fikrni ko'pchilik orasida targ'ib qila boshlabdi.

Bu targ'ibot bultur Samarqandni Ulug'bek Mirzodan tortib olishga uringan arg'un urug'iga mansub bek-u navkarlarni yana Sulton Abusayid atrofiga to'playdi. Xo'ja Arquqiyning ko'pchilik muridlari ham Abusayid Mirzo tomoniga o'tadi.

Bu xabarlar ishonchli odamlar orqali Samarqandga yetib kelgandan so'ng, Abdulla Mirzo ham shoshilinch ravishda qo'shin to'plashga kirishdi.

Sulton Abusayid Buxorodan ikki ming askar bilan yo'lga chiqib, Samarqandga tahdid solib kela boshladi.

Saraton oyi kirgan, kunlar issiq. Abdulla Mirzo o'z qo'shinini Zarafshondan ajralib chiqqan Oqdaryo va Qoradaryo oralig'idagi salqinroq yo'llardan boshlab bordi.

Sulton Abusayid qo'shinining asosiy qismi yaydoq cho'llarda ot choptirib o'rgangan ko'chmanchi arg'unlar edi. Miyonqol deb ataladigan ikki daryo oralig'idagi dov-daraxtlar va sholizorlar ularning harakatini qiyinlashtirib qo'ydi. Sug'oriladigan yerlarga ot qo'yib kirgan arg'unlarning ancha-munchasi suv to'ldirilgan sholizorlarda balchiqqa botib yurolmay qoldi va Abdulla Mirzo navkarlarining o'qlariga nishon bo'ldi. Yov

qo'shinlari polizlarni toptab, boshloqlari sarg'ayib yetilgan bug'doyzorlarni payhon qildi, bog'lardagi mevali daraxtlarni sindirib ketdi. Bu hammasi Miyonqol aholisining g'azabini keltirdi.

Ochiq maydonda Abdulla Mirzo qo'shini Abusayid askarlari bilan yuzma-yuz turib qattiq jang qilayotgan paytda, minglab Miyonqol yigitlari orqadan arg'unlarga kuchli zarbalar berdilar.

Ikki o't orasida qolgan Sulton Abusayid jangni boy berib, Dabusiya qal'asiga qarab chekindi. Ammo bu qal'adagilar uni darvozadan ichkariga kirgizmay haydadilar. Buxoro qal'asidagilar ham qamalda qolish ehtimolidan cho'chib, Abusayidga darvoza ochmadilar.

Abdulla Mirzoning quvg'inchilari Abusayidni ta'qib etib kelmoqda edi. Sulton Abusayid o'ng yonida ot choptirib kelayotgan Xo'ja Arquqiyning maslahati bilan jilovni Turkiston tomonga burdilar. Biroq Bobo Husayn boshliq quvg'inchilar uning izidan Turkistonga ham yetib bordilar. Shundan keyin Sulton Abusayid Dashti Qipchoqdagi Abulxayrxonga qarashli yerlarga qochib o'tib, zo'rg'a jon saqladi.

Abdulla Mirzo nomiga bitilgan g'alaba fathnomasi mamlakatning barcha viloyatlariga tarqatildi va maxsus chopar bilan Hirotga ham yuborildi.

Gavharshod begim Abdulla Mirzoning taxtga chiqqanini eshitgandan buyon:

— Mening Samarqandga boradigan yo'llarim endi ochilibdir! — deb safarga tayyorlanmoqda edi. Shuning ustiga suyuqli nevarasining Abusayid bilan jang qilib g'olib chiqqani haqidagi xushxabar ham keldi-yu, begim quvonganidan qanot chiqarib uchgudek bo'ldi.

Asad oyi kirib, issiqning tafti sal pasaygandan so'ng Hirot tojdori Abulqosim Bobur momosini uzoq safarga kuzatib qo'ydi. Keksa begim yo'llarda ko'p ozor chekmasligi uchun ipak pardalar tutilgan shohona mahofa uning ixtiyoriga berildi. Mahofada toliqqanda baquvvat yigitlar begimni yumshoq taxtiravonda ko'tarib boradigan bo'lishdi.

Zamon hali uncha tinchigan emas. Abdullatifning o'limidan keyin quvg'inga uchragan Balx va Badaxshon sipohilari Sa-

marqanddan o'z yurtlariga alamzada bo'lib qaytib ketayotganda talonchilik qilayotgani haqida tashvishli xabarlar bor edi.

Shuning uchun Abulqosim Bobur momosining xavfsizligini ta'minlab borishni Nizomiddin Ahmad Tarxon boshchiligidagi besh yuz kishilik qo'riqchi askarlarga topshirdi.

Hirotdan momosi kelayotganini eshitgan Abdulla Mirzo Habiba Sultonni yoniga olib, Termizga yetib keldi. Gavharshod begimni kemaga solib, Payg'ambar oroliga olib o'tdilar. Bu yerda Ulug'bek Mirzo qurdirgan chiroyli ko'shk bor edi. Shu ko'shkda eng avval Ulug'bek Mirzoni yodga olib tilovat qildilar. Boshlaridan o'tgan mudhish voqealarni eslaganda dil yaralari yangilanib, ko'z yosh to'kdilar. Eson-omon diydor ko'rishganlari uchun Parvardigorga shukronalar ham aytishdi.

Gavharshod begim kelin-kuyovga Hirotdan bir sandiq sarupolar, dur-u gavhar taqinchoqlar, bedov otlar, ov qushlari olib kelgan edi. Bularning hammasidan behad quvongan Habiba Sulton momosining bir yelkasidan, Abdulla Mirzo uning ikkinchi yelkasidan quchdi.

— Momojon, biz ikkovimiz ham sizning tarbiyangizni olganmiz-a! — dedi Habiba Sulton buvisini oppoq sochidan o'pib.

— Rost, sizning duolaringiz bilan shu kunlarga yetishdik! — deb Abdulla Mirzo momosining oq fotiha tilab yozgan javob maktubini esladi.

— Oh, aylanay, sizlardan! Kelin-kuyovlik ikkovlaringga ham behad yarashibdi! Gulday ochilib, shunday ko'hlik bo'lib-sizlarki, ilohim yomon ko'zdan asrasin!

— Ha, dunyoda bizga ko'z tikkan yomonlar ko'p!

— Rahmatli bobongiz Shohrux Mirzo menga nevaralar tarbiyasini topshirib, «bularni lochinday yuksakda parvoz etadigan qilib tarbiyalang» degan edilar. Aksiga olib, men tarbiyalagan nevaralardan biri Alouddavla... ilonning ishini qildi. Biri Abdullatif... padarkush bo'ldi. Bundan ko'nglim vayron bo'lib yurgan edim. Xoqoni Sa'idning topshirgan neki ishini uddalay olmadim, deb o'ksinar edim. Lekin, xayriyat, Samarqandda, mana Abdulla Mirzo bilan Habibajon... Hirotda Abulqosim Bobur... Hozir uchovingiz mening eng mehr-u oqibatli neva-

ralarimsizlar. Rahmatli bobolaring orzu qilgan lochinlar sizlardan ortiq bo'lmas!

— Unday bo'lsa, bizning ona lochinimiz — o'zingizsiz! — dedi Habiba Sulton.

— Shunday shirin so'zlarni aytgan tilginangdan o'rgilay! — deb momosi Habibani quchoqlab, suyib o'pdi.

Daryo salqinida rohatlanib, Payg'ambar orolida bir kecha tunadilar. Ertasi kuni o'ng qirg'oqqa o'tib, Samarqandga yo'l oldilar.

Bora-borguncha tog'lar ham, vodiylar ham, shahar-u qishloqlar ham begimga o'g'li Ulug'bekni eslatardi. Ana, Boysuntog'. Undan narida Hisor tizmasi, Xo'jayi pok cho'qqisi... Sayrob chashmasida suzib yurgan baliqlar... Bular hammasi Mirzo Ulug'bekni ko'p marta ko'rgan. G'uzor, Shahrisabz, Taxti Qoracha dovoni... Bu go'zal manzillardan Gavharshod begim o'g'li Ulug'bek bilan necha marta birga o'tgan edi. Endi bu joylar hammasi begimdan Mirzo Ulug'bekni so'roqlayotganday bo'lardi. Hatto kechasi osmonni to'ldirib chiqqan yulduzlar ham yer yuzidan Ulug'bekni topolmay, uning onasiga ma'yus termulib turganday ko'rinardi.

Samarqandga, Amir Temur maqbarasiga yetib borganlarida Gavharshod begim Ulug'bek qabrini xuddi beshik kabi quchoqlab, yelkalari silkina-silkina uzoq yig'ladi. Ulug'bek go'daklik paytida begim kechalari uning beshigiga bag'rini berib, bola emizganlari yodiga tushdi. Shundan keyingi ellik besh yillik hayot ko'z oldidan yashin tezligida o'tdi. Lekin xayoli o'ziga kelganda go'dakning iliq nafasi keladigan beshikni emas, qirralari ko'kragiga botib turgan sovuq qabr toshini quchoqlab yig'layotganini ko'rdi...

Gavharshod begim uchun Ulug'bek Mirzo yaxshi ko'radigan Bog'i Maydonda, Chinnixonona qasrida maxsus joy tayyorlab qo'yilgan edi. Bu yerdan rasadxona yaqin. Ertasi kuni begim Abdulla Mirzo bilan Habiba Sultonni ikki yoniga olib, rasadxonaga bordi.

Yer tagidan chiqib kelgan va uch qavatli ulkan binoning shiftigacha ko'tarilib borgan zinapoyalarda Ulug'bekning ruhi kezib yurganday tuyulardi. Gavharshod begim Ulug'bekning

ruhiga sadoqat saqlab kelayotgan va rasadxonada uning ishini davom ettirayotgan Ali Qushchi boshliq olimlarga sarupolar kiygizdi.

Alg'ov-dalg'ov paytlarida rasadxonadagi qimmatbaho asbob-u otlardan anchasi o'g'irlangan ekan.

— Bu asboblarni yangidan yasatish mumkin emasmikin? — so'radi Gavharshod begim Ali Qushchidan.

— Loyihalari bor, ustalarga buyurtma berish mumkin, ammo katta mablag' kerak.

— Mablag'ni topib berurmiz, mavlono! — dedi Abdulla Mirzo.

— Momongiz ham bu ishga ozgina hissa qo'shgay! — dedi Gavharshod begim va Hirotdan po'lat sandiqqa solib kelingan tilla tangalardan besh mingtasini rasadxona xarajatlari uchun in'om qildi.

Ertasi kuni Ulug'bek madrasasiga borib, mudarrislar va tolibi ilmlar bilan uchrashdilar. Gavharshod begim madrasa ehtiyojlari uchun ham besh ming tilla sovg'a qildi.

— Momojon, bobomdan qolgan oltin zaxiralaringiz hali ko'pmi? — deb hazillashib so'radi Abdulla Mirzo. — Bizga ataganingiz ham bordir?

— Bor, shoh o'g'lim. Hirotda qaytsam sizga bir sandiq oltin berib yuborgaymen.

Samarqandda Ulug'bek Mirzo xotirasi uchun Gavharshod begim nomidan juma kuni elga osh tortildi, xushovoz qorilar tilovatlar qilishdi.

Kuz kirib, bog'larda barcha mevalar yetilgan paytda mahallalarda yana dasturxonlar yozilib, Ulug'bek Mirzoning yil oshisi berildi.

Bu orada Gavharshod begim Bog'i Dilkushoga borib, Abdullatifning onasi va bolalaridan xabar oldi.

Husn Nigor xonim kasalmand bo'lib, hassaga suyanib qolgan edi. U darvoza oldiga yetib kelguncha Abdullatifning besh o'g'li birin-ketin yugurib chiqib, katta momolarini ta'zim bilan kutib oldilar. Bir yilda sochlari oppoq oqarib ketgan Husn Nigor xonim Mahdi Ulyo qaynonasining oyog'i ostiga o'zini tashlab, uvvos solib yig'ladi.

Gavharshod begim uni yelkasidan olib, zo'rg'a oyoqqa turg'izdi.

— Afu eting, hazrat begim, kechiring!

— Parvardigorning o'zi kechirsin, kelinposhsho! Siz bilan biz endi mana shu nevaralarni mehr-u oqibatli qilib o'stiraylik.

— Bu bolalar ham malomatga qoldi, hazrat begim. Maktabga borsa, tengdoshlari: «Padarkushning o'g'li» deb, davraga qo'shmas emishlar.

— Yo, tavba! Bu norasida bolalarda ne ayb? Unday bo'lsa, men bu chevaralarimni Hirotga olib ketaymi?

— Borasizlarmi Abdurazzoq? Jo'giy? Qaydu?

— Borgaymiz! — deyishdi katta chevaralar. Kichigi Boqiy Mirzo hali endi besh yoshga kirgandi.

— Mayli kelin, kichiklari siz bilan qolsin. Nevara shirin bo'lur. Ovungaysiz. Shu qarorga kelishib, yo'l taraddudini ko'rishayotganda Dashti Qipchoq tomondan noxush xabar keldi.

Yozda Samarqandga hujum qilib uni ololmagan Sulton Abusayid endi Sabron va Sig'noq tomonlarga borib, Jo'jixon avlodidan bo'lgan Abulxayrxonga qulluq qilayotgan emish. Abulxayrxonning o'ttiz mingdan ortiq qo'shini bor edi. O'zi Ulug'bek davrida bir necha marta Samarqand-u Buxoro atrof-lariga talonchilik yurishlari uyushtirib, katta o'ljalari bilan Dashti Qipchog'iga qaytib ketgan edi. Bu gal agar u temuriy zoda Abusayid bilan ittifoq tuzib, Samarqandga bostirib kelsa, Abdulla Mirzo ularga bas kelishi amrimahol.

Bundan tashvishga tushgan Gavharshod begim tezroq Hirotga qaytish va Abulqosim Boburni Abdulla Mirzoga ko'mak yuborishga ko'ndirish niyatini ko'ngliga tugdi.

Begim endi chevaralar taqdiri uchun ham o'zini javobgar sezardi. Shu sababli Abdullatifning o'g'illari, ya'ni Ulug'bek Mirzoning nevaralari Abdurazzoq va Jo'giy Mirzolarni o'zi bilan birga Hirotga olib ketdi.

Bir vaqtlar Ulug'bek Mirzo davridagi urush harakatlarini to'xtatishda Gavharshod begim alloma Orif Ozariy orqali katta ish qilgani va shundan keyin Hirot taxtini egallashda Abulqosim Boburga o'z maslahatlari bilan yordam bergani uchun bu ne-

vara momosini juda e'zozlardi, hafta-o'n kunda bir marta Bog'i Safedga kelib, begimdan xabar olib ketardi. Abulqosim Bobur saroyining Gavharshod begimga ehtiromi ham shunga yarasha juda baland edi.

Begim Samarqanddan qaytayotgani haqida Hirotga xabar kelganda podshoning topshirig'i bilan bosh vazir va shahar dorug'asi bir kunlik yo'lga peshvoz chiqib, Gavharshod begimni kutib oldilar. Ertasi kuni ertalab Bog'i Safedga Abulqosim Boburning o'zi ham momosini ko'rgani keldi. Gavharshod begim tojdor nevarasini bag'riga bosib ko'rishar ekan, undan xushbo'y may hidi kelayotganini sezdi.

Abulqosim Bobur o'ttiz yoshli xushsurat va shoirtabiat yigit bo'lib, otasi Boysunqur Mirzoga o'xshab, may bazmlarini yaxshi ko'rar edi. Bugun kechasi ham tongotar may bazmi qilgan bo'lsa kerak, kam uxlaganidan ko'zlari qizarib turibdi. Ovozi ham do'rillab eshitildi:

— Hazrat momojon, qalay, Samarqanddan xursand bo'lib qaytdingizmi?

— Xursandchilik ko'p bo'ldi, siz menga qo'shgan odamlar uzoq safarda og'irimni yengil qilganlaridan minnatdor bo'lib, besh vaqt namozlarimda sizni duo qildim!

— Tashakkur, momo!

Begim Hirot tojdoriga avval quvonchli voqealarni so'zlab berdi-da, keyin Dashti Qipchoq tomondan Samarqand ustiga bostirib kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatardan so'z ochdi:

— Abusayid Mirzo yigirma yettiga kirgan, ko'p balolarni ko'rib pishigan tadbirli raqib. Agar u Abulxayrxon bilan ittifoq tuzib, Samarqandni olsa, Hirot ham xavf ostida qolgay. Sohibqiron Amir Temur Turonni Chingiziylardan ozod qilgan edilar. Chig'atoy avlodlarini Mo'g'ulistonda, Jo'ji avlodlaridan bo'lmish To'xtamishxonni Oltin O'rdada mag'lub etgan edilar. Shundan beri Chingiziylar alamzada bo'lib, temuriylarga qarshi necha bor tajovuz qildilar. Ularning qancha hujumlarini Ulug'bek Mirzo bilan rahmatli bobongiz Xoqoni Sa'id qaytardilar. Lekin hali temuriylardan birontasi Dashti Qipchoqdagi Chingiziylarga yordam so'rab borgan emas edi. Sulton Abusayid Abulxayrxon bilan ittifoq tuzib, dushman

qo‘shinini Samarqandga boshlab kelsa, temuriylar sulolasining ildiziga bolta urganday bo‘lur. Hazratim, siz ham shu shajara daraxtining yashnab turgan bir shoxisiz. Ildizga urilgan bolta barcha shoxlarga zarar keltirur. Shuning uchun men sizdan iltijo qilurmen, Samarqandga, Abdulla Mirzoga ko‘mak yuboring. U sizga sovg‘a-salomlar bilan shayxulislom Xo‘ja Burhoniddinni elchi qilib yuborgan. Hozir siz Hirotda, Abdulla Mirzo Samarqandda mening ikki qanotim bo‘lib turibsizlar. Iloyo bu qanotlarim doim bir-birlaridan kuch olib parvoz etsinlar!

— Aytganingiz kelsin, hazrat momo. Men Abdulla Mirzoning elchisini yaqin kunlarda qabul qilgaymen. G‘arbiy chegaralarimiz notinchroq bo‘lib turibdir. Qora qo‘yunli turkmanlar Tabriz-u Isfahonga qanoat qilmay, Jurjon-u Astrobodga ko‘z olaytirmoqdalar. Ularni daf qilgandan so‘ng amir-u a‘yonlar bilan maslahatni bir joyga qo‘yib, Abdulla Mirzoga, albatta, ko‘mak yuborgaymiz.

Lekin g‘arbiy chegaralarni tinchitish Abulqosim Bobur o‘ylaganidan ko‘proq vaqt oldi. Xurosonlik amir-u a‘yonlar, ayniqsa, ularning eng e‘tiborlisi bo‘lgan Amir Sherhoji Turonga borib, Chingizxon avlodlari bilan urushib yurishni istamas edi. Yumshoq tabiatli Abulqosim Bobur bu amirlarga doim ham o‘z so‘zini o‘tkazolmasdi.

Abdulla Mirzodan elchi bo‘lib kelgan Xo‘ja Burhoniddin qish bo‘yi Hirotda qolib, kutilgan natijaga erisholmadi. U Samarqandga qaytayotganda Gavharshod begim Shohrux Mirzodan meros qolgan so‘nggi xazinani ochtirib, Abdulla Mirzoga va‘da qilgan oltinlarini usti yopiq bir aravaga yuklatdi. Elchiga ishonchli qo‘riqchilar ham berib, bu boyligni Samarqandga jo‘natdi.

Hayot-mamot jangiga tayyorlanayotgan Abdulla Mirzo uchun momosi yuborgan oltinlar juda asqotdi. Yozgacha o‘n ming kishilik askarlar yollanib, ular ot-ulov va qurol-yarog‘ bilan ta‘minlandi.

Javzo oyining oxirlarida Sulton Abusayid qo‘shini Shohruxiya va Jizzax orqali Samarqandga yaqinlashib kela boshladi. Abdulla Mirzo o‘z lashkari bilan Samarqanddan chiqib, uning yo‘lini Bulung‘urda to‘sib chiqdi.

Abusayid Mirzoning qo‘shini sakkiz ming atrofida edi. Abdulla Mirzo tap tortmay bu qo‘shin bilan jangga kirishdi.

Ko‘p urushlarni ko‘rgan tajribali Abulxayrxon ataylab Sulton Abusayid qo‘shinini oldinroq jangga soldi. O‘zi esa yigirma ming askari bilan ancha orqada — Sangzor daryosiga va Marjonbuloq tomonlarga boradigan suvsiz soylar ichida, tepaliklar ortida pistirma bo‘lib panalab turdi.

Abdulla Mirzo Abulxayrxonning alohida qo‘shin bilan orqadan kelayotganini bilardi. Uning nazarida, avval Sulton Abusayidni tor-mor qilsa, keyin Abulxayrxon bilan yakkama-yakka olishish osonroq bo‘ladiganga o‘xshardi.

Biroq Sulton Abusayid lashkari orqaga chekinib borib, Abulxayrxon qo‘shini bilan birlashdi-yu, juda katta kuchga aylanib ketdi.

Samarqandliklar Abusayidni Bulung‘urdan Sangzor tomonga quvib borayotganda pistirmada turgan Abulxayrxonning yigirma ming qo‘shini soylardan, tepaliklar ortidan selday yopirilib chiqdi.

Dashtiy Sultonlar to‘lg‘ama usulini ishlatib, Abdulla Mirzo qo‘shinining ikki qanotiga tegmay, aylanib o‘ta boshladi.

Buni ko‘rgan Bobo Husayn Abdulla Mirzo mingan otning jilovini tutdi:

— Hazratim, qaytmoq kerak!

— Qochaylikmi, a? Qaysi yuz bilan Samarqandga qayt-gaymiz?!

— Iloji yo‘q. Dashtiy Sultonlar bizni qurshovga olmoqchi! Qarang, qanotlarimizga tegmay, orqadan zarba berishmoqchi!

Abdulla Mirzo g‘ulda o‘zi bilan birga jang qilib kelayotgan ikki ming otliq yigitni orqaga qaytardi. Ammo dashtiy Sultonlar bu orada ot choptirib, qaytish yo‘lini ham bekitib olishga ulgurdilar.

Abdulla Mirzo otning jilovini yoli ustiga tashlab, chap qo‘liga ham qilich oldi. Ikki qo‘lda ikki qilichni sermab, yov askarlarining uch-to‘rttasini egardan ag‘anatdi. Bobo Husayn boshliq yuztacha bek-u navkarlar Abdulla Mirzoni ikki yondan va orqadan himoya qilib, qurshovni yorib o‘ta boshladilar.

Shu payt ochiq turgan old tomondan yov kamonchilari o'q yog'dirdilar. Bu o'qlardan besh-oltitasi Abdulla Mirzoning zirhli dubulg'asiga va jubasiga urilib, qapchib ketdi. Shunda dushman mergani Abdulla Mirzoning bo'ynini mo'ljalga oldi.

Bosh harakatda bo'lishi uchun zirhli kiyimning bo'yinga yopilgan qismida ozgina ochiq joy qoldirilardi. Yov mergani epchillik bilan otgan yov o'qi ana shu ochiq joyni topib o'tdi-yu, Abdulla Mirzoning bo'yniga sanchildi.

Bo'yinning yo'g'on tomiri o'tgan joydan qon tizillab otildi. Abdulla Mirzoning hushdan ketib, egardan og'ib tushayotganini ko'rgan Bobo Husayn tez borib uni ushlab qoldi va o'zining otiga o'ngarib oldi.

Navkarlar endi Bobo Husayn mingan otni o'rab olib, yov qurshovini yorib o'tdilar. Behush Abdulla Mirzoni jang maydonidan olib chiqdilar. Lekin Samarqandga yetib borgunlaricha Abdulla Mirzo hushiga kelmay, jon berdi.

Marhumni bobokalonlari maqbarasiga dafn etdilar. Uning ruhiga bag'ishlab tilovat qilgan Xo'ja Burhoniddin:

— Abdulla Mirzo chaqmoqday yaltillab so'ndi, boqiy dunyoga shahid bo'lib ketdi! — deb ko'ziga yosh oldi.

Habiba Sulton begim musibatdan o'rtanib yig'layotgan paytda amakivachchalari Abusayid Mirzo Samarqandga g'alaba karnayini chaldirib kirib keldi.

U bilan izma-iz kelgan Abulxayrxonning g'olib lashkari bir vaqtlar Amir Temur askarlariga qarorgoh bo'lib xizmat qilgan Konigilni egalladilar.

Abusayid Mirzo o'ziga homiylik qilib toj-u taxtni olib bergan Abulxayrxonni xursand qilish harakatiga tushdi. Abdulla Mirzo tarafdorlarining mol-u mulki ayovsiz musodara qilindi. Butun shahar aholisidan Abulxayrxon foydasiga juda katta moli omon yig'ib oldilar.

G'olib sultonlar bu bilan qanoatlanmadilar. Sulton Abusayid ularning talabiga bo'ysunib, Ulug'bek Mirzoning o'n sakkiz yoshli go'zal va oqila qizi Robiya Sultonni ellik yoshli Abulxayrxonga o'lja tarzida majburan nikohlatib berdi.

Temuriylar tarix sahnasiga chiqqandan buyon hali chingiziylar orasidan chiqqan birorta xon temuriy malikalarni o'lja tarzida o'z nikohiga ololgan emas edi.

Abulxayrxon bu sharafta birinchi bo'lib erishganidan g'ururga to'lib, Dashti Qipchoqqa obro'si benihoya oshib qaytdi.

Bu g'urur bejiz emas edi. Chingiziylar bilan temuriylar orasida bir asrdan buyon davom etib kelayotgan kurashlar keskin burilish pallasiga kirganini mana shu hodisalar ilk bor namoyon qildi. Lekin bunga ko'p odam e'tibor bermadi.

Chunki temuriylar saltanati hali mustahkam ko'rinardi.

Oradan ellik-oltmish yil o'tar-o'tmas Abulxayrxon ochgan yo'llardan uning nevarasi Shayboniyxon bostirib kelishini, butun Turon-u Xurosonni zabt etib, temuriylarni Samarqanddan ham, Hirotidan ham siqib chiqarishini, tog' ko'chkisiday shafqatsiz bosqinlar natijasida Sulton Abusayidning nevarasi Zahiriddin Muhammad Bobur vatanidan judo bo'lib, Hindistonga ketishini hali hech kim tasavvur ham eta olmasdi.

KUYGAN QANOTLAR

Bog'i Safedga har haftada kelib turadigan Hirot tojdori Abulqosim Bobur so'nggi daf'a uch haftagacha ko'rinmay ketdi. Nihoyat, yigirma kun o'tgandan keyin momosining huzuriga ma'yus bir qiyofada kirib keldi-yu, Abdulla Mirzoning halok bo'lgani to'g'risidagi musibatli xabarni aytdi.

Abusayid Mirzo Samarqandda taxtga chiqqanini, Robiya Sulton begim Abulxayrxonga o'lja tarzida berib yuborilganini eshitgan Gavharshod begim dahshatga tushib, o'rnidan turib ketdi. Qo'llarini osmonga cho'zib:

— Yo poki Parvardigor, falak bunchalik chappa aylandi?! — deb o'rtanib yig'ladi. — Nechun Abusayid o'lmaydi-yu, Abdulla Mirzoday mardlarga ajal keladir?! Abdulla mening Samarqanddagi qanotim edi! Qanotim kuyib tushdi! Katta bir umidimdan ayrildim!

Abulqosim Bobur o'z vaqtida Abdulla Mirzoga ko'mak yubora olmaganini uchun momosidan xijolat bo'lib, unga tasalli berishga intildi:

— Hazrat momojon, noumid bo'lmang, Abusayidga qasos qaytg'usidir! Uning chingiziylar ko'magida o'z qarindoshi Abdulla Mirzoni o'ldirgani — temuriylar sulolasiga xiyonatdir!

Yana Robiya Sultonday jigarbandimizni Jo'jixon avlodlariga o'lja tariqasida berib yuborgani — biz uchun isnod! Men buni jazosiz qoldirmagaymen! Xudo xohlasa, vaqti-soati bilan g'arbiy chegaralarni tinchitib, Abusayidga qarshi qo'shin tortgaymiz!

— Iloyo yaxshi niyatingizga yeting, jonim bolam! Mening endigi suyangan tog'im sizensiz! Butun umidim sizdan!

Gavharshod begim nevarasini duo qila-qila kuzatib qo'ydi.

Abulqosim g'arbiy chegaralarni tinchitguncha yana bir-ikki yil o'tdi. Bu orada Turonda qurg'oqchilik bo'lib, yomon kasalliklardan ot-ulovlar qirilgani, Sulton Abusayidning ahvoli og'irlashgani haqida xabarlar keldi. Abulqosim Bobur fursatdan foydalanib, milodiy 1454-yilning kuzida Samarqand yurishiga otlandi.

* * *

Shu yillarda Abulqosim Bobur saroyida tarbiya olayotgan Husayn Boyqaro va Alisher Navoiylarda ham Samarqandga borish ishtiyoqi kuchli edi. Ular Bog'i Safedda Ulug'bek Mirzoning nevaralari Abdurazzoq va Jo'giy Mirzolar bilan birga Gavharshod begimdan temuriylar tarixi bo'yicha har haftada saboq olar edilar.

Begimning kutubxonasidagi nodir qo'lyozmalar, Amir Temur tuzuklarining asl nusxalari, faqat tojdorlar uchun bir necha nusxagina ko'chirilgan Yazdiy «Zafarnoma»si yosh Alisherni juda qiziqtirardi. Gavharshod begim tarix kitoblaridagi voqealarga o'zi ko'rgan-bilgan tafsilotlarni qo'shib gapirganda Husayn Boyqaro ham ertak eshitayotganday maroq bilan quloq solardi.

Mana, hozir Husayn Boyqaro o'n olti yoshga kirib, yelkalari keng, polvontaxlit yigitga aylanib bormoqda. Bolalik paytidan beri Gavharshod begimga behad jozibali ko'rinadigan Alisherbekning istarasi issiq, qaddi-qomati nozik, o'zi ham Husayn Boyqarodan uch yosh kichik — endi o'n uchga kirgan.

Qilichbozlik mashqlarida Husayn Boyqaro ba'zi katta yoshli navkarlarni ham yengib chiqardi. Ammo maktabda muallimlar bergan saboqlarni Alisherbek undan yaxshiroq o'zlashtirardi.

Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy kabi shoirlar yozgan «Xamsa»larni ular ikkovi birga o'qishardi, Gavharshod begim ularni doim birga ko'rardi.

Husayn Boyqaroning yoshi kattaroq bo'lsa ham, Alisher-ning o'tkir zehniga, aql-u farosatiga tan berib, bilmagan narsalarini undan so'rab olardi.

Bu ikki o'spirinning ota-onalari ham Gavharshod begimning qadrdon kishilari edi.

Husayn Boyqaro — Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzo avlodlaridan edi. Husayn Boyqaro yetti yasharligida otasi G'iyosiddin Mansur vafot etgan, shundan beri uni onasi Feruza begim tarbiyalab, katta qilmoqda edi.

Feruza begim ota tomondan ham, ona tomondan ham Amir Temur avlodlariga mansub juda oqila va shijoatli ayol bo'lgani uchun Hirotda eng nufuzli onalardan sanalar, Gavharshod begim u bilan tez-tez uchrashib, suhbatlashishni yaxshi ko'rardi.

Alisherbekning otasi G'iyosiddin Kichkina Bahodir Abulqosim Boburning eng ishongan amirlaridan bo'lib, uch yil burun podshoh uni Sabzavorga hokim qilib tayinlagan edi. Oradan bir yil o'tgach Sabzavorda yomon bir kasallik tarqaldi. G'iyosiddin bahodir bu kasallikka uchraganlarni qutqarishda hakim-u tabiblarga bosh bo'ldi. Aksiga olib, bu yomon kasallik uning o'ziga ham yuqdi. Alisher o'n bir yasharligida otasidan judo bo'ldi.

Alisherning onasi Abulqosim Boburning yolg'iz o'g'li — hozir yettiga to'lgan shoh Mahmudga murabbiya bo'lib xizmat qilardi. Gavharshod begim bu ayol bilan ham juda qadrdon edi.

Shuning uchun begim Samarqand yurishiga qatnashmoqchi bo'layotgan Husayn Boyqaro va Alisherbekdan:

— Onalaringiz rozimi? — deb so'radi.

— Hazrat begim, avval sizdan maslahat olgani keldik.

— Xo'p, men maslahat berish uchun maqsadni bilishim kerak. Samarqandga... tomosha qilgani bormoqchimisizlar?

— Yo'q, biz qasos olmoqchimiz, — dedi Husayn Boyqaro. — Abdulla Mirzo yaxshi yigit edi. Robiya Sulton uchun ham oriyatimiz kelur. Biz ularni mana bu bog'da ko'rgan edik...

— Siz ham jang qilmoqchimisiz? — deb begim kulimsirab Alisherdan so‘radi.

— Men Ulug‘bek Mirzo qabrini ziyorat qilmoqchimen, — deb uyalinqirab javob berdi Alisher. — Biz quvg‘inda yurganda Ulug‘bek Mirzo katta yaxshilik qilgan edilar. O‘zingiz bilursiz, hazrat begim... Biz ul oliy zotning ruhlari oldida qarzdormiz.

— Niyatlaringiz yaxshi, bolalarim. Lekin harbiy yurish xatardan xoli bo‘lmas. Ona rozi — xudo rozi, deydilar. Avval onalaringizdan rozilik olmoq kerak.

— Onalarimiz sizning gapingizdan chiqmaslar, — dedi Husayn Boyqaro, — Hazrat begim, bir og‘iz ularga aytsangiz...

— Xo‘p, men ham aytay. Ammo oldin o‘zlaringiz...

— Onalar ko‘nsa ham, balki podshoh ruxsat bermas? — ikkilanib so‘radi Alisher.

— Buni keyin gaplashgaymiz. Hozir borib, onalaringizni mening huzurimga taklif qilinglar.

O‘sha kuni oqshom Gavharshod begim Feruza begim bilan Gulruh bonuni Bog‘i Safedda qabul qilib, ularning o‘g‘illari to‘g‘risida uzoq suhbatlashdi.

— Sohirqiron qaynotamiz yashagan davrlardan beri, — deb gap boshladi Gavharshod begim, — bir necha avlod yoshlarni ko‘rib, kuzatib, ko‘zim ancha pishib qolgan. Feruza begim, Gulruh bonu, sizlar shu o‘spirinlarga ham ota, ham ona bo‘lib, o‘zlaringizni fido qilib yuribsizlar. Bular endi qanot chiqarib parvoz etadigan yoshga yetyapti. Shu yoshda o‘spirinlar safarlarga chiqishni, xavf-xatar bilan olishishni yaxshi ko‘radilar. Men sezib turibmen, Husayn Boyqaro ham, Alisherbek ham, inshoollo, toleyi baland siymolar bo‘lib yetishgay. Ulug‘bek bilan uning otasida bo‘lgan nodir fazilatlar kurtagini men shu ikki o‘spirinda ko‘rganday bo‘lurmen.

— Bashoratingizni xudo rost keltirsin, hazrat momo, — dedi Feruza begim. — Husaynjonning o‘zi ham adolatsizliklarni ko‘rganda tutoqib ketadir, «men taxtga chiqsam faqat adolat o‘rnatish uchun chiqqaymen!» deydi. Uning adolatli podsho bo‘lish orzusi behad kuchli.

— Alisherbekning orzusi-chi? — deb so‘radi Gavharshod begim Gulruh bonudan.

— O'g'limiz shoir bo'lib, «Xamsa» yozish orzusidalar.
— Ikki do'stda ikki xil orzu, ammo men ularni doim birga ko'ramen, — hayratlanib dedi Gavharshod begim.
— Chunki Alisherbek adolatli podshohga do'st-u hamkor bo'lishni istaydir, — izoh berdi Gulruh bonu.
— Agar Husayn Boyqaroga podshohlik nasib qilsa, Alisherbek uning eng ishongan vaziri bo'lg'aylar! — deb qo'shib qo'ydi Feruza begim.

— Lekin bunday ulug' maqsad yo'lida qancha mashaqqat, qancha xavf-xatarlar bor! — Gavharshod begim gapni Samarqand yurishiga burdi, — qalay, bu ikki do'stning Samarqandga borishiga rozimisizlar?

Tabiatan dadil ayol bo'lgan Feruza begim:

— Men tavakkal qilmoqchimen! — dedi. Tokaygacha onasining qanoti ostida o'ltiradi? Ota-bobolari shu yoshda Iroq-u Ajamlargacha yurish qilib borgan ekanlar. O'g'limni xudoning panohiga topshirmoqchimen. Hayotning achchiq-chuchugini tatib chiniqsin.

Gulruh bonu boshini xam qilib, xijolat chekkanday bo'lib gapirdi:

— Kuz kirdi... Bular Samarqandga yetguncha qish yaqinlashgay. Alisherjon juda nozik. Men qo'rqamen... Otasi o'lgandan buyon men Alisherga suyanib qolganmen.

— Yoshi ham endi o'n uchga kiribdir, — deb Gavharshod begim Gulruh bonuning gapini ma'qulladi. — Hali o'n olti-o'n yetti yoshga kirganda bunday yurishlarga qatnashsa bo'lur. Uni hozir ehtiyot qilaylik.

* * *

Husayn Boyqaro onasining roziligi va Gavharshod begimning tavsiyasi bilan Abulqosim Bobur qo'shini safida Samarqand yurishiga jo'nadi. Odatda, harbiy yurishlar erta bahorda boshlanib, qish tushguncha tugatilar edi. Lekin Abulqosim Boburning amirlari tayyorgarlik ishlarini cho'zib yubordilar. Kuzgi qavs oyi kirganda zo'rg'a yo'lga chiqdilar. Amudaryodan o'tishda kemalar tezda topilmay, yana ancha vaqt yo'qotishdi.

Samarqandga yetib kelishganda aqrab¹ oyi kirib, dastlabki qor yog'ib o'tgan edi.

Abusayid Mirzo vaqtdan yutish uchun, shahardan chiqmay, qo'rg'on darvozalarini ichkaridan mahkam bekittirdi. Abulqosim Bobur qo'shini shaharni qirq kun qamal qildi. Bu orada qish kirib, qattiq sovuqlar boshlandi. Hirotliklar shahar atrofidagi mahallalardan issiq joy qidirib, tarqab keta boshladi.

Abusayid Mirzo qo'rg'on devorlari ustidan mo'ralab, qamal sirtmog'i bo'shshagan joylarni aniqladi. So'ng ichkaridagi issiq joylarda kuch yig'ib yotgan besh ming otliq askarni qo'rg'on tashqarisiga to'satdan boshlab chiqdi. Kutilmaganda berilgan zarbadan Abulqosim Bobur qo'shini katta talafot ko'rdi. Shunday bo'lsa ham, Hirot qo'shini hali Abusayidnikidan ikki barobar ko'p edi. Hirotliklar o'zlarini o'nglab jangga kirishganda Abusayid ochiq turgan qo'rg'on darvozalarini tezroq bekittirish uchun askarlarini ichkariga boshlab kirib ketdi.

Bu ketishda Abulqosim Bobur shaharni zabt etolmasligi, qish sovuqlari uni chekinishga majbur qilishi ko'pchilikka ayon bo'lib qoldi. Qamalda shahar aholisi ham qiynalmoqda edi.

Axiyri qo'rg'on ichidan Xoja Ahror valiy oq bayroq ko'targan muridi bilan Bobur qarorgohiga elchi bo'lib keldi. Muzokaralarda Hirot tomondan tashqi ishlar vazoratining tajribali mulozimi Abdurazzoq Samarqandiy ishtirok etdi.

Ikki orada paydo bo'lgan nizoning asosiy sababi — Sulton Abusayidning Shohrux Mirzo avlodlariga, xususan, Ulug'bek Mirzoning merosxo'rlariga adolatsiz munosabatda bo'layotgani edi. Abdulla Mirzoning o'ldirilishi, Robiya Sultonning Abulxayrxonga majburan berib yuborilganidan tashqari, Ulug'bek Mirzoning to'rt nevarasi — Abdullatifning o'g'illari otabobolarining merosidan butunlay mahrum etilgani edi. Ularni Hirotga Gavharshod begim tarbiyalab voyaga yetkazmoqda. Hozir Ulug'bekning katta nevarasi Abdurazzoq Mirzo o'n uch yoshda, Jo'giy Mirzo o'n ikkida, Qaydu va Ahmad Mirzolar ham o'n yoshdan oshgan. Ularga tajribali bek-atkalar, otaliqlar

¹ *Aqrab* — noyabrning 21 da kiradi.

tayin etilsa, alohida shahar-u viloyatlarga hokim bo'lishlari mumkin edi.

Xoja Ahror valiy Abdurazzoq Samarqandiy bilan birga bu talablarning asosli ekanini Abusayidga tushuntirdilar. Abusayid Hirot tomonning talablaridan bir qismini qondirishga majbur bo'ldi. Ikki tojdor tuzgan sulhga binoan, Ulug'bekning katta nevarasi Abdurazzoq Mirzo Balxga, Jo'giy Mirzo Shohruxiyaga hokim qilib tayinlandilar. Ularning yosh inilariga akalari hokim bo'lgan joylardan munosib lavozimlar berish Hirot tomonining ixtiyorida qoldirildi.

Shu tarzda ikki tomon bir-birlari bilan yarashdilar.

* * *

Hirotliklar bu harbiy yurishdan horib-charchab, qish chil-lasida Xurosonga qaytganlarida ularning orasida Husayn Boyqaro yo'q edi. Xavotirga tushgan Feruza begim o'g'lini so'roqlab, Abulqosim Bobur saroyiga bordi.

— Podsho hozir bandlar! — deb begimni yasovulboshi qabul qildi.

— O'g'lim Husayn Boyqaro nechun qaytmadi? Tirikmi? Yo yarador bo'ldimi?

Yasovulboshi istehzoli kulimsirab:

— O'g'lingizga Samarqand yoqibdir, — dedi. — Bizdan ajralib, Abusayid saroyiga xizmatga kiribdir.

— Yo'g'-ey, hazil qilmang, janob yasovulboshi! — deb Feruza begim bu gapga ishonmadi. — Axir o'g'limning butun ixlos-u e'tiqodi hazrati Abulqosim Bobur tarafida edi-ku!

— Yana bilmadim. O'g'lingiz Ulug'bek Mirzoga ham ixlos-mand ekanlar. Rasadxonaga borib yurganlaridan xabarim bor. Balki o'sha yerda Ulug'bek Mirzoning shogirdlari bilan til topish-gandirlar?

Feruza begim battar xavotirga tushdi. Abulqosim Bobur boshqa ishlardan bo'shaguncha uning qabulini kutdi. Har qalay, begim o'g'lini shu podshohga ishonib topshirgan edi.

Abulqosim Bobur xonayi xosida shahnishin ustida o'ltirgan edi. Ta'zim qilib kirgan Feruza begimga o'ng yonidan joy ko'rsatdi.

— Afsus, begim, o'g'lingiz beboshroq ekan. Bizdan beruxsat Samarqandda qolgan edi. Oqibati yomon bo'libdir.

— Ne bo'libdir, hazratim? Yana biron shumxabar keldimi?

— Ha, mana, bugun ertalab Samarqanddagi bizning odamlardan maxfiy axborot keldi. Sizga aytmay ilojim yo'q... Abusayidning o'gay ukasi Sulton Uvays Mirzo yana bir necha Temuriy shahzodalar bilan til biriktirib, akasiga qarshi isyon ko'tarmoqchi bo'lgan ekan. Nazarimda, isyonchilarning bir qismi Abusayiddan Abdulla Mirzoning qasdini olmoqchi bo'lganlar. Lekin oralaridan ayg'oqchi chiqib, isyon tayyorlanayotganidan Abusayidni xabardor qilmishdir. Shafqatsiz Abusayid Temuriy shahzodalardan o'n ikkitasini tuttirib, Ko'ksaroydagi hibsonaga qamatibdir. Shularning orasida sizning o'g'lingiz Husayn Boyqaro ham bor ekan.

Feruza begim qattiq iztirobga tushib, ko'ziga yosh oldi:

— Voy, o'g'limni Samarqandga yubormay men o'lay! Endi uni kim qutqarg'ay?! Abusayid uni Abdulla Mirzoga o'xshatib o'ldirib yuborsa ne qilurmiz? Otasi bo'lmasa!.. Hazratim, menga yordam bering! Men o'zim Samarqandga boray! Yo o'g'limni qutqarib olib kelurmen, yo, mayli, o'ligim o'sha yoqlarda qolsin!

— Niyatni yaxshi qiling, begim. Boramen desangiz ishonchli odamlarga qo'shib yuborgaymiz.

Feruza begim shosha-pisha yo'l taraddudini ko'rdi. Gavharshod begimning oldiga kirib, oq fotiha oldi.

Uning Samarqandga jo'nayotganidan xabar topgan Alishebek qadrton maktabdoshi Husayn Boyqaroga atalgan bir bayt she'rini sog'inchli maktubiga qo'shib, Feruza begimdan berib yubordi.

Feruza begim o'ttiz yetti yoshli zabardast ayol edi. Qish oxirlaganda Hirotdan karvon bilan otliq yo'lga chiqdi-yu, hut oyining yog'in-sochinlariga qaramay, Samarqandga erta bahorda yetib bordi.

Bu yerda uni biladigan bek-u a'yonlar ko'p edi. Amir Temurga ham ota, ham ona tomondan avlod bo'lgani uchun «karimut tarafayn», ya'ni «ikki tomonlama mo'tabar» deb hurmat qiluvchilar bor edi. Abusayidning o'zi ham ilgari Ulug'bek

qo'shini safida oddiy mingboshi lavozimida yurgan paytlarida Feruza begimni ko'rsa, ikki bukilib ta'zim qilardi.

Ammo bu gal o'ttiz yoshli Abusayid oltin taxt ustida savlat to'kib o'ltirganda Feruza begim uning qabuliga kirib, yergacha egilib ta'zim bajo keltirdi.

— Keling, begim, — deb Abusayid taxt qarshisidagi kursidan joy ko'rsatdi.

— Hirotday joydan sizning huzuringizga shafolat so'rab keldim, hazratim!

— Siz mo'tabar onasiz. Ammo o'g'lingiz badkirdorlar to'dasiga qo'shilmishdir!

— Yoshlik qilib aldangan bo'lsa kechiring!..

— Bu ne aldanish?! Bizdan Abdulla Mirzoning qasдини olmoqchi bo'lganmish! O'g'lingizning bu niyatini o'z og'zidan eshitgan odam menga kelib aytdi.

— Hazratim, ba'zida qo'shib-chatib yo'q gapni bor qilib aytadiganlar ham ko'p. O'g'limning gapiga emas, ishiga qarab baho berishingizni so'raymen. O'g'lim sizning dargohingizni afzal ko'rib, Abulqosim Boburdan ajralib, Samarqandda qolgan. Shu ishi uning sizga ixlosi balandroq ekanini ko'rsatmaydimi?

— Biz ham shunday deb o'ylagan edik. O'g'lingiz yosh bo'lsa ham dovyurak, qilichni yaxshi chopar ekan. Men uni tarbiyalab qo'shinboshi qilmoqchi edim. Biroq keyin bilsam, isyonchi shahzodalar to'dasiga qo'shilibdir. Biz bunday to'dalarni yo'q qilmasak, ular bizni yo'q qilurlar! Hammaga ham jon shirin tuyuladir, begim!

— Siz haqsiz, hazratim. Xudo omadingizni bersin. O'g'lim tajribasizlik qilib yomon odamlarning ta'siriga tushgan bo'lsa, uni men o'zim to'g'ri yo'lga solib olurmen. Menga inoning, aylanay sizdan! Axir siz bilan biz qon-qarindoshmiz. Ildizimiz bir. Hammamiz ham temuriylar xonadonidanmiz!

— Lekin «men ham temuriymen» deb, kuchi yetsa-yetmasa toj-u taxtga da'vogar bo'layotganlar juda ko'payib ketdi, begim! Qo'yib bersak, bu mayda-chuyda da'vogarlar bir butun mamlakatni parcha-parcha qilib, zaiflashtirib yuborurlar. Biz Sohobqiron bobomiz davridagi yagona markaziy davlatni qayta

tiklash orzucidamiz. Buning uchun yaganalash siyosatiga amal qilmoqdamiz.

— Yaganalash? Bu qanday siyosat, hazratim?

— Dehqonlar ekinlarini ne tavr yaganalaydilar, bilurmisiz? Bitta yaxshi tupni qoldirib, hosil bermaydigan boshqa zaif tuplarni yulib tashlaydilar. Biz ham ana shunday yaganalash usuliga amal qilmasak, murodga yetolmagaymiz!

Bu so‘zlarning tagida qanday shafqatsiz ma’no borligini, Abusayid o‘zi yakka-yu yagona hukmdor bo‘lishi uchun Husayn Boyqaroni yulib tashlab mahv etishlari mumkinligini sezgan Feruza begim birdan qo‘rqib ketdi:

— Hazratim, agar o‘g‘limning gunohi bo‘lsa, mayli, jazosini men tortay! Uni bir marta kechiring! Lozim topsangiz uning o‘rniga meni hibbs qildiring. Meni o‘limga buyursangiz ham mayli, faqat o‘g‘limni kechirsangiz bas!

Abusayid Feruza begimning bu mardona gaplariga qarshi nima deyishini bilmay, ikkilanib qoldi.

Feruza begim unga yana ko‘p iltijolar qilib, axiyri o‘g‘lini hibsdan bo‘shattirib oldi.

Uch oy hibsdan yotib ranglari sarg‘ayib ketgan Husayn Boyqaro yorug‘ dunyoga chiqqan kuni onasini bag‘riga bosib, ko‘zlari yoshlanib, minnatdorchilik bildirdi. Onasi unga Alisherbek yozgan maktubni berganda o‘g‘lining quvonchi yana bir daraja oshdi.

Maktub shunday iliq, shunday yoqimli tuyuldiki, Husayn Boyqaro uni ko‘zlariga surtib o‘pdi. Alisherbek yozib yuborgan bir bayt she’rni onasiga zavq bilan o‘qib berdi:

*Ko‘zim ucharki Humoyun yuzingni ko‘rgay bot
Baaynih anga kipriklar o‘lmish ikki qanot.*

Qanday go‘zal majoz! Ko‘z uchganda kipriklar chindan qanot qoqqandek bo‘lur! Men ham hozir qanot chiqarib Hirotga, do‘stim Alisher tomonga uchgum kelur!

Ona-bola bahor kunlarida yam-yashil qir-u adirlar osha Hirotga qaytayotganlarida Feruza begim o‘g‘lidan so‘radi:

— Rostini ayting, Abusayiddan Abdulla Mirzoning qasdini olish uchun Samarqandda qolganmidingiz?

— Boshqa qasoskorlar bilan yashiriqcha maslahat qilgan edik. Ularning orasida Abdullatifdan Ulug‘bekning qasosini olgan Bobo Husayn Bahodir ham bor edi. Abusayid shu Bobo Husayndan xavfsirab, uning ketiga juda pixini yorgan xufiyalarni qo‘ygan ekan. Bu xufiyalar yashirin maslahatdan xabar topib, podshohga yetkazadilar. Abusayid tunda Bobo Husaynni tuttirish uchun yigirmadan ortiq qurolli navkarlarini yuboribdir. Bobo Husayn ilikka tushsa, qatl etilishini sezgan bo‘lsa kerak. Ilkiga qilich-u xanjar olib, Abusayidning bek-u navkarlaridan besh-oltitasini yiqitibdir. Ammo bular uzoqdan o‘q yog‘dirib, yarador qiladilar. Bobo Husayn yarador bo‘lishiga qaramay yana qilich chopadir, yovlariga to holdan toyib yiqilguncha qarshilik ko‘rsatadir. Axiyri ilikda qilich tutganicha mardona jon beribdir... Shundan keyin bizni ham hib s qildilar.

— Bobo Husaynni xudo rahmat qilsin. Qahramon amir edi. Lekin siz ham bir o‘limdan qolibsiz, o‘g‘lim! Ikkinchi marta Abusayid saroyiga yaqin bora ko‘rmang! Balodan hazar!

— O‘zim ham uning qanchalik xatarli ajdaho ekanini endi bildim. Bir qarashda juda kelishgan, alp qomat, qilichboz yigit bo‘lib ko‘rindi. Lekin qilgan ishlarini bilib dahshatga keldim. Gunoh qilgan amaldorlaridan birining terisini tiriklay shildiribdir. Yana birini qaynab turgan qirqquloqlik qozonga tashlab o‘ldiribdir.

— Qaynab turgan qozonga tashlab o‘ldirish!.. Bunday vahshiy jazo temuriylarda yo‘q edi-ku.

— Abusayid buni johil xonlardan o‘rgangan bo‘lsa kerak. Kitob o‘qimas ekan. Saroyida mushoira yo‘q, faqat ichkilik bazmlari. Shoir-u olimlar quvg‘inda. Dag‘al muomalalik jangarilar to‘rda.

— Abulqosim Boburning qadriga endi yetsangiz kerak?

— Ha, men undan ajralib qolganimga ko‘p pushaymon bo‘ldim.

Hirotda qaytganlarida ona-bola avval Gavharshod begimning huzuriga kirib, boshdan kechirganlarini unga so‘zlab berdilar.

— «Musofir bo‘lmaguncha musulmon bo‘lmassen» deganlari rost ekan, — dedi Feruza begim. — Abusayidning jabrini tortgan odam Abulqosim Boburdek ma‘rifatli shohni boshiga

ko'tarsa arzigay! Shuni podshoh hazratlariga bir og'iz aytsangiz, hazrat begim! Zora o'g'lim Husaynbek yana ul zoti oliyning xizmatlariga qabul qilinsa.

Gavharshod begim oraga tushgandan keyin Abulqosim Bobur «yo'q» deyolmadi:

— Mayli, saroyga kelsin, o'zim bir so'zlashib ko'ray.

Alisherbek hozir podshoh saroyida mulozimlar orasida xizmatda edi. O'n to'rt yoshida qaddi-qomati to'lishgan, bilimli, fahmi-farosati ba'zi katta yoshli mulozimlarnikidan ham baland edi. Shuning uchun podshoh Alisherbekni:

— Farzandim, — deb atar, ilm-u san'atga oid eng nozik ishlarni unga topshirardi.

Alisherbek podshoh qabuliga kelgan shoirlar, olimlar, san'atkorlar, me'morlarning arzlari eshitib, muhimlarini podshohga kirib ma'lum qilar, Abulqosim Bobur ruxsat berganlarini uning qabuliga olib kirar, vazirlar bilan hal bo'ladigan muammolarni ularning ixtiyoriga yuborar edi.

Maktabdosh do'sti Husayn Boyqaroni podshoh qabuliga olib kirish ham Alisherbekning zimmasiga tushdi. U podshohning devoni xosiga ta'zim qilib kirdi-da, arz qildi:

— Hazratim, Husayn Boyqaro... Sizdan beruxsat Samarqandda qolgani uchun afu so'ramoqchi bo'lib keldi. Qabulxonada inoyatingizga muntazir.

— Betayinroq yigitga o'xshaydir Husaynbek...

— Ammo faqir uni bolalik paytimizdan bilurmen. Sizga e'tiqodi baland. Samarqandda qolganining sababi ham — Abusayidga xizmat qilish emas ekan. Siz ko'zlagan maqsadni amalga oshirmoqchi ekan. Abdulla Mirzo uchun qasd olmoqchi bo'lgan!

— Biz qo'shin tortib borib yetolmagan maqsadga uning bir o'zi yetmoqchi emishmi?.. Juda katta ketibdilar-ku.

— Yoshlik g'o'rliги tufayli shunday bo'libdir. Bir marta afv eting, hazratim. Minba'd sizdan beruxsat bunday ishlarni qilmagay. Faqir kafil bo'lurmen!

— Hazrat momom ham aytgan edilar. Mayli, kirsin. O'zim bir yakkama-yakka so'zlashib ko'ray-chi.

Alisherbek qabulxonaga chiqib, Husayn Boyqaroni podshohning huzuriga kirgizib yubordi. Yarim soatlar o'tgandan

keyin Husayn Boyqaro qizarib, terlab chiqdi. Ammo koʻzlari quvnoq chaq nab, Alisherbekka kulimsirab qaradi:

— Rosa adabimni berdilar. Lekin oxirida saroy xizmatiga qabul qildilar!

— Muborak boʻlsin!

— Qulluq, doʻstim. Endi yana birga boʻlurmiz.

— Iloyo toabad ajralmaylik! — dedi Alisherbek, Husayn Boyqaroni bagʻriga bosib.

Abulqosim Bobur ilm-u ijod ahlining suhbatini yaxshi koʻrar, davlat ishlaridan vaqt ajratib, madrasalarga borar, Abdurahmon Jomiy va Lutfiy huzurida boʻladigan mushoiralarda ishtirok etardi. El-yurt uni «darveshtabiat shoh» deb eʼzozlardi.

Ammo jang-u jadalga moyil amirlari uning darveshona ishlarini yoqtirishmas, maxsus ziyofatlar berishib, uni koʻproq may bazmlariga tortishga intilishardi. Xos hakimlar uning jigar xastaligi borligini Gavharshod begimga eslatib turishardi. Navarasi koʻp may ichgan kunlarida koʻzining oqi sargʻayibroq qolishini Gavharshod begim ham sezgan edi. Shuning uchun saroyga borganda ham, Abulqosim Bobur momosini koʻrish uchun Bogʻi Safedga kelganda ham undan doim may ichmaslikni iltimos qilardi.

— Parvardigor otangizning umrini ham sizga qoʻshib bergan boʻlsin! — derdi. — Lekin Boysunqur Mirzo oʻttiz uch yoshida mayning kasofati bilan olamdan oʻtgani meni hanuzgacha larzaga soladir.

— Shukur, men oʻttiz beshga kirdim-u, momo!

— E, hali siz yosh yigitsiz. Menga oʻxshab yetmish yettiga kiring! Undan ham ortiq umr koʻring! Beklaringiz may bazmiga taklif qilavermasinlar. Ilm-u ijod ahli sizni yaxshi koʻradir. Oʻshalarning davrasida koʻproq boʻling.

— Aytmoq-chi, madrasangizda bir mushoira boʻlibdir. Borolmaganimga afsus qildim. Malikul kalom Lutfiy Alisherbek haqida ajoyib soʻzlar aytgan emish. Siz bormidingiz, hazrat momo?

— Bor edim. Mushoirada Alisherbek shunday ajoyib sheʼrlar oʻqidiki, malikul kalom Lutfiy ularning bir baytini oʻzining oʻn ikki ming misra sheʼrlaridan aʼlo, deb ulugʻladi.

— Ammo turkiy tilda Lutfiyga teng keladigan shoir hali dunyoga kelgan emas edi. Endi shunday hassos shoir o'n besh yoshli Alisherbekni o'zidan baland qo'ygan bo'lsa, bu juda katta tantilik, ham bashorat bo'libdir!

— Men ham rahmatli Ulug'bekda ko'rgan daho darajasi-dagi iste'dod nishonalarini Alisherbekda ko'rmoqdamen. Ilohim yomon ko'zdan xudo uni asrasin! Sizning dargohingizdan shunday ulug' bir shoir yetishib chiqsa, nomingiz tarix zarvaraqlariga bitilgay, shoh o'g'lim! Uning do'sti Husayn Boyqaro durust xizmat qilmoqdam?

— Ha, bahodir sarkarda bo'ladigan ko'rinadir. Sipohilar orasida nufuzi baland. Yaqinda ming kishilik qo'shinga sarkarda qilib ko'tarmoqchimiz. She'r ham mashq qilar ekan. Husayniy taxallusi bilan yozgan she'rlaridan o'qib berdi. Turkiysi yaxshi. Ammo hamma she'rlari bir vaznda. «Nechun boshqa vaznlarda yozmaysiz?» desam, «Shu vaznni yaxshi ko'ramen. Boshqa vazndagi she'rlarni qilich bilan yozgaymen», deydir.

Gavharshod begim so'nggi gapdan zavqlanib:

— Hazratim, sizning qanotingiz ostida ahli qalam bilan ahli sayf¹ inoq bo'lib yashamoqda. Men buni mana shu ikki yosh iste'dod misolida ko'rib quvonamen. Ahli sayf mamlakatning xavfsizligini ta'min etsa, ahli qalam el-yurt farovonligi yo'lida xizmat qilur. Ana shunda el-yurt sizni adolatli shoh deb boshiga ko'targay. Bu ulug' maqsadga yetmoq uchun mayparast beklardan o'zingizni ehtiyot qiling. Sizning salomatligingiz mana shu istiqbolli yoshlar uchun ham juda kerak!

Abulqosim Bobur Hirotda, Bog'i Zog'onda turgan paytda Gavharshod begim nevarasini iloji boricha mesh bazmlaridan ehtiyot qilib yurdi.

Lekin milodiy 1456-yilning kuzida qora qo'yunli turkmanlarning sarkardasi Jahonshoh Qazvin va Isfahonni egallab, Mashhadga tahdid sola boshladi.

Mashhad Xuroson tarkibiga kirar va Hirotdan keyingi eng muhim shahar hisoblanardi. Mashhadda Gavharshod begim nomi bilan ataladigan sakkiz gumbazli ulkan masjid-madrasa qurilgan edi.

¹ *Sayf* — qilich.

Amir Sherhoji boshliq beklar Jahonshoh tajovuzining oldini olish uchun podshoh saroyini vaqtincha Mashhadga ko'chirishni taklif qildilar. Gavharshod begim bunga qarshi edi. Lekin Amir Sherhoji va boshqa nufuzli amirlar may bazmlaridan birida Abulqosim Boburni bu rejaga ko'ndirdilar.

Saroy ahli qatorida Alisherbek va Husayn Boyqarolar ham qishni Mashhadga o'tkazdilar. Abulqosim Bobur o'zining saroyi va qo'shinlari bilan g'arbiy chegaralar himoyasida turganligi sababli Jahonshoh qora qo'yunli Mashhadga hujum qilishga jur'at etmadi va Tabrizga qaytib ketdi.

Shuning xursandchiligiga Mashhadga tongotar may bazmlari boshlandi. Bu bazmlarga Abulqosim Boburning eng nufuzli vaziri amir Sherhoji boshchilik qilardi.

Mashhadga bodom va o'riklar gulga kirgan bahor kunlarining birida Amir Sherhoji podshoh sharafiga katta ziyofat berdi. Shohona dasturxonga kaklik va kiyik go'shtlaridan tayyorlangan, zira hidi kelib turgan kaboblar tortildi. Xumda o'n-o'n besh yildan buyon kuch yig'ib yotgan o'tkir mayi noblar oltin qadahlariga to'ldirildi.

Podshoh o'ltirgan shohnishin qarshisida turkman gilamlari to'shalgan ochiq sahnda yuzini harir parda bilan bekitgan xipchabel kanizaklar raqs tushmoqda. Orqaroqda o'ltirgan sozandalar sho'x kuylar chalmoqda.

Tun yarmidan oshganda Abulqosim Bobur qadahdagi o'tkir mayi nobni yana bir marta sipqordi. Shunda to'satdan nafasi qaytib, boshi aylanib ketdi. Yonida o'ltirgan Sherhoji uning hushdan ketib, dasturxon ustiga yuztuban tushayotganini ko'rdi-yu:

— Hazratim, sizga ne bo'ldi?! — deb uni tutib qoldi va o'ng yonboshiga yotqizdi.

Darhol xos hakimni chaqirdilar. Biroq muolaja yordam bermadi. Hamon behush yotgan podshohni qo'riqchi yigitlar ko'tarib, olib chiqib ketdilar.

Ichkilik bazmi azaga aylandi.

O'ttiz olti yoshli Abulqosim Bobur jiggar kasalidan vafot etdimi yoki u ichgan mayga bilintirmay zahar solganmidilar — shundan keyin boshlangan alg'ov-dalg'ovda buni aniqlashning iloji bo'lmadi.

Amir Sherhoji darhol jilovni qo'lg'a oldi. U podshohning o'n bir yashar o'g'li norasida Shohmahmudni tezroq taxtga chiqarib, davlatni uning nomidan o'zi boshqarish harakatiga tushdi.

Bek-u a'yonlar orasida: «Sherhoji oldindan mana shu maqsadni ko'zlab, podshohga zahar bermadimikin?» — degan taxminlar ham paydo bo'ldi. Lekin bu taxminlar qanchalik asosli ekanini tekshirib, haqiqat qiladigan odam bo'lmadi.

Hammaning xayoli «endi toj-u taxtni kim egallaydi?» degan savol bilan band. Bu savolga dafn marosimidan keyin aniq javob topish mumkin edi. Hammaning ko'zi Gavharshod begimda. Hal qiluvchi so'zni shu kayvonidan kutayotganlar ko'pchilik edi.

Abulqosim Bobur jasadini Mashhaddan Hirotga olib kelib, Gavharshod begim madrasasi yonidagi Boysunqur Mirzo qabri yoniga dafn etdilar.

Azadorlik marosimini Gavharshod begim boshqardi. Marhumning o'n bir yashar norasida o'g'li Shohmahmud momosi yonida ayvonda bel bog'lab, ko'z yosh to'kib turardi.

Ta'ziyaga keluvchilarning keti uzilmas, ularni Amir Sherhoji boshliq mulozimlar kutib olishar va tilovatdan so'ng kuzatib qo'yishar edi.

Saroy ahli orasida o'n olti yoshli Alisher Navoiy va o'n to'qqiz yoshli Husayn Boyqaro ham bor edilar.

Ta'ziyaga oppoq soqolli mavlono Lutfiy bilan hali soqolmo'yloviga oq tushmagan qirq to'rt yoshli barvasta Abdurazzoq Samarqandiy birga keldilar.

Yig'i-sig'idan behad toliqqan Gavharshod begim ayvon ichkarisidagi xonaga kirib o'ltirgan edi. Alisherbek Gavharshod begimning ruxsati bilan mavlonolarni o'sha xonaga boshlab kirdi.

Qadrdon mavlonolarni ko'rganda Gavharshod begim yana ko'ziga yosh oldi.

Noz-ne'mat qo'yilgan xontaxta atrofida o'ltirganlarida sakkiz besh yoshli mavlono Lutfiy ta'sirli ovoz bilan marhumning arvo'higa bag'ishlab tilovat qildi. Shundan so'ng Gavharshod begimga ta'ziya bildirib, ko'ngil so'radilar.

— Begim, xudo sizga quvvat bersin! — dedi mavlono Lutfiy. Musibatingizga biz ham sherikmiz, — deb gap qo'shdi

Abdurazzoq Samarqandiy. — Hazrat begim, yana toj-u taxt talash bo‘lishidan xavotirdamiz. Podshoh xonadonining sizdan ulug‘ kayvonisi yo‘q. Shuning uchun barcha ma‘rifat ahli umid ko‘zini sizga tikkanlar.

— Tashakkur, mavlono. Ammo men hozir qanoti kuygan qushning ahvalidamen. Oxirgi qanotim — Abulqosim Bobur edi. Xudo uni ham bizga ko‘p ko‘rdi.

— Ammo siz ma‘rifat ahli uchun olovdan tirik chiqadigan Qaqnus kabisiz! — dedi mavlono Lutfiy.

— Ko‘p olovlarda yonib tirik chiqqanim rost, mavlono. Ammo endi qarib qoldim. Yoshim saksonga bordi.

— Shukur, hali baquvatsiz.

Mavlono Lutfiy orada bo‘layotgan gapga qo‘l qovushtirib quloq solib turgan Alisherbek bilan Husayn Boyqaroni Gavharshod begimga ko‘rsatdi:

— Xudo xohlasa, mana bu yangi avlod siz-u bizga qanot bo‘lg‘usidir. Faqat bularni qonli mojarolardan omon saqlay olsak bas.

— Nevara-chevaralaringiz sizning so‘zingizga quloq solurlar, — dedi so‘nggi kunlarda toj-u taxt uchun kurash boshlanayotganidan xabardor bo‘lgan Abdurazzoq Samarqandiy. — Iloyo ularni murosaga keltirish sizga nasib qilsin, hazrat begim!

— Duolaringiz ijobat bo‘lsin, mavlonolar!

Mehribon allomalarning duosidan madad olgan Gavharshod begim o‘zaro nizoni allaqachon boshlab yuborgan chevaralar Sulton Ibrohim bilan Shohmahmudni murosaga keltirish haqida o‘ylay boshladi.

NOQOBIL CHEVARALAR KASOFATI

Aslida otasidan judo bo‘lib musibat chekayotgan o‘n bir yoshli Shohmahmudga hozir toj-u taxtning uncha keragi ham yo‘q edi. Lekin uning ketida tojsiz podshoh bo‘lish ishtiyoqi bilan yongan otalig‘i Amir Sherhoji turar va norasida merosxo‘r atrofiga ko‘proq tarafdorlar yig‘ishga intilar edi.

Yana bir taxt da‘vogari — Alouddavlaning o‘n sakkiz yoshli o‘g‘li Sulton Ibrohim edi. U bundan ikki yil avval otasi

uyushtirgan fitnaga qatnashgani uchun Abulqosim Bobur buyrug‘i bilan Ixtiyoriddin qal‘asidagi hibsonaga qamab qo‘yilgandi. Ko‘p urushlarga sabab bo‘lgan Alouddavla inisidan mag‘lub bo‘lib qo‘lga tushganda, Abulqosim Bobur uning ko‘zini ko‘r qilishni buyurgan edi. Lekin Alouddavla jallodlarga pora berib, jazoni yengillatishga muvaffaq bo‘lgan, uning bir ko‘zi sog‘ qolgan, shu bir ko‘z bilan hali Dashti Qipchoqqa qochib borar, hali Badaxshon va Hisorda paydo bo‘lar, lekin Hirotga qaytishga jur‘at etolmay, tentirab yurardi.

Mana endi Abulqosim Bobur vafot etgandan keyin Alouddavlaning sobiq vaziri Qora Bahodir harakatga tushdi. U Ixtiyoriddin qal‘asining qutvoli bilan ilgari hamtovoq bo‘lgan edi. Hozir unga va hibsona qorovullariga katta pora berib, kechasi Ibrohim Sultonni qochirishga muvaffaq bo‘ldi. Sulton Ibrohim ona tomondan tarxon amirlariga qarindosh edi. O‘sha kecha Nizomiddin Ahmad Tarxonning uyiga borib yashirinib yotdi.

Aksiga olib, bu yosh yigit hibsonada tutqanoq kasaliga yo‘liqqan ekan. Tutqanog‘i tutganda qo‘l-oyog‘i qaltirab, hushidan ketib qolar edi.

Uni davolab o‘ziga keltirish va ko‘proq qo‘shin yig‘ish maqsadida Qora Bahodir boshliq tarafdorlari Sulton Ibrohimni Murg‘ob daryosi bo‘yidagi bahavo joylarga olib ketdi.

Abulqosim Boburning dafn marosimi va yettisi o‘tgandan keyin Gavharshod begimga qarindosh bo‘lgan Nizomiddin Ahmad Tarxonlar kechki payt Bog‘i Safedga kelib, Gavharshod begimni Sulton Ibrohimga yon bosishga unday boshladilar.

— Axir Sulton Ibrohim yosh jihatidan ulkan, nasab jihatidan ham katta og‘aning o‘g‘li, taxt uniki bo‘lishi kerak! — deb vaj ko‘rsatdilar.

— Keksayganimda meni tinch qo‘yinglar, — dedi Gavharshod begim. — Nevaralarning taxt talashishlariga aralashib nima topdim? Endi chevaralarning janjali qoldimi? Buning oxiri bo‘lmas ekan. Yana necha kunlik umrim bor? Shu yerda besh vaqt namozimni o‘qib tinchgina turay, meni bu ishlarga aralash-tirmanglar.

— Hech bo‘lmasa maslahat bering, hazrat begim! Obro‘yinigiz katta. Amirlar gapingizga quloq solurlar.

Tajribasiz yosh chevaralari ajdahoday ogʻiz ochib kelayotgan amalparast amirlarning qurboni boʻlishi mumkinligini Gavharshod begim ich-ichidan sezib turardi. Buni koʻra bila turib, ularga hatto durust bir maslahat ham bermasdan chetda loqayd turishga Gavharshod begimning koʻngli boʻlmadi.

— Agar mening maslahatimni olsalaring, Sulton Ibrohim bilan Shohmahmudni yarashiringlar. Har ikki tomonning amirlari ittifoq tuzsinlar! Chunki Turondan Abusayid qoʻshin tortib kelmoqda emish. Menga aniq axborot keldi. Agar chevaralarim birgalashib unga qarshi bormasalar, Xurosonni Abusayid bosib olgʻay. Ikki shahzoda taxt talashib urushsa, ikkovi ham zaiflashgay. Shu ahvolda Sulton Abusayidga bas kelib boʻlurmi, aytinglar-chi?

— Bu tomonini oʻylamabmiz, — deb tan oldi Uvays Tarxon. — Lekin gʻarbdagi Jahonshoh ham yana Xuroson tomonga qoʻshin tortib kelmoqda emish.

— Ana, ikki tomonimizdan shunday kuchli yogʻiylar bostirib kelayotgan paytda ichki nizolarni unutish kerak emasmi?

Shu tarzda begim Tarxon amirlari bilan uzoq gaplashdi. Axiyri Tarxon amirlari Sulton Ibrohimni Shohmahmud bilan yarashirishga rozi boʻldilar.

— Endi Sherhojini siz koʻndiring, — deb Gavharshod begimdan iltimos qildilar. Begimning oyogʻi tortmasa ham Bogʻi Muxtorga borib, azador kelini Maqsuda begim va Amir Sherhojilar bilan uchrashdi.

Amir Sherhoji Sulton Ibrohim bilan sulh tuzgisi kelmay, ancha tixirlik qildi. Shunda Shohmahmudning onasi Maqsuda begim qaynonasining tarafini oldi:

— Sulton Abusayid bostirib kelayotgan boʻlsa, oʻgʻlimiz ikki oʻt orasida qolmasin, mayli, sulh tuzaylik!

— Ammo Ibrohimni hibsdan qochirgan Qora Bahodir albatta Hirotga tajovuz qilgay! — dedi Amir Sherhoji. — Men uning qanchalik gʻaddor odam ekanligini bilurmen.

— Lekin Sulton Ibrohimning yonida mening jiyanlarim Tarxon amirlari ham boʻlurlar. Men ularning roziligini oldim.

— Agar momom orada kafil boʻlib tursalar, biz sulhga rozimiz! — dedi Shohmahmud.

Sherhoji yakkalanib, tumtayib qoldi, ammo boshqa e'tiroz qilolmadi.

Sulh tuzish haqida Sulton Ibrohim nomiga yozilgan mak-tubga har ikki tomonning Hirotidagi amirlari imzo qo'ydilar. Gavharshod begimning Turkonshoh degan eng ishonchli navkari bu maktubni Murg'ob bo'yida turgan Sulton Ibrohimga tezroq yetkazib berish uchun chopar bo'lib ketdi.

Shahzodalar ittifoq tuzib, Abusayidga qarshi chiqmoqchi bo'layotganining xabari xufiyalar orqali Samarqand podshohiga ham yetib bordi.

Sulton Abusayidning Hirotga yuborgan elchisi Said Jalolid-din Mazid bu ittifoqni buzish haqida yashirin topshiriq oldi.

Bu elchi Abulqosim Bobur vafoti munosabati bilan uning momosi, o'g'li va oilasiga ta'ziya bildirgani kelgan edi. Marhum-ning ma'rakalariga qatnashib, Hirotida bir-ikki oy turdi. Shu orada Amir Sherhoji bilan yashiriqcha uchrashib, Sulton Abusayid buyurgan gaplarni uning qulog'iga aytdi:

— Shohm Mahmud bilan Sulton Ibrohim orasida tuzilmoqchi bo'lgan sulh — aslida hiyla. Tarxon amirlari sizni g'aflatda qoldi-rib, taxtni Sulton Ibrohimga olib bermoqchi emishlar.

— Yo'g'-e, buni kim aytdi?!

— Hazrat Sulton Abusayid aytdilar. Murg'ob bo'yida ham u zoti oliyning xufiyalari bor. Sulton Ibrohimni hibsdan qochirgan Ahmad Tarxon: «Hirotga borsak, eng avval Sherhojini yo'q qil-gaymiz» deganini bizning odamlar o'z quloqlari bilan eshitibdilar.

Sherhoji Sulton Abusayidning xufiyalar xizmatidan juda ustalik bilan foydalanishini bilardi. Sultonning yashirin odam-lari Dashti Qipchoqdan tortib Xuroson-u Iroqqacha hamma joydan aniq xabarlar yuborib turishardi. Sulton Abusayid ulardan mablag'ni ayamas, har bir muhim ma'lumot uchun hamyon-hamyon naqd oltin berar edi.

Bundan xabardor bo'lgan amir Sherhoji Abusayidning elchisi yashiriqcha aytgan gaplarga so'zsiz ishon-di.

— Sulton hazratlariga ming rahmat, sizga ham tashakkur, elchi janoblari! — ovozi titrab shivirladi Sherhoji. — Men bu Tarxon amirlariga uncha ishonmas edim. Lekin keksa Gavharshod begim oraga tushdi...

— E, u begim ham Tarxonlar urug‘idan-ku!

— Ha, hammasi bir! Meni hiyla bilan yo‘qotmoqchi bo‘lsalar, men avval ularning o‘zini bartaraf qilmog‘im kerak!

Sherhoji hech narsani sezdirmay, Tarxon amirlari bilan apoq-chapoq bo‘lib yurdi.

— Endi do‘st bo‘ldik, sulh tuzilishi aniq, shuning shodiyonasiga men bir dasturxon yozay! — deb Sherhoji Hirotda turgan eng nufuzli Tarxon amirlarini o‘ziga qarashli chorbog‘ga ziyofatga taklif qildi.

Chorbog‘da mevali daraxtlar qiyg‘os gullagan, lolalar ham ochilgan yoqimli payt edi. Gulzorlar o‘rtasidagi koshonaning eng muhtasham tanobiysiga anvoyi noz-ne‘matlar bilan bezalgan dasturxon yozildi. Amir Xusrav Tarxon, Muhammad Tarxon, Uvays Tarxon va uning yigirma yoshli o‘g‘li Yusuf Tarxon hammalari kiyik go‘shklaridan yeb, totli maylardan ishlab kayf qilib o‘tirganlarida Amir Sherhoji o‘zining «Devona» laqabli filday ulkan Pahlavon Husayn degan amiriga yashirin bir ishora qildi. Pahlavon «tushundim!» deganday bosh irg‘ab, tashqariga chiqib ketdi. Uning ketidan Sherhoji ham chiqmoqchi bo‘lib turganda Uvays Tarxon uni etagidan tutdi:

— Janob amir, o‘tiring yonimga! Qani, ittifoq bo‘lganimiz sharafiga yana bir qo‘ldan olaylik!— dedi.

Sherhoji may to‘ldirilgan qadahni qo‘liga olib, birga ichishga majbur bo‘ldi. Uvays Tarxon dandon sopli pichoq bilan kiyik go‘shlardan gazak qilish uchun kesib olayotgan paytda birdan ularning boshi ustida tig‘ yalang‘ochlagan Pahlavon Devona va yana besh-oltita kallakesarlar paydo bo‘lishdi. Birinchi qilich Uvays Tarxonning o‘g‘li Yusufni otasining ko‘zi oldida chopib tashladi. Kimdir orqadan Uvays Tarxonning yelkasiga xanjar sanchdi.

Bu mal‘unlik Sherhojining ishi ekanini payqagan Uvays Tarxon yelkasi yarador bo‘lganiga qaramay qo‘lida go‘sh kesib o‘ltirgan dandon sopli pichoqni Sherhojining biqiniga urdi. Pichoqni burab chiqarib, unga yana bir sanchmoqchi bo‘layotganda Pahlavon Devona yetib kelib, Uvays Tarxonni qilich bilan urib yiqitdi.

Biqiniga sanchilib, burab olingan pichoq jarohatidan Sherhoji ham behush bo‘lib, dasturxondagi taomlar ustiga yuztuban ag‘anab tushdi.

Ziyofat paytidagi vahshiyona qirg'inda Uvays Tarxon, uning o'g'li Yusufbek, amakivachchalari Muhammad va Ahmad Tarxonlar halok bo'ldilar. Dasturxonga qo'yilgan nozi ne'matlar ularning qonlariga belandi.

Bu qonli fojidan faqat hojat uchun tashqariga chiqqan Amir Feruzshoh omon qolgan edi. U bog'dan qochib chiqib, Tarxon amirlarining tarafdorlarini oyoqqa turg'izdi. Ular Sherhojidan qasos olish uchun yarim tunda uning uyiga bostirib bordilar, lekin qotilni topolmadilar.

Sherhojini yaqin qarindoshlari shahar tashqarisidagi Niratu qal'asiga olib borib yashirgan edilar. Biqiniga sanchilgan pichoq yarasidan uning ichki a'zolariga qon quyulib, og'zidan qon keldi, o'lishiga sal qoldi. Katta pullar evaziga Hirotdan yashiriqcha chaqirilgan hakim va jarrohlar uni bir amallab qutqarib qoldilar.

Sherhojining olchoqlik qilgani uning himoyasidagi norasida Shohmahmud uchun ham og'ir zarba bo'lib tushdi. Endi uning Sulton Ibrohim bilan sulh tuzishi haqida so'z bo'lishi mumkin emas edi. Shahid bo'lgan Tarxonlarning barcha qarindoshlari o'z navkarlari bilan Sulton Ibrohim tomoniga o'tdilar. Shohmahmud onasi Maqsuda begim, yaqin bek va navkarlari bilan Hirotni tashlab chiqib, Mashhadga ketishga majbur bo'ldi.

Husayn Boyqaro bilan Alisher Navoiy ham marhum Abulqosim Boburning xotirasiga sadoqat saqlab, uning o'g'li bilan Mashhadga bordilar.

Podshohsiz va boshqaruvsiz qolgan Hirotda Sulton Ibrohim o'z tarafdorlari bilan bahor oxirlab qolgan kunlarda yetib keldi.

Gavharshod begimning ikki shahzodani yarashtirish bo'yicha qilgan sa'y-harakati Sherhoji uyushtirgan qonli fojialar bilan tugagani uchun begim endi davlat ishlariga butunlay aralashgisi kelmay qoldi. Bog'i Safedda kunlarni toat-ibodat bilan o'tkaza boshladi.

Sulton Ibrohim Hirotda taxtini egallagandan keyin o'ziga alam o'tkazgan dushmanlaridan qasos olishga berilib ketdi. Uni hibsonada qiynagan sobiq nozir Ismoil Simnoniy bilan hibsxona boshlig'i Mir Rajabni dorga osib o'ldirtirdi.

Tarxon amirlari Sherhojining yaqinlaridan bo'lgan Malik Qosim, Qahramon Turkman, Davlat Keldi Tag'oyi kabi amirlarni tutib kelib, podshohdan ularni o'limga buyurishni talab qildilar.

Shu orada Isfahon tomondan Jahonshoh qora qo'yunli Jurjon va Astrobodni bosib olganligi va Murg'ob daryosi bo'yiga — turkmanlar yashaydigan tomonga qo'shin tortib borayotgani haqida xabar keldi.

Balxda Sulton Abusayid Xurosonga bostirib kirish uchun tayyorgarlik ko'rmoqda edi. Shunday bir qaltis paytda o'ch olishga berilib ketib, Hirotning o'zida ham ichki adovatni alanga oldirish hech bir aqlga to'g'ri kelmaydigan ish edi.

Gavharshod begim chevarasi Sulton Ibrohimning bu xato ishlariga yana loqayd qarab turolmadi. Taxtiravonga tushib, podshoh saroyiga bordi.

— Murg'ob bo'ylariga yana ishingiz tushgay, podshoh o'g'lim! — dedi. — U yoqda sizga xayrixoh turkmanlar ko'p. Ularni o'zingizga dushman qilmang. Amir Qahramon Turkman bilan Davlat Keldini Sherhojining aybi uchun behuda qatl ettirmang! Bularga men shafe bo'lurmen!

Momosi oraga tushgandan keyin har ikki turkman amiri omon qoldi. Ammo Hoji Xalil va yana ikki amir Hirot shahriga qutvol bo'lib tayinlangan Qora Bahodirning qutqusi bilan qatl etildilar. Shunda bu amirlarning yuzlab navkarlari va qarindosh-urug'lari Sulton Ibrohimdan yuz o'girib, Balxdagi Abusayid tomoniga o'tib ketdilar.

Bu orada Mashhaddan yosh Shohmahmud qo'shin to'plab, Hirotga bostirib kelayotgani ma'lum bo'ldi. Sulton Ibrohim ham o'z bek-u navkarlarini jangga hozirlab, amakivachchasiga qarshi maydonga chiqdi. Ikki orada kun bo'yi davom etgan jang axiyri Sulton Ibrohim g'alabasi bilan tugadi. Shohmahmud endi toj-u taxtdan umidini uzib, Mashhadga chekindi, undan keyin Kobulga qochib ketdi. O'sha yoqlarda o'n to'rt yoshida o'q yeb, halok bo'ldi.

Bir urush tugar-tugamas ikkinchisi yaqinlashib kelmoqda edi. Qora qo'yunli Jahonshoh Ashxobod tomonlardan o'ziga tarafdorlar topib, Xurosonga shimoldan bostirib kirdi.

Yaqindagina bir urushdan talafot ko'rib charchab chiqqan Sulton Ibrohimning qo'shini Jahonshoh lashkaridan ikki barobar kam edi. Shuning uchun bir guruh amirlar:

— Hirotda zaxira tayyorlaylik, qo'rg'on darvozalarini bekitib, yog'iyni shu yerda kutaylik! — deyishdi.

Lekin qamal azobini yomon ko'radigan boshqa bir guruh amirlar:

— O'zimizda kuch oz bo'lsa, Sulton Abusayiddan ko'mak so'raylik, — deyishdi. — Axir u ham temuriylardan-ku. Hirotning yetti yot begonalar ilkiga o'tib ketishini istamasa kerak.

Shuning ustiga Balxdan Said Jaloliddin Majid elchi bo'lib keldi va Sulton Ibrohimga Abusayid nomidan sulh taklif qildi:

— Mirzo hazratlari, siz Hirotdan Murg'ob tomonga qo'shin tortib chiqsangiz, bu orada Balx tomondan Sulton Abusayid a'lo hazrat ham o'z lashkari bilan Murg'ob bo'yiga yetib boraylar. Agar siz oldinroq borsangiz Jahonshohning Hirotda keladigan yo'lini to'sib turgaysiz. Alhol, Sulton Abusayid borib yoningizga kirgaylar. Birgalashib Jahonshohni tor-mor etgaysizlar, inshoalloh!

O'n sakkiz yoshli tajribasiz Sulton Ibrohim Said Jaloliddindek makkor vazirning gapiga ishonib, undan ham shumroq Abusayid bilan ittifoq tuzmoqchi bo'layotgani Gavharshod begimni yana xavotirga soldi. Begim hokimiyat mojarolariga aralashishdan nechog'li to'ygan bo'lishiga qaramay, chevarasi-ning yoshlik g'o'rliigi sababli xatarli ishga bosh qo'shayotganini sezib, yana loqayd qarab turolmadi. Podsho saroyiga borib, Murg'ob yurishiga tayyorlanayotgan Sulton Ibrohimni bu niyatidan qaytarishga intildi.

— Siz bir-biriga qarab yumalayotgan ikkita zo'r xarsang-toshning orasiga tushmang! — dedi. — Qo'yib bering, avval Jahonshoh Abusayid bilan to'qnashsin! Bu ikkovi bir-biri bilan urushmay turolmagay!

— Lekin biz Sulton Abusayid bilan bitim tuzdik, shartlashdik!

— Mayli, bitim o'z o'rnida tursin. Lekin Siz Jahonshoh bilan birinchi bo'lib urushga kirmang, jonim bolam! Shoshilmang! Avval Abusayid Balxdan Murg'ob bo'yiga yetib borsin.

Uning kuchi ko'p, tajribasi katta. Oldin u jangga kirsin, qo'yib bering!

— Ammo Jahonshoh Balxga emas, Hirotga bostirib kelmoqda. Biz Jahonshohning yo'lini to'smasak, Abusayid umuman jangga kirmasligi mumkin.

— Abusayid ham Hirotga ko'z tikkan. Jahonshohga Hirotni berib qarab turmas!

— Xo'p, hazrat momo! Bu maslahatingizni yana o'ylab ko'rgaymiz. Amirlar bilan maslahat qilurmiz!

— Lekin aldanib qolmang, jonim bolam! Abusayid ham, Jahonshoh ham makr-u hiylaga juda usta! Shuni unutmang!

Bu gaplardan Sulton Ibrohim qattiq xavotirga tushdi. Ustma-ust kelayotgan tashvishlardan uning asabi charchagan edi. Jahonshohga qarshi qo'shin tortib borayotganda uni yana tutqanoq tutdi.

Xos hakim dori-darmon bilan uni o'ziga keltirgan bo'lsa ham, tutqanoqdan keyin bir necha kun uning boshi g'ovlab, darmoni ketib yurardi. Ana shu bedarmonlik ham sabab bo'lib, u Jahonshoh bilan jangga oshiqayotgan hovliqma beklarning shashtini qaytarolmadi.

Balxdan yetib kelishi kerak bo'lgan Sulton Abusayid negadir yo'lni Hirot tomonga burib ketdi. Jahonshohning Balxdagi xufiyalari: «Abusayid avval Hirotni egallamoqchi emish!» degan ma'lumot yubordilar.

Yaqindagina taxtga chiqqan yosh Sulton Ibrohimning Abusayid qarorgohidan aniq xabar yuborib turadigan xufiyasi ham yo'q edi. U Abusayid bitimga muvofiq, albatta, Murg'ob bo'yiga yetib keladi, degan ishonchda edi.

Jahonshoh esa Abusayid yetib kelmasdan oldin Sulton Ibrohim bilan yakkama-yakka olishishdan manfaatdor edi. Shu sababli u qo'shinini Murg'obning Hirot tomonidagi o'ng qirg'og'iga olib o'tdi va Sulton Ibrohim qarorgohiga to'satdan hujum qildi.

Kuchlar teng emas edi. Hirotliklar ko'p qurbonlar berib, Balx tomonga chekindilar. Ular hali ham Abusayidning Balxdan yordamga yetib kelishiga ishonar edilar.

Lekin Sulton Abusayid bu orada butunlay boshqa yo'ldan Hirotga yaqinlashib kelmoqda edi. Uning tadbirkor vaziri Said

Jaloliddin Hirotdan Abusayid qarorgohiga elchi bo'lib borgan Shayxulislom Taftazaniga qo'shilib, shaharga Malik darvozasi tomondan keldi. Shahar dorug'asi Qora Bahodir Said Jaloliddinni ittifoqdosh hisoblab, uning qo'riqchi navkarlari bilan qo'rg'onga kirishiga ruxsat berdi.

Keyin Said Jaloliddin Qipchoq darvozasiga o'z odamlari bilan yetib bordi-yu, uni o'sha tomondan qo'shin tortib kelgan Sulton Abusayidga ochib berdi. G'aflatda qolgan shahar dorug'asi Qora Bahodir shaharni Abusayidga jangsiz topshirganday bo'ldi.

Faqat Ahmad Yasovulboshi Abusayidning bitimni yuzsizlarcha buzib, Hirotni hiyla bilan egallaganini sezib qoldi-yu, mustahkam Ixtiyoriddin qal'asini ichdan bekitdi va Abusayid yuborgan amirlarga darvoza ochmadi.

Uning Sulton Ibrohim qaytib kelishidan umidi bor edi. Lekin Abusayid Qora Bahodirni, Sulton Ibrohim tayin etgan devonboshi va boshqa amaldorlarni tuttirib hibsga qildirdi, qarshilik ko'rsatganlarini qatl ettirdi. Darvozalardagi hamma posbonlarni o'zining ishonchli odamlari bilan almashtirdi.

Shu bilan Hirot darvozalari yosh boladay aldangan Sulton Ibrohim uchun taqataq bekildi.

UYAT O'LIMDAN YOMON

Gavharshod begimning tasavvurida bu voqealar ulkan bir quyunga o'xshardi. Bu quyun uni shiddat bilan chirmab, aylantirib halokat sari olib ketayotganday tuyulardi.

Sulton Abusayid Hirotni qanday ustalik bilan egallaganini eshitgandan beri begimning ruhi tushgan, vujudi bo'shashgan, endi butun umidi oxiratga yorug' yuz bilan borishga qaratilgan edi.

Bu yil ramazon saraton oyiga to'g'ri keldi. Begim odatda ramazon kirmasdan ikki-uch kun oldin ro'za tutishni boshlar edi. Bugun ham tong qorong'usida turib, Bog'i Safedda kanizlari tayyorlagan yengil ovqatlar bilan saharlik qildi. Bog' o'rtasidagi qasrning salqin bir xonasida toat-ibodat bilan taskin topganday bo'ldi. Shu payt tashqarida otlar dupuri, shoshilinch qadam tovushlari eshitildi. Xos navkar Turkanshoh begim o'ltirgan xonaning eshigini taqillatdi.

— Kim? Kiring! — degan ruxsatdan keyin Turkanshoh isiqdan bo'g'riqib, allanarsadan hovliqib kirib keldi:

— Tinchigizni buzgan bo'lsak afu eting, hazrat begim! Saroydan vazir Said Jaloliddin keldi. Podshoh Sulton Abusayid bu yerga tashrif buyurarmish!

Bu nomlarni eshitganda Gavharshod begimning yuragi noxush tuyg'ulardan «shig'» etib ketdi.

— Meni tinch qo'ysalar bo'lmasmidi? Podshohlardan to'yanmen!

— Kim bilsin? Balki bu yaxshilik alomatidir?

Begim hozir Sulton Abusayidni ko'rishni butun vujudi bilan istamasa ham, lekin ko'nglining bir chetida, «balki insofga kelib, murosa qilmoqchidir?» degan ilinj paydo bo'ldi.

Savdarlarni chaqirib, ko'p podshohlarni ko'rgan muhtasham qabulxonani tartibga soldirdi. Zarrin matolar qoplangan shohona kursilar qo'yirdi. Oltin guldonlarda go'zal guldastalar paydo bo'ldi. Ro'za boshlangani uchun dasturxon yozdirmadi.

Sulton Abusayid o'ziga yarashikli shohona ipak kiyimlar kiygan alpqomat yigit edi. Gavharshod begimga yengil bir ta'zim bilan salom berdi. Begim ham uni podshohlarga munosib ta'zim-u tavoze bilan qarshi oldi.

Abusayidning ko'pchilik temuriylar kabi zabardast qiyofasi borligini, yoshi o'ttiz beshlarga kirgan bo'lsa ham, soqolmo'ylovi siyrak, hali o'sib yuzini qoplamaganini begim endi yaqindan ko'rdi. Uning ovozi ham salobatli eshitildi:

— Biz rahmatli Abulqosim Bobur bilan xesh bo'lganmiz, Samarqandda sulh tuzgan edik. Bandalikni bajo keltiribdirilar. Xudo rahmat qilsin. Sizdan ko'ngil so'ragali keldik.

— Tashakkur, a'lo hazrat!

Sulton Abusayid bilan birga kelgan Hirot shayxulislomi Xo'ja Taftazani marhumning arvohiga bag'ishlab tilovat qilgandan so'ng, maqsadga o'tdi.

— Endi qolganlar omon bo'lsin, begim! O'zingizga ma'lum, temuriylar saltanatining bugungi eng qudratli tojdori Sulton Abusayid Mirzo hazratlaridir. Buni Dashti Qipchoqdagi Abulxayrxondan tortib, Mo'g'ulistondagi Yunusxon-

gacha hammalari tan olmoqdalar. Ammo Xurosonda ichki nizolar-u o‘zaro urushlar siz-u bizga behad ko‘p balo-yu ofat keltirmoqda. Bu ofatlardan bizni, avvalo xudo, soniyan Abusayid hazratlari qutqarmoqlari mumkin. Siz, temuriylar xonadonining eng nufuzli kayvonisi, endi bul hazratga onalik qilsangiz...

— Axir siz bizga ham momosiz! — deb gap qo‘shdi Abusayid.

Ammo Ulug‘bek bilan Abdulla Mirzoning o‘limiga sabab bo‘lgan Abusayidning momosiga aylanish begimni allanechuk seskantirdi. Ro‘zador begimning lablari quruqshab, tili qiyinlik bilan aylandi:

— Taqsir, tepamizda xudo turibdir. Yaxshilik qilganlarga men doim yaxshilik istayman. Momolar duogo‘y bo‘lurlar. Men duolarimni hech kimdan darig‘ tutmagaymen. Sulton Abusayid hazratlari haq yo‘lda adolatli bo‘lsinlar deb duo qilurmen. Iloyo ma‘rifatli hukmdor bo‘lsinlar! Iloyo jabr-zulmdan uzoq yursinlar!

Bu duolar Abusayidda yo‘q fazilatlarni begim istehzo bilan unga yopishtirayotganday tuyuldi. Ayniqsa, so‘nggi gap Abusayidning g‘ashini keltirdi.

Buni sezgan Taftazani begimning podshohga yoqmaydigan yana biron gap aytib qo‘yishidan cho‘chib, orani silliqlashga shoshildi:

— Omin, begimning yaxshi tilaklari ijobat bo‘lsin! Begim, sizning qaramog‘ingizda ulkan madrasa bor. Mudarris-u tolibi ilmlar sizning so‘zingizdan chiqmaslar. Ana o‘shalarga aytsangiz. Barcha ahli qalam, ahli ma‘rifat — sizning ixlosmandlaringizdir. Davlat tepasida podshoh tursa, madaniyat va ma‘rifat ahlining boshida siz turibsiz. Ilm-u ma‘rifat ahliga tushuntirsangiz, ular Abusayid hazratlarini qo‘llab-quvvatlasinlar. Bu oliy zotni Turon-u Xurosonning eng oliy hukmdori deb tan olsinlar!

Gavharshod begim Abusayidning hozirgi tashrifidan maqsadi nimaligini endi fahmlay boshladi. Bu ayyor odamning o‘ziga ishonchi shunchalik katta ekanki, Gavharshod begimday ko‘pni ko‘rgan malikaning qirq-ellik yilda erishgan obro‘si va nufuzini bir yo‘la o‘z maqsadlariga xizmat qildirmoqchi bo‘lyapti. Shuncha

yil umr ko'rib, saksonga kirganda madrasalarga borib, mudarrislar va tolibi ilmlar oldida o'g'li Ulug'bek Mirzoga shuncha yomonliklar qilgan Abusayidni «Najotkorimiz!» deb maqtash uyatli ish bo'lmasmi? Odamlar bu tojdorning kimligini bilmaslarmi? Gavharshod begimning Hirotida, boshqa joylarda qancha ixlosmandlari bor. Agar u o'g'liga xiyonat qilgan odamga xushomadlar qilib obro' orttirmoqchi bo'lsa, bu bilan el-yurtning nazaridan qolmaydimi? Begimdan odamlarning ixlosi qaytgandan keyin Abusayid ham uni keraksiz narsaday bir chetga surib tashlamaydimi? Begim bunday hodisalarning ko'pini ko'rgan-ku.

Lekin hozir Abusayid go'yo ta'ziya bildirib, «Ko'ngil so'rash uchun keldim» deb turgan paytda unga qarshi gapirish aqldan emas edi. Gavharshod begim yerga qarab, qiynalib, yotiqroq bir javob izladi:

— Mening bir oyog'im yerda bo'lsa, bir oyog'im go'rda... Narigi dunyoga riyokor bo'lib ketishdan qo'rqamen. Necha kunlik umrim bor, xudo biladi. Qolgan umrimni toat-ibodat bilan tinchgina o'tkazmoqchimen!..

— Niyatingiz oliyjanob, — deb sayrab ketdi Taftazani, — sizdan faqat duo-yu fotiha lozim! Abusayid hazratlarini Hirotning oliy hukmdori deb e'lon qilmoqchimiz. Juma namozida nomlarini xutbaga qo'shib o'qitmoqchimiz. Shunga siz oq fotiha bersangiz bo'ldi!

— Ammo... taqsir... men ayol zotidanmen, masjidga borolmagaymen...

— Albatta, siz borishingiz shart emas! Biz sizning rozi bo'lganingizni, oq fotiha berganingizni el-yurt oldida o'zimiz e'lon qilgaymiz.

Gavharshod begim el-yurt oldida qanday uyatga qolishi mumkinligini ko'z oldiga keltirdi-yu, o'zini ortiq tutib turolmadi.

— Taqsir, uyat o'limdan yomon deydilar! Meni el-yurt oldida uyatga qo'ymang!

— Bu sizga uyat emas, balki sharaf keltirgay!

— Sulhni buzib, ittifoqdoshining yelkasiga pichoq urish ham sharafmi? Nechun Sulton Abusayid hazratlari Jahonshoh bilan jang qilishga bormadilar?

— Hazratim Hirotda mustahkam bo‘lib, keyin Jahonshoh bilan albatta jang qilurlar!

— Bundan uch oy oldin siz Sulton Ibrohimning nomini xutbaga qo‘shib o‘qigan edingiz, taqdir. Endi u aldanib qolaversinmi?

— Unga hazratim Balxni bermoqchilar...

— Ammo Balx hokimi Shayx Hoji ham Sulton Ibrohimni aldabdi-ku. «Keling, Balxni bergaymen!» deb odam yuboribdir. Sulton Ibrohim bunga ishonib, Balxga borayotganda pistirmadan Hazrat Abusayidning askarlari chiqib, uning qancha odamini o‘ldiribdir. Sulton Ibrohim Marvga qochib borib, zo‘rg‘a jon saqlabdir. Nahotki ittifoqdosh, qarindosh odam shunchalikka borsa?! Men bunday makr-u hiylalarga oq fotiha bersam iymondan ayrilamen-ku!

Abusayidning rangi oqarib ketdi. O‘rnidan sakrab turar ekan:

— Biz bu begimning fotihasiga muhtoj emasmiz! — dedi va xayrlashmay chiqib ketdi.

Shu soatdan boshlab Gavharshod begimni chirmab aylanti-rayotgan quyunning shiddati behad kuchayib ketdi. Begimning ishongan navkari Turkanshoh Abusayid ketishi bilan hibsga olindi.

Bog‘i Safedni qo‘riqlab turgan sodiq navkarlar ham kechga borib almashtirildi. Ularning o‘rnini Abusayidning badjahl harbiylari egallab oldilar.

Bog‘ning tashqari burchagidagi qorovulxona ularning ixtiyoriga o‘tdi. Ular bog‘ va qasrda xizmat qiladigan savdarlarni ham haydab yubordilar. Bog‘ to‘ridagi xizmatkorxonani o‘zlari ovqat yeydigan joyga aylantirdilar.

Gavharshod begimning ixtiyorida faqat bitta kekxa kaniz bilan oshpaz qoldirildi.

Ertasi kuni chorshanba edi. Gavharshod begimning o‘z nomidagi madrasaga boradigan payti bo‘ldi. Uni taxtiravonda e‘zozlab olib boradigan yigitlar kelishdi. Lekin ularni boqqa kirgizmay, qaytarib yubordilar. Gavharshod begim kanizi bilan madrasaga piyoda bormoqchi bo‘lgan edi, uni darvozadan tashqariga chiqarmadilar:

— Ruxsati oliy bo‘lmaguncha hech yoqqa bormagaysiz! — dedi bog‘ni qurshab olgan qo‘riqchilar sardori.

— Axir madrasada meni odamlar kutib o‘ltiribdir! — dedi Gavharshod begim. — Kanizim borib mutavalliga¹ aytsin. Balki o‘zlaridan biror kishi kelar. Men mudarrisarga maosh bermog‘im zarur.

— Madrasaga biz o‘zimiz xabar yuborurmiz, — dedi qo‘r-boshi va bog‘dan kanizning chiqishiga ham ruxsat bermadi.

Begim xonaki hibsga tushganini, asorat halqasi tobora siqilib borayotganini shundan sezdi.

Amir Sherhoji esa Abusayidning alohida iltifotiga sazovor bo‘ldi. So‘nggi uch oy davomida Nirotu qal‘asida yashirib yotib, sog‘ayib qaytgan Sherhojiga Abusayid tomonidan panj-hazora degan yuksak unvon berildi. Tarxon amirlarini ziyofat paytida qatl ettirib, Abusayidning Hirotga keladigan yo‘llarini ochib berganligi uchun Sherhoji endi mashvaratlarning to‘rida, Abusayidning yonida o‘ltiradigan bo‘ldi.

So‘nggi mashvaratda Abusayid avvalgi hukmdorlarga xizmat qilgan amaldorlarning mol-u mulklarini musodara qilishni, yashirgan oltinlarini topib, xazinaga topshirishni vazir Said Jaloliddinga buyurdi.

— Siz, janob Sherhoji, Ixtiyoriddin qal‘asining darvozalarini ochtiring! — dedi. — Ahmad yasovul degan bir devona qal‘ani ichidan berkitib olgan emish! Hirotday qo‘rg‘on bizga jangsiz darvoza ochganda qayoqdagi yasovul qal‘aga bizni kirgizmasa, bunga qanday chidash mumkin?

Sherhoji o‘rnidan turib, qo‘li ko‘ksida Abusayidga ta‘zim qildi:

— Olampanoh, farmoningiz bosh ustiga, uni so‘zsiz ado etgaymen!

Sherhoji mashvaratdan chiqiboq, o‘ziga berilgan besh ming qo‘shin bilan Ixtiyoriddin qal‘asini o‘rab oldi. Zambaraklardan qo‘rg‘onning po‘lat darvozalariga o‘q ottirdi. Lekin darvozalar «qilt» etmadi.

Qal‘a baland bir qoya ustiga qurilgan, atrofi tik jarlik, hech qanday narvon ish bermas edi.

¹ *Mutavalli* — madrasa ma‘muri.

Sherhoji qal'ani kuch bilan ololmagach, hiyla ishlatmoqchi bo'ldi. Darvoza ichidagi qorovullarga aytib, Ahmad yasovulboshini chaqirtirdi:

— Mayli, darvoza ichidanmi yoki devor ustidanmi bizga o'z talablarini aytsinlar, — dedi.

Ahmad yasovulboshi darvoza devori ustiga chiqqanda unga eng kuchli yoydan o'q otadigan merganni pana joyga poyloqchi qilib qo'ydi.

Ahmad yasovulboshi ham anoyi emas ekan. Uning odamlari yuqoridagi devor shinaklaridan mo'ralab, pistirmada turgan merganni ko'rgandan keyin Ahmad yasovulboshi po'lat darvoza ortida turib Sherhojini rosa so'kdi.

— Sen, xoin, meni ham tarxonlarga o'xshatib aldash o'ldirmoqchiming?! B... yebsan! Jo'na bu yerdan! Senga darvoza ochadigan sotqin yo'q!

Sherhoji Ixtiyoriddin qal'asini kuch bilan ham, hiyla bilan ham ololmagach, Sulton Abusayid huzuriga kelib, aybni Gavharshod begimga to'nkadi:

— Ahmad yasovul shu kampir orqali Sulton Ibrohimdan darvoza ochmaslik haqida buyruq olgan. Qal'aga juda katta oltin zaxiralari yashirib qo'yilganidan mening xabarim bor, hazratim. Bu zaxiralarning katta bir qismini Gavharshod begim Shohrux Mirzo davridan beri asrab yuribdir. Ahmad yasovul o'sha begimning qutqusi bilan bizga darvoza ochmay turibdir!

— Nahotki Hirotida bu begimning odami shunchalik ko'p bo'lsa?! — deb taajjublandi Abusayid va maxfiy ishlar amirini chaqirdi. Hirotida yashirin ish olib borayotgan xufiyalarning ma'lumotlarini o'qitib eshitdi.

Madrasadan kelgan maxfiy axborotda mudarrislar Gavharshod begimning jasoratini maqtagan emishlar. Abusayid Hirot taxtiga chiqish uchun oq fotiha so'raganda, begim bunga rozi bo'lmaganligi qandaydir yo'llar bilan hirotliklar orasida ovoza bo'lib ketibdi. Bozor rastalarida yuradigan xufiyalar axboroti bo'yicha ham avom xalq begimga qoyil bo'lmoqda emish, podshohni esa, «sulhni buzgan, ahdda turmaydigan makkor odam!» — deb qoralamoqda emish.

So'nggi ma'lumotlarni eshitganda Abusayidning g'azabi qo'zidi:

— Ablahlar! Kim bunday ovozalarni tarqatgan bo'lsa darhol tuttiring! Bizni yomonlaganlarning tilini kestiring!

«Amiri g'azab» deb ataladigan jalloklar boshlig'i bu buyruqni bajarishga kirishdi.

Shundan keyin Abusayid yana Sherhojini chaqirtirdi.

— Bitta kampirga sizdek amirning kuchi yetmay qoldimi, a?!

— Olampanoh, siz hukm qilsangiz, men bu yalmog'izni birpasda yo'q qilurmen!

— Hukmga asos kerak. Gavharshod begimning ildizi juda chuqur ekan, ixlosmandlari ko'p ekan. Ularning og'zini bekitadigan shar'iy dalillar toping.

— Hazratim, eng katta dalil shuki, sizga qarshi Marvda qilich qayrayotgan Sulton Ibrohim mana shu momosi bilan ilgaritdan til biriktirgan. Momosi Tarxon amirlariga imzo qo'ydirib yuborgan maxfiy nomani Turkanshoh degan navkari Murg'ob bo'yiga eltib berganidan men o'zim xabardormen.

— Lekin bu dalil eskirgan. Undan ham foydalanish mumkin. Turkanshoh hozir hibsdan. Ammo siz yangi dalillar toping. Bizning posbonlarimiz hozir Bog'i Safedni o'rab olgan. Balki ular Ibrohimdan keladigan maxfiy aloqachini tutib olishar?

— Dono fikr berdingiz, olampanoh! Men alhol Bog'i Safeddagi qo'riqchilarimiz oldiga borib, bu ishga o'zim bosh bo'lurmen!

Sherhoji boshliq qo'riqchilar Bog'i Safedga Gavharshod begimni so'rab kelgan har bir odamni sinchiklab kuzata boshladilar. Oq salla o'ragan madrasa mudarrisleri uch kishi bo'lib kelgan edi. Ular begimning huzuriga kirib chiqqanlaridan keyin uchovini qorovulxonaga olib kirib, kissalarini, kiyimlarini tintishdi. Gavharshod begim ularga maosh tarzida tilla tangalar bergan ekan. Navkarlar tangalarni olib qolishdi:

— Buni xazinaga topshirgaymiz! — deyishdi. Mudarrislar badvahima qo'riqchilardan omon qutulganlariga shukur qilib, uylariga tarqab ketishdi.

SO'NGGI TASALLI

Shundan so'ng Bog'i Safedga Gavharshod begimni yo'qlab kelish ham xatarli bo'lib qolgani butun shaharga ovoza bo'ldi. Bu muhtasham saroyini ichidagi butun boyliklari bilan Gavharshod begimdan tortib olib, o'ziniki qilish Sulton Abusayidning qat'iy maqsadiga aylangani ko'pchilikka sezildi. Bu dargohga yurak yutib keladigan odam juda kamayib ketgan kunlarning birida Bog'i Safedga Feruza begim, Alisherbek va uning onasi Gulruh bonu kirib keldilar. Gavharshod begim ularni bag'riga bosib, ko'ziga yosh olib ko'rishdi:

— Xayriyat, meni unutmagan qadrdonlarim bor ekan!

— Ne bo'ldi, hazrat begim? Bu Abusayid nechun buncha o'chakishdi?

— Menga eski adovati borligini bilursiz. Meni tiz cho'ktirib, el-yurtning nazaridan qoldirmoqchi bo'ldi. Lekin niyatiga yetolmadi. Baribir ertami-kechmi, mana bu qasmi bor bisotlarim bilan tortib olishi aniq. Shuni bilganim uchun izzatimni saqlab, qattiq turibmen. Alisherjon, siz farishtadek pok yigitsiz. Shunday zolimga el-yurt orasida maddohlik qilib yashagandan ko'ra, haq yo'lda o'lgan afzal emasmi?

Alisher qo'lini ko'ksiga qo'ydi:

— Hazrat begim, Hirotdagi barcha ahli qalam, ahli ma'rifat sizning haq yo'lda sobit turganingizga tahsin aytmoqda. Abusayid Mirzo Hirotda harbiy g'alabaga erishgan bo'lsa ham, ma'naviyatda siz uni mag'lub etmoqdasiz. Iloyo umringiz uzoq bo'lg'ay!

— Ma'naviyat — bu umri boqiy emasmi? O'tkinchi dunyoga hammamiz ham mehmonmiz. Men yoshimni yashab, oshimni oshadim. Endi xudo sizlarga umr bersin. Feruza begim! Nechun Husayn Boyqaro ko'rinmaydir?

— Abusayid uni Samarqandda hibs qildirgandan buyon o'g'lim uni ko'rgisi kelmaydir. Marv hokimi Sulton Sanjar Mirzo uni o'z saroyiga taklif qilibdir. Husaynjonning bahodirli-gi unga juda yoqib qolgan emish. Qizi Beka begimni bizga kelin qilib bermoqchi emish. Husaynjon mendan rozilik so'rab, odam yuboribdir. Sizdan maslahat olgani keldim.

— Husayn Boyqaro hozir necha yoshdalar?

— O‘n to‘qqizda.

— Ayni uylanadigan paytlari ekan. Sulton Sanjarni men bilurmen, mardona ish yuritadigan mirzolardan. O‘zi siz-u bizga qarindosh temuriyzoda. Ona tomoni — mashhur saljuq podshohi Sulton Sanjarning avlodidan. Marvda Sulton Sanjar maqbarasi hanuz saqlanib turibdir. O‘g‘lingizning toleyi bor ekan. Bunday aslzodalarga kuyov bo‘lish katta sharaf. Iloyo baxti ochilsin!

— Tashakkur hazrat begim! Hirotda yashash xavfli bo‘lib qoldi. Abulqosim Bobur saroyida xizmat qilganlarning uy-joyini, mol-u mulkini Abusayid musodara qilib, o‘zining bek-u a‘yonlariga in‘om etmoqda. Shuning uchun men ham Marvga, o‘g‘limning huzuriga ketmoqchiman.

— Unday bo‘lsa men keliningizga sovg‘alar berib yuboray.

Gavharshod begim javonda turgan sadaf qutidan gavhar ko‘zli uzuk va yoqut qadalgan oltin isirg‘a olib, Feruza begimga uzatdi.

— Oling, begim, Hirotda hozir sizlardan yaqin qadrdonim qolmadi!

Feruza begim o‘rnidan turib, sovg‘alarni ta‘zim bilan oldida, ko‘zlariga surtdi:

— Hazrat begim, sizniki tabarruk! Ming bora tashakkur!

— Muborak bo‘lsin! — deb Feruza begimni Alisherbek bilan uning onasi Gulruh bonu tabrikladilar.

Gavharshod begim Gulruh bonuga yuzlandi.

— Siz ancha xomush bo‘lib o‘tiribsiz, Gulbibi... Tinchlikmi?

— Bizni taladilar, hazrat begim. Alisherbekning otalaridan qolgan hovli-joy, mol-u mulk — hammasini Abusayidning amirlari tortib oldilar. Hatto uy jihozlarini, sayisxonada turgan otalarimizni tortib olib ketdilar. O‘zimizni ko‘chaga haydadilar. Faqat egnimizda bor kiyim bilan qoldik.

— Evoh, bu qanday bedodlik! — deb kuyundi Gavharshod begim.

— Men Alisherbekni onalari bilan o‘z uyimizga olib ketdim, — dedi Feruza begim. — Borini baham ko‘rib, birga turibmiz.

— Lekin bu zolimlar sizni ham tinch qo‘ymasalar kerak, begim. Sulton Ibrohim Marvda Sanjar Mirzo bilan ittifoq tuzibdir. Husayn Boyqaro ular bilan birga ekanini Abusayid bilib qolsa, sizga ham zulm o‘tkazurlar!

— Shuning uchun biz tezroq Marvga jo‘nab ketish niyatidamiz.

Hammalari ro‘zador bo‘lganliklari uchun dasturxon yozilmadi. Gavharshod begim yana o‘rnidan turib, sadaf qutidan olmos donalari qadalgan noyob bir tilla bilaguzuk oldi.

— Sandiqlarimda oltinim ham bor. Xudoga shukur, shuncha yil Hirotning eng badavlat malikasi bo‘lib yashadim. Lekin oltin tangalarni tashqarida turgan nokas qo‘riqchilar mudarrislardan tortib olib qo‘yibdir. Yana sizlarni ham ovora qilmasin. Gulbibi, bilaguzukni taqib, yeng ichida yashirin olib o‘tgaysiz. Ishonchli zargarga bersangiz o‘n ming tilla tangaga sotib olgay. Og‘ir kuningizga yarasin deb bermoqdamen.

— Toabad sizdan minnatdormen, hazrat begim! Lekin bu unutilmas sovg‘angizni zinhor zargarga sotmasmen. Mening ham orzu-havaslarim bor. Xudo xohlasa buni bo‘ljak kelinimga atab saqlab qo‘ygaymen!

— Unday bo‘lsa, men sandiqni ochay! — dedi Gavharshod begim. — Hirotda hozir sizlardan yaqinroq qadrdonim qolmadi. Yiqqan bisotlarimni narigi dunyoga olib ketarmidim? Abusayid oltin-u javohirga juda o‘ch emish. Erta-indin uning talonchilari bu yerga kelib, bor bisotimni musodara qilishlari hech gap emas. Hozir Bog‘i Safedni o‘rab olgan poyloqchilar faqat meni emas, bu qasrdagi boyliklarni ham qo‘riqlab turgan bo‘lsalar kerak. Qashqirlarga talatgandan ko‘ra, sizlarga berganim afzal emasmi? Feruza begim, sizning karimat-u tarafayn ekanligingiz qo‘riqchilar boshlig‘i Amir Sherhojiga ko‘pdan ma‘lum. Sizga ular daxl qilolmaslar.

Gavharshod begim ikkita charm hamyon to‘la tilla tangalarni sandiqdan olib, Feruza begimga berdi.

— Gulbibi siznikida ekanlar, birga baham ko‘rgaysizlar, — dedi.

— Bu saxovatingiz umrbod yodimizda qolgay, hazrat begim! — dedi Gulruh bonu. — Biz Marvga ham Feruza begim

bilan birga ketmoqchimiz. Mening og'am Mirsaid Kobuliy Marvda Husayn Boyqaro bilan birga ekanlar. Bizni chorlabdilar.

— Alisherbek, siz ham birga borurmisiz?

— Ha, yo'llar notinch, onalarni faqir qo'riqlab bormoqchimen. Yana Marvda qadrdon maktabdoshim Husayn Boyqaroni to'y bilan tabriklash niyatidamen.

— Husayn Boyqaro qilichni ko'p chopgan dovyurak bahodir deb eshitdim.

— Ayni vaqtda ul zot tab'i nazmlari baland shoirdirlar, — dedi Alisherbek. — Husayniy taxallusi bilan bitgan ajoyib she'rlari bor.

— Lekin she'rini eshitmagan ekanmen, — dedi Gavharshod begim.

— Alisherbek do'stining eng yaxshi she'rlarini yod bilurlar, — dedi Feruza begim.

— Husayn Boyqaro bahodirona bir jur'at bilan ajalning yuziga tik boqib, g'azal bitganlar. Hazrat begim, men siz uchun o'sha g'azaldan bir matla'ni aytib beray:

Ey, ajal, osuda qil, hijron balosidin meni,

Bir yo'la qutqar ulusning mojarosidin meni.

— Hah! — deb taajjublandi Gavharshod begim. — Shunday yigit ham ulusning mojarosidan bu qadar bezor bo'lgan ekanlarmi? Bizning boshimizda ham hozir shunday mojaro! Yaxshi she'r dil dardiga malhamdek ta'sir qilar ekan.

Gavharshod begim yana nodir buyumlari saqlanadigan sandiq ustiga egilib, quyma oltindan muqova qilingan jaji bir daftarcha oldi. Oltin muqovasi nodir feruza toshlar bilan ziyatlangan bu daftarchaning hali hech narsa yozilmagan varaqalari nafis ipakdan qilingan edi. Gavharshod begim kaftdek daftarchani Alisherbekka berar ekan:

— Mavlono Lutfiyni qoyil qilgan shoh satrlaringizga oltin daftar munosibdir, Alisherbek, — dedi. — Men sizni ko'rsam o'g'lim Ulug'bekning yoshligini eslaymen. Daholardagina bo'ladigan pok bir olovni, tengsiz zehn-u iste'dodni, farish-tadek ma'sumlikni men Ulug'bekda ko'rgan edim. Endi sizda ko'rmoqdamen. Mana shu oltin daftarchaga yangi shoh satrlaringiz bitilsin. Mendan yodgorlik tarzida oling, bolam!

Alisherbek begimning qo'lini oltin daftarcha bilan birga avaylab kaftlariga oldi-yu, bir tizzasini gilamga qo'yib yukundi va sovg'ani ko'ziga surtib qabul qildi:

— Minnatdormen, hazrat begim. Ruksat bersangiz, ikki satr she'r aytsam. Zora bu she'r sizning ko'nglingizga ozgina bo'lsa ham taskin bersa. Faqir bu she'rda Abusayid bilan kelgan zolimlarni chingiziy ulusga o'xshatmishmen. Husayn Boyqaro g'azalida ham ana shu ulus zulmidan bezganlik bitilmishdir. Mana, o'sha ulus haqidagi bayt:

*Parim bo'lsa, uchib qochsam ulusdin to qanotim bor.
Qanotim kuysa uchmoqdin, yugursam to hayotim bor!*

— Oh, yosh bo'lsangiz ham avliyodek dilimdagini topib aytdingiz, Alisherjon! Necha yillar men bu zolimlar ulusidin qanotim boricha uchib qochdim. Ammo bir qanotim Samarqandda kuydi, yana bir qanotim Hirotida kuydi, endi, mana, qanotsiz qushdek arosatda qoldim. Ammo hamon hayotim boricha yugurib, Haq taolo dargohiga ruhimni pok yetkazib borish harakatidamen.

— Parvardigor sizga madad bersin! — dedi Alisherbek.

— Sizning she'ringiz ham dilimga quvvat berdi, — deb, Gavharshod begim kanizakni chaqirdi: — Bahriniso, muraqqasni¹ olib keling.

Nafis zarvaraqlariga Gavharshod begimning eng yaxshi ko'rgan hadislari, hikmatli so'zlari yozilgan muraqqas keltirildi. Sakkiz oyoqlik naqshin miz ustida oltin qalam va kumush dovot turgan edi. Gavharshod begim Alisherbekdan iltimos qildi:

— Hozir aytgan she'rlaringizni shu muraqqasga yozib keling, bolam.

— Jonim bilan! — deb Alisherbek miz yoniga qo'yilgan zarbof kursiga o'tib o'ltirdi. Muraqqasning hali hech narsa yozilmagan zarvaraqlari ko'p edi. Ulardan biriga o'zining yuqorida aytgan ikki satr she'rini chiroyli nasta'liq yozuvi bilan bitdi.

¹ *Muraqqas* — albom.

— Husayniyning baytini ham yozing! — deb iltimos qildi begim. — Men ham shu kunlarda ajal bilan yuzma-yuz turibmen. Ruhimga mos keldi.

Alisherbek muraqqasning yana bir zarvarag'iga do'stining satrlarini yozdi. So'ng muraqqasni ikki qo'llab Gavharshod begimga ta'zim bilan tutdi.

— Bizdan ham kichkina esdalik qoldi, qabul eting, hazrat begim!

— Bu kichkina esdalik men uchun barcha bisotlar-u xazinlardan qimmatliroqdir. Sohibqiron Amir Temur davridan buyon men qancha xazina-yu qancha boyliklarni ko'rdim. Hammasi oqar suvdek o'tib ketdi. Ammo mana bu muraqqasga bitilgan ma'rifat-u ma'naviyat gavharlari abadiy qolgay. Ming afsuski, Ulug'bek davrida erkin parvoz etgan ilm-u ma'rifat yana qaytadan bosqinchi sipohilar asoratiga tushdi. Husayn Boyqaro bilan Alisherbek ulg'ayib davlatni boshqarsalar, ilm-u ma'rifat ahliga najot keltirurlar, degan umidim bor edi.

— Bu ikki do'st adolatli shoh-u, donishmand vazir bo'lish orzusidan hali ham voz kechganlari yo'q, — dedi Feruza begim.

— Lekin hozir bular ham quvg'inda. Yovuz kuchlar davlat tepasiga keldi, Alisherjon. Men sizlarning orzularingiz ushaladigan kunlarga yetib borolmaydigan ko'rinamen. Zora mas'ud kunlarga oq fotihalarim yetib borsa!

Begim duoga qo'l ochdi:

— Yo Ollohu taolo! Muqaddas ramazon kunida ro'za tutib qilgan iltijolarimizni ijobat aylagaysen! Iloyo Shohrux Mirzo bilan Ulug'bek davridagi tinchlik, bunyodkorlik, farovonlik yana qaytib kelsin, adolatni tiklab, ilm-u ma'rifatni yuksaltirish Alisherbek bilan uning do'sti Husayn Boyqaroga nasib etsin! O'shal mas'ud kunlarga men yetib borolmasam, ilohim mana bu mushfiq onalar yetib borsinlar! Omin!

— Omin! Iloyo o'sha kunlarga siz ham yetib boring, hazrat begim! — dedi Alisherbek.

— Koshki! — deb Gavharshod begim ko'ziga yosh oldi. Feruza begim unga tasalli berdi:

— Hazrat begim, Marvdan qaytib yana diydor ko'rishgaymiz. Biz huzuringizga albatta kelurmiz.

— Qani edi sizlarni yana ko‘rsam! Lekin men hech balodan qaytmaydigan zo‘r bir makkorning asoratiga tushdim. Chevaram Sulton Ibrohim kasalmand, yosh yigit. Abusayidday tajribali g‘animga bas kelolmagay. Uni Marvda ko‘rsangiz ayting, yana Abusayid bilan urushib mag‘lub bo‘lib yurmasin. Taqdirga tan bermoqdin o‘zga chora yo‘q.

— Axir ular sizni bu asoratdan qutqarishlari kerak-ku!

— Endi parvardigor meni o‘z boqiy dunyosiga olib ketib qutqarmog‘i mumkin. Qolgan umidim oxiratdan. Agar qayta ko‘risholmasak, xayr! Mas‘ud kunlarga yetib borganda meni ham yod etinglar. Alvido, azizlarim!

Uchovlon tashqariga chiqqanlarida daraxt soyasida poyloqchilik qilib turgan qilich taqqan shopmo‘ylov qo‘rchiboshi yo‘llarini to‘sib chiqdi. Qo‘lini qilichining sopiga qo‘yib:

— To‘xtanglar! — dedi.

Feruza begim yuziga tutilgan oq harir parda orqali past, ammo tahdidli tovush bilan gapirdi:

— Iffat pardasi ostidagi musulmalarni tintimoqchimisiz? Bizga tegingan nomahram ilik shariatga binoan kesib tashlanmog‘i kerak!

— Sizni emas! Yoningizdagi yigit qorovulxonaga kirsin.

Alisherbek qo‘ynidagi oltin muqovali daftarchaning salmoqli vaznini sezib, yuragi «shig‘» etdi. Shunda yana Feruza begim qo‘rchiboshiga shiddat bilan so‘z qotdi:

— Nahotki siz avliyoday pok bu shoir yigitni tanimasangiz? She‘rlarini butun Hirot yod bilur, g‘azallarini kuylarga solib, to‘ylarda ayturlar. Siz qo‘rchiboshi bek bo‘laturib, nahotki Alisher Navoiy degan nomni eshitmagansiz?

— Eshitganmen... Lekin bul zot juda yosh ko‘rinadirlar. Navoiyni men katta yoshlik shoir deb o‘ylardim.

— Bo‘ladigan yigit o‘n besh yoshida ham bosh bo‘lur. Menchi? Meni tanidingizmi, janob bek? Amir Temur hazratlarining qiz avlodlaridan yolg‘iz men qolganmen. Sulton Abusayid Mirzo meni yaxshi taniydilar. Hazratning qahriga uchramayin desangiz, bizga yo‘l bering!

Qo‘rchiboshi qorovulxona tomonga bir alanglab qarab oldi. Hozir u ko‘proq amir Sherhojining qahridan qo‘rqar edi. Le-

kin Sherhoji qorovulxonaning salqin burchagiga to‘shalgan ko‘rpachaga yonbosh qilganicha, tashqaridagi jazirama issiqdan bo‘shashib uyquga ketgan edi.

— Mayli, boringlar. Lekin bu yerda ko‘rgan-bilganlaringni hech kinga ayta ko‘rmanglar. Jazosi yomon!

— Xo‘p, tushundik. Xayr!

QATAG‘ON

Kechki payt oftobning tafti qaytgach, amir Sherhoji ham qorovulxonadan chiqdi.

U xipcha gavdali, baland bo‘yli, qotmadan kelgan, yoshi qirqdan oshgan odam edi. Siyrak qora soqoli ko‘proq engagida o‘sgan edi. Ko‘zlari yirtqichning ko‘zidek sarg‘ish tus berib yonib turardi.

Namozi asrga yaqin Bog‘i Safedga Gavharshod begim madrasasining ma‘muriyatini boshqaradigan mutavalli keldi.

Qalin qora soqol qo‘ygan oq sallalik bu odamni Sherhoji tanir ekan. Mutavallining ta‘zim qilib bergan salomiga alik oldi-yu, u ichkariga kirib ketgandan so‘ng qo‘rchiboshiga sekin shipshitib qo‘ydi:

— Mana shuni tutmoq kerak. Begimning ishongan odami. Asli marvlik. O‘sha yoqlar bilan aloqasi bor...

Gavharshod begim madrasa mutavallisining haromdan hazar qiladigan diyonatli odam ekanligiga ishonar edi.

— Madrasadagi mening qabulxonamda po‘lat sandiq bor, shuning kalitini men sizga bermoqchimen! — dedi Gavharshod begim. — Men endi madrasaga bora olamanmi-yo‘qmi, ma‘lum emas. Agar borolmasam, sizni xudoga, madrasa ixtiyorini sizga topshirurmen.

— Inoyatingizdan minnatdormen, hazrat begim!

— Po‘lat sandiqda madrasaning bir yillik sarf-u xarajatiga yetadigan oltin zaxiralari bor... Mudarrislar, tolibi ilmlar, oshpaz-u farroshlar, musharriflar — hammasining biz siz bilan tayin etgan maoshlari daftarga yozilgan. Hech kimni ta‘minotdan qismang. Mudarrislarga har oyda yuz yigirma tillodan maosh,

bir yilda yigirma to‘rt yuk oshliq¹. Talabalarning yaxshi o‘qiganlariga har oyda yigirma to‘rt tilla pul, bir yilda besh yuk oshliq. Yana oyiga ikki tillodan sham puli. Har mavsumga muvofiq bepul beriladigan ust-bosh kiyimlar. Men o‘ltirib hammasini hisoblab chiqdim. Besh yuz jarib vaqf yerlarimizdan keladigan daromadlar barcha xarajatlarni qoplagay. Yetmaganiga po‘lat sandiqdagi zaxiralardan sarflagaysiz. O‘zingizga har oyda ikki yuz tilla maosh, bir yilda o‘ttiz yuk oshliq belgilandi.

— Saxovatingizdan minnatdormen, hazrat begim! Butun madrasa ahli, barcha mudarris-u tolibi ilmlar tun-u kun sizning duoyi joningizni qilmoqdalar.

Mutavalli Gavharshod begim topshirgan ishlarni qog‘ozga yozib oldi. Kalitni qo‘yin cho‘ntagiga solib, bog‘ tashqarisiga chiqqanda uni ikki navkar ikki qo‘lidan tutib, chetroqdagi qorovulxonaga boshlab ketdi.

O‘sha yerda eshikni ichidan bekitib, mutavallini hushidan ketguncha kaltakladilar. Behush yotganda qo‘ynidagi kalitni oldilar va qog‘ozlari orasiga oldindan tayyorlangan maxfiy maktubni solib qo‘ydilar. Go‘yo Gavharshod begim tomonidan yozilgan bu maktubni mutavalli Marvga Sulton Ibrohimga yashiriqcha olib ketayotgan paytda qo‘lga tushgan bo‘ldi.

Amir Sherhoji Abusayid huzuriga shoshildi. Gavharshod begim Marvdagi chevarasini isyonga undaganini, Hirot qo‘rg‘onining darvozasini unga tunda yashiriqcha ochib bermoqchi bo‘lganini, bu gaplar yozilgan maktub qo‘lga tushirilganini Abusayidga xabar qildi.

Yoz jaziraması avjida. Ramazon oyining to‘qqizinchi kuni ertalab Gavharshod begimni usti yopiq soyabon aravaga solib, el-yurtga ko‘rsatmay, podshoh saroyiga olib ketdilar. Ustiga qora mato yopilgan bu arava begimga to‘satdan Shohrux Mirzo va-fotini eslatdi. Marhumni uzoq Raydan mana shunday aravada Hirotga olib kelgani, yo‘lda nevarasi Abdullatif ig‘vogarlarıning qutqusiga uchib, momosini hibis qildirgani xayolida qayta gavdalandi.

¹ *Bir yuk* — taxminan 60 kiloga to‘g‘ri keladi. Oshliq — bu yerda bug‘doy va guruch.

U galgi hibsdan begim qutulib ketgan edi. Ammo bu gal Abusayid shafqatsizlikda Abdullatifdan ham o'tib tushsa ehtimol. Begimning dili sezib turibdi. Hozir arkoni davlat yig'ilgan saroyda begim o'zini Abusayidning oyog'i tagiga tashlab afu so'rasa, balki tirik qolishi mumkindir. Lekin qaysi gunohi uchun afu so'rasin? Bunday bebro' bo'lib yashashning nima qizig'i bor?

Beixtiyor kecha Alisherbek muraqqasga yozib ketgan ikki bayt she'r begimning yodiga tushdi. Kechqurun va ertalab bu satrlarni har o'qiganda ulardan ruhiy madad olganday bo'lardi. Qayta-qayta o'qigani uchun ular yod bo'lib qoldi. Bu baytlarning biri uni to hayoti boricha adolat va haqiqat sari intilish, ya'ni kurashishga undardi. Ikkinchisi esa, ajaldan ham qo'rqmaslikka chorlar, mardona o'lim ulusning mojarosi ichida qul bo'lib yashashdan afzal ekanini eslatar edi.

Begim dardli qalbini tinchitish uchun: «Ey ajal, osuda qil qullik balosidin meni!» deb takrorlardi. «Hijron» o'rniga «qullik» so'zini qo'yib aytganda o'zining hozirgi asiralik dardiga mosroq kelardi. «Qanotim kuysa uchmoqdin, yugursam to hayotim bor» degan so'zlar esa foniylar dunyoda qanotlari kuygan odam boqiy dunyoga o'z hayotini pok yetkazib borishga intilishi kerakligini ta'kidlaganday bo'lardi.

Bog'i Zog'on qasrining muhtasham qabulxonasiga gavhar va yoqutlar bilan bezatilgan baland taxt o'rnatilgan. Bir vaqtlar bu taxtda Shohrux Mirzo o'ltirar edi. Hozir uni boshiga tilla toj kiygan Sulton Abusayid egallagan. Podshohning ikki yonidan arkoni davlat, bek-u a'yonlar joy olganlar.

Qarshidagi o'ymakor eshikdan ikki barvasta navkar oq libos kiygan Gavharshod begimni ikki tomondan tutib olib kirdilar.

So'nggi kunlarda begim et tashlab, gavdasi ancha kichrayib qolgan. Lekin ko'zlari taxtda yastanib o'ltirgan Abusayidni ko'rganda chaqmoq yorug'i tushganday chaqnab ketdi. Begim qo'llarini navkarlardan bo'shatib olib, ulardan bir qadam oldinga chiqdi. To'rdan oq soqolli qozikalon va shayxulislomlar ham o'ltirganini ko'rib, qo'lini ko'ksiga qo'rganicha past tovush bilan salom berdi.

Ammo podshoh qovoq solib jim o'ltirgani uchun hech kim alik olmadi.

Abusayid birinchi so'zni qozikalon Shamsiddin Imomiya berdi. Bu odam yaqindagina Gavharshod begimga sadoqat izhor qilib yurgan shariat peshvosi edi. Endi birdan yangi tojdor xizmatiga o'tib, Gavharshod begimni muqaddas ramazon oyida, Sulton Abusayidga qarshi fitna uyushtirishda ayblay boshladi.

Ashyoviy dalil tarzida mutavallining qo'ynidan topilgan va Sulton Ibrohimni isyonga da'vat etib yozilgan maktub keltirildi.

— Qani o'sha mutavalli? — so'radi Gavharshod begim. — Taqsir, uni men bilan yuzlashtiring. Bu soxta, uydirma maktubni kim uning qo'yniga solib qo'ygan? O'zi aytsin!

— Mutavalli aybini bo'yniga olgan! Mana, imzosi bor! — deb qozikalon qo'lidagi bir varaq qog'ozni ko'rsatdi.

— Bechorani qiynab, soxta aybnomaga imzo chektirgan bo'lsalar-chi? — so'radi Gavharshod begim. — Janob qozikalon, siz xudodan qo'rqmaysizmi? Shariat nomidan bunday tuhmatlar qilish gunohi azim emasmi?

— Peshgarlik qilmang! — deb, qozikalon jerkib berdi. — Eng katta gunoh — podshoh hazratlariga qarshi fitnaga bosh bo'lmoqdir!

— Men fitnadan mutlaqo bexabarmen! Saksonga kirgan ro'zador ayolmen!.. Parvardigor o'zi shohid! Men Marvga ketganlarga tayinlagan edim. Mirzo Ibrohim kasalmand, o'zi yosh, Sulton Abusayidga kuchi yetmagay, boshqa urushmasin, taqdirga tan bersin, deb aytib yuborganmen!

Qozikalon so'nggi gapga ilmoq tashlashga shoshildi:

— Kimga aytgansiz? Kimga?

Gavharshod begim Alisherbek bilan Feruza begimni biron baloga giriftor qilmaslik uchun ularning nomini tilga olmadi.

— Yaqinlarimga aytganmen, — deb qo'ya qoldi.

— Demak, Sulton Ibrohim bilan aloqada bo'lgansiz. Buni o'zingiz tan olmoqdasiz.

Sherhoji taxtda o'ltirgan Abusayidning ishorasi bilan o'rnidan turdi:

— Janob qozikalon, bu begimning gaplariga mutlaqo ishonib bo'lmagay! Mutavallining qo'ynidan topilgan maktub asosiy

dalildir. Bu maxfiy maktub ichkaridan olib chiqilgan paytda men Bog'i Safed qo'riqchilarining yonida edim.

— Demak, bu bo'htonni siz o'ylab topgansiz! — dedi Gavharshod begim. — Iloyo, kim yolg'on gapirsa, kim bo'hton qilsa, xudoning g'azabiga uchrasin! Qani, kim haq bo'lsa, omin desin!

Gavharshod begimdan boshqa hech kim bu duoga omin qilmadi. Aksincha, begimning duosi Abusayidga qarq'ishday eshitildi. U taxt ustidan pastga qarata qahr bilan gapirdi:

— Bu begimning qarq'ishi o'ziga tekkay! Chunki qachonlardan buyon bizga qarshi yog'iylik qilib kelmoqda. Samarqandda Abdulla Mirzo bizga qarshi urush qilganda unga mana shu begim ko'mak berdi. Abulqosim Bobur Hirotdan Samarqandga qo'shin tortib borib, biz bilan jang qilganda bu begim unga yon bosdi. Begimning tarbiyasini olgan yana bir ilonbachcha — Abdullatifning o'g'li Balx tomonlarda bizga qarshi isyon qilmoqda. Marvda Sulton Ibrohim, Sanjar Mirzo, Sulton Husayn Mirzo — uchovi ham bizga qarshi kuch yig'moqda. Lekin bizning jilovimizda Xo'ja Ahror valiydek piri komil bormoqda. Mana bu saroyga yig'ilgan g'olib amirlarimiz yog'iy-larimizni tor-mor qilmoqda. Bizga qasd qilganlar past bo'lmoqda. Hirotday buyuk poytaxtni biz qon to'kmasdan jangsiz egalladik. Aqli bor odam shundan ham xulosa chiqarishi mumkin. Biz Sohibqiron bobokalonimizning buyuk saltanatini qayta tiklamoqchimiz. Buning uchun bizga yog'iylik qilganlarni ayovsiz mahv etmog'imiz lozim. «Bu ham temuriylar xonadonidan» deb fitnachilarga erk bersak, ular mamlakatni xarob qilurlar. Yagona markaziy davlat tuzmoq uchun isyonchilarni shumg'iyadek ildizi bilan yulib tashlagaymiz! Ana o'shanda ishlarimiz mirishkor dehqonning ekinlaridek yaxshi rivoj topgay! Fitnachi shahzodalarni, ularning mana bu begimga o'xshagan rahnamolarini dalamizdan yulib tashlab, safimizni yaganalab turishimiz lozim!

«Pahlavon Devona» laqabli amir Muboriziddin sakrab o'rnidan turdi:

— Haq gapni aytdingiz, olampanoh!

Unga Sherhoji jo'r bo'ldi:

— Dono siyosat uchun tashakkur!

— Amir Temurning haqiqiy vorisiga tasanno! — deb Said Jaloliddin Majid maqtoovni yana bir daraja baland ko'tardi.

— Sohibqironi soniyga ofarin! — deb qozikalon Imomiy Abusayidga qulluq qildi.

Bunday laganbardorliklarni juda ko'p ko'rgan Gavharshod begim miyig'ida kulimsirab qo'ydi. Madhiyabozliklar bosilgandan keyin Abusayidga murojaat qildi:

— Hazrat, siz bobokaloningiz Amir Temurni tilga oldingiz. Men bu ulug' dahoning nazari tushgan kelinlari edim. Ul zoti oliyning ol tamg'alik¹ muhrlariga «Rosti-rasti» degan so'zlar bitilganini o'z ko'zim bilan ko'rganmen. «Kuch adolatdadir», «Rostini aysang najot topgaysen» degan e'tiqodga men umr bo'yi amal qilib keldim. Modomiki, siz meni o'limga hukm qilmoqchi ekansiz, so'nggi so'zimni aytishga ruxsat so'raymen. Rostini gapirmoqchimen!

Saroy ahli: «Begim rostini aytib, aybiga iqror bo'lmoqchimi?» degan xayol bilan jimib qoldi. Abusayid ham sukut saqladi.

Ro'zador Gavharshod begim saraton issig'i ustiga qo'shilgan ruhiy larzadan quruqshagan lablarini namlab, so'nggi kuchlarini to'pladi.

— Amir Temurning vafotlaridan keyin uning buyuk saltanati qanday parchalanib ketganidan xabarlarinigiz bor. Shohrux Mirzo o'g'limiz Ulug'bek bilan birga yagona markaziy davlatni qanday qayta tiklaganlariga men guvoh bo'lganmen. Ular doim ilm-u ma'rifat ahliga, halol odamlarga tayandilar. Barcha temuriylarga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'ldilar. Xalil Sulton bobokalonlarining vasiyatiga qarshi borib, og'ir xatolar qilgan bo'lsa ham, uni kechirdilar. Otalarining mulkini unga qaytarib berdilar. Katta og'alarining o'g'li Pirmuhammad Mirzo halok bo'lganda uning o'g'li Qaydu Mirzoni Balxga hokim qilib qo'ydilar. Yana bir og'alarining o'g'li Ahmad Mirzoni e'zozlab, Farg'ona vodiysini unga inoyat qildilar. Ana shu tarzda barcha sog'lom temuriylarni atroflariga yig'dilar, natijada shajara daraxti gullab-yashnab, bugungi kunlarga yetib keldi. Dehqonlar ya-

¹ *Ol tamg'alik* — qizil gerb.

gana qiladigan mavsumiy ekinlar boshqa. Ammo temuriylar shajarasi asrdan asrga o'tib kelayotgan azim bir daraxtdir. Bu daraxtning qurigan shoxlarini olib tashlasalar mayli. Ammo shajara daraxtini g'ozaga o'xshatib yaganalash — uning tirik shoxlariga, ildiziga bolta urish bilan barobardir!

Gavharshod begim laxcha cho'g'day yongan ko'zlarini Abusayidga tikdi:

— Siz o'g'illaringizdan biriga Ulug'bek deb nom qo'yibsiz. U hozir Kobulda hokim ekan. Ehtimol, siz Ulug'bek Mirzodek olamshumul dahoga endi tan bergandirsiz. Ammo Ulug'bek Mirzo tirikligida siz unga qarshi isyon ko'tardingiz, Abdullatifning g'olib kelishiga yordam berdingiz, shu bilan Ulug'bekning qatl etilishiga hissa qo'shdingiz. Shajara daraxtining eng yashnagan buyuk bir shoxiga bolta urganingiz shu emasmi? Abdulla Mirzo temuriylar sulolasining iste'dodli vakillaridan edi. Yosh bo'lsa ham, Samarqandda adolatni tiklashga astoydil kirishgan edi. Siz Dashti Qipchoqdan Abulxayrxonni boshlab kelib, chingiziylar o'qi bilan Abdulla Mirzoni o'ldirdingiz. Keyin iningiz Uvays Mirzo sizga qarshi bosh ko'targanda uning gunohi uchun o'n ikki nafar begunoh temuriylarni Ko'ksaroy hibsxonasiga qamab qo'ydingiz. Ulardan biri o'n to'rt yoshli Husayn Boyqaro edi, xayriyat, onasi Feruza begim uni qutqarib olib keldi. Qolganlarini siz «yaganalab» yo'q qildingiz. Aslida, bu yaganalash emas, shajara daraxtini kallaklashdir. Uning yashnab turgan shoxlariga bolta urib quritishdir!

Abusayidning toqati toq bo'ldi. Taxt ustidan:

— Va'zxonlik bas! — deb o'shqirdi.

— Hazratim, bu xotin sizga shunday beandisha gaplarni aytgani uchun tilini kestirmoq kerak! — dedi Sherhoji.

— Siz faqat tilimni emas, boshimni ham kesishga tashnasiz, janob amir! — dedi Gavharshod begim. — Lekin yaltog'langan bu xushomadgo'ylarga uncha ishonmang, hazrat! Bizga xiyonat qilganlar erta-indin sizga ham xiyonat qilurlar. Dashti Qipchoqdagi Abulxayrxon bilan Mo'g'ulistondagi Yunusxon uchun siz Turon darvozalarini keng ochib berdingiz. Endi ko'chmanchi sultonlar siz ochgan yo'llardan kelib, temuriylarni asta-sekin Turon-u Xurosondan siqib chiqarish imkoniga

ega bo'Imoqdalar. Ular Samarqand-u Hirotda yana chingiziylar hokimiyatini o'rnatganda kelgusi avlodlar sizni qanday so'zlar bilan eslarkin, shuni bir o'ylang, hazrat!

G'azabdan rangi oqarib, ko'zlari qisilgan Abusayid chap tomondagi eshikka yuzlanib:

— Jallod! — deb qichqirdi.

Podshohning ovoqidagi g'azabni sezgan jallodlarning birdan ikkitasi chopib keldi.

— Qilich bilan boshini kesinglar bu yalmog'izning! Ovozi o'chsin!

Farishtadek oq libosli momoni jallodlar ikki qo'ldan tutib olib chiqib ketayotganlarida begim oxirgi so'zlarini yig'ib aytdi:

— Xudo bor! Qasos qaytgay!

SHAHID MOMO YODI

Gavharshod begimni xuddi o'g'li Ulug'bek Mirzo kabi qilich bilan chopib o'ldirganlari hirotliklarni zilzila kabi larzaga soldi. Begimning oq libosiga, oppoq sochlariga jallod qilichidan qonlar tomganini ko'rgan qadrdonlari ko'z yoshlarini to'xtatolmay, o'kirib yig'ladilar. Begimning nomidagi madrasa hovlisiga tumonat odam yig'ilib, janoza o'qildi. Imomlik qilgan keksa mudarris janoza so'ngida:

— Avliyo momo haq yo'lda shahid bo'ldilar! — deb e'lon qildi.

Begimni shahidlarga munosib qoidalar bilan qabrga qo'yganlarida ko'ziga yosh olmagan odam qolmadi.

Shahid momoni yig'lab dafn etganlar orasida muarrix Abdurazzoq Samarqandiy ham bor edi. Ko'p yil Shohrux Mirzo saroyida xizmat qilgan, uning o'limidan keyin ham Gavharshod begimdan yaxshiliklar ko'rgan mavlono Abdurazzoq dilida uning kushandasi Abusayidga nisbatan cheksiz bir nafrat sezardi. Yonveridagilar:

— Musulmon podshosi ham shu qadar noinsof bo'lurmu? — deyishardi.

— Sakson yoshli ro'zador onani o'limga hukm qilishga qanday haqqi bor edi?!

— Xudodan qo‘rqmadimi, a? Bunday katta ketishning oqibatini o‘ylamadimi?

Mavlono Abdurazzoqning dilidan ham shu iztirobli savollar o‘tib turar, ammo ko‘pchilik ichida tilini tiyib, dardini ichiga yutardi. Chunki hamma joyda Sulton Abusayidning ayg‘oqchilari borligini bilardi.

Sulton Abusayid tarafdorlari el-yurt orasida har xil mish-mishlar tarqatmoqda edi. Go‘yo Gavharshod begim chevarasi Ibrohim Mirzo foydasiga josuslik qilganmish. Saksonga kirib ham taxt talashishni qo‘ymagan emish. Bir vaqtlar shu begim Abdullatifni otasiga qarshi gij-gijlab, Ulug‘bekning o‘limiga ham sabab bo‘lgan emish. Buni biladigan Sulton Abusayid begimning hamma gunohlari uchun bir yo‘la shunday qattiq jazoga buyurgan emish.

Mavlono Abdurazzoq og‘ziga kuchi yetmagan odamlar bir-birlariga aytib yurgan bu uydirmalardan nafrati kelar, lekin ularga qarshi ochiq gapirolmay ezilardi. Chunki bu yolg‘onlarni fosh qilish — Abusayidni qoralash bilan barobar edi. Abusayid esa o‘zini qoralagan odamni yo‘q qilmay qo‘ymas edi.

Endi qirq besh yoshga kirgan mavlono Abdurazzoq yigirma yildan buyon podshoh saroyida xizmat qilib, mulozimlar orasida biri-birining og‘zini poylash, podshohga qarshi aytilgan gapni dasturxon qilib yetkazish va raqibini chalib yiqitish odati naqadar rivoj topganini amalda ko‘rgan edi.

Adolatsiz gaplardan ezilib, dardini aytadigan sirdosh do‘st topolmagan mavlono Abdurazzoq dilidagi haqiqatni qog‘ozga tushirgisi keldi.

Mavlono ko‘pdan beri yozib yurgan umr kitobi «Matlai sa‘dayn» («Ikki saodatli yulduzning qo‘shilishi») hali tugallanmagan edi. «Hech bo‘lmasa avlodlar Gavharshod begimning begunoh o‘ldirilganini bilsinlar», degan niyat bilan quyidagilarni qog‘ozga tushirdi:

«Zamon bonusi¹, jahon malikasi... Gavharshod begim baland martabali, pokizalik va iffat pardasi o‘ralgan, xatti-harakati odilona, pok, oliyhimmat va ulug‘ maqsadli bir malika

¹ *Bonu* — aslzoda ayol.

edi. Bu mashhur malikadan tiriklar olamida ko'p xayrli yodgorliklar qoldi»¹.

«Shunday oliyhimmat, pokiza, iffatli, ulug' maqsadli, adolatli, xudojo'y momoni qatl ettirgan Abusayidning qilmishiga parvardigor o'zi jazo berar», degan umid bilan mavlono Abdurazzoq podshohning nomini bu o'rinda qalamga olmay o'tdi.

Mavlono Abdurazzoq Gavharshod begimni «jahon malikasi» deb ataganda shahid momo qabrini ziyorat qilishga nafaqat Turon-u Xurosondan, balki Qazvin va Sherozdan, hatto uzoq Tabrizdan ham ixlosmandlar kelayotganini nazarda tutgan edi. Qora qo'yunli turkman podshohlarining orasida eng nufuzlisi hisoblangan Jahonshoh milodiy 1558-yilda Abusayid bilan sulh tuzgandan keyin Hirotga qisqa muddatga kelib, Gavharshod begim qo'yilgan maqbarani ziyorat qilib ketganligi ko'pchilikning e'tiborini tortgan, Sulton Abusayidga esa yana bir malomat toshi otilganday bo'lgan edi.

Ayniqsa, ramazon hayiti kunlarida begimning qabrini ziyorat qiluvchilar ko'p bo'ldi.

Marvdan Alisherbek Gulruh bonu va Feruza begimlar bilan Hirotga kelib, shahid momodan ko'rgan yaxshiliklarini ko'zda yosh bilan eslashdi, uning ruhiga bag'ishlab, tilovatlar qilishdi.

Bog'i Safedni ichidagi jihozlari va boyliklari bilan Sulton Abusayidning onasi va o'g'li Mahmud Mirzo egallab oldilar.

Hayit kunlari Gavharshod begimning jiyani Nizomiddin Ahmad Tarxon madrasa hovlisida begimni yod etib kelgan ilm-u ma'rifat ahliga xudoyi osh berdi.

Sulton Abusayid o'z mulozimlari bilan ko'chalardan nog'ora chaldirib, bedov otda viqor bilan o'tardi. Shunda salom yoki olqish o'rniga xo'mraygan yuzlarni, nafrat yog'dirayotgan

¹ Ushbu ko'chirma «Matlai sa'dayn...»dan olindi. Bu kitobning o'zbekcha tarjimai taniqli sharqshunos olim Asomiddin O'rinboyev tomonidan yigirma yil burun amalga oshirilgan. Istiqlo'l davrida bu ulkan asar tarjimai to'liq nashr etildi.

ko'zlarni ko'rardi. Ko'pchilikning nafrati va qarg'ishi xufiyalar orqali ham saroyga yetib bormoqda edi.

Shu orada Balxdan Ulug'bekning nevarasi, Gavharshod begimning tarbiyasini olgan Abdurazzoq va Ahmad Mirzolar momosining kushandasi Sulton Abusayidga qarshi isyon ko'targanlari haqida xabar keldi.

Abusayid katta qo'shin bilan Balxga yo'l oldi. Isyonni bostirib, har ikki og'a-inini o'limga buyurdi.

Unga qarg'ish yog'dirayotganlar yanada ko'payganini sezib, Hirotga qaytgisi kelmadi, qishni Balxda o'tkazdi.

Shohrux Mirzo avlodlarining Abusayidga qarshi isyonlari biri biriga ulanib ketdi. Hisor tomonlarda qochib yurgan Alouddavla Marvdan nari Saraxs qo'rg'onida kuch yig'ayotgan o'g'li Ibrohim Mirzoning yoniga kelib, besh yuztacha navkarini uning lashkari safiga qo'shdi. Marv hokimi Sulton Sanjar Mirzo ham Abusayidga qarshi isyon ko'tarib, Sulton Ibrohim va Alouddavlalar bilan birlashdi.

Lekin Abusayidning lashkari bu har uch mirzonikidan ikki barobar ko'p edi. Abusayid bor boyligini qo'shin yollashga sarflar, uning suyangan tog'i sipohilar edi.

Saraxs qo'rg'oni yaqinida hayot-mamot jangi bo'ldi. Sulton Abusayid bu gal ham zo'r chiqdi. Sanjar Mirzo jang maydonida yarador bo'lib, qo'lga tushgan edi. Abusayid uni qatl ettirdi.

Sulton Ibrohim bu galgi mag'lubiyat alamini ko'tarolmadi, eski tutqanoq kasali qattiq xuruj qilib, olamdan o'tdi.

Qochib yurgan Alouddavlaning o'ligi Kaspiy dengizining janubidagi Rustamdor degan joydan topildi. Uning jasadini qizi Ruqiya begim Hirotga olib keltirib, momosi Gavharshod begimning maqbarasiga dafn etdi.

Go'zal qiz — Ruqiya begimni Abusayid o'ziga to'rtinchi xotin qilib nikohlab olgan edi. Undan o'g'il ko'rganda otini Shohrux Mirzo qo'ydi. Shu bilan Abusayid go'yo Shohrux Mirzo xotirasiga tan bergan bo'ldi.

Lekin amalda shajara daraxtini kallaklashni davom ettirdi.

Shohruxiya shahrida isyon ko'targan Ulug'bekning o'rtancha nevarasi Jo'giy Mirzo Hirotga keltirilib, Ixtiyoriddin qal'asida qatl etildi.

Faqt Husayn Boyqaro bir marta Abusayidning changalidan qutulib chiqqandan buyon unga tutqich bermay, Marv va Astrobod tomonlarda yurardi. Abusayid endi uni ham yaganalab yulib tashlashga harakat qila boshladi.

QUVG'IN QILINGAN ISTE'DODLAR

Abusayid boshlab kelgan shafqatsiz quyunlar Qoraqum sahosida chang-to'zon ko'tarib, Marvga ham yaqinlashib kelmoqda edi. Marvda bir qancha vaqt Husayn Boyqaro bilan birga bo'lgan Alisherbek va ularning onalari Abusayid tomondan kelayotgan balolardan saqlanish uchun boshqa bexatarroq joy izlashga majbur bo'ldilar.

Yigirma yoshga kirgan devqomat Husayn Boyqaro Marv atroflarida bo'lgan janglarda jasorat ko'rsatib chiniqqan, uning uch yuztacha sodiq navkari bor edi. Onasi va do'sti Alisherbek bilan xayrlashar ekan:

— Men endi tavakkal qilmoqchimen! — dedi. — Abusayidga qarshi kuch to'plagaymen. Astrobod tomonlarda bizni chorlagan qadrdonlar bor.

Alisherbekning undan ajrashgisi kelmas edi.

— Do'stim, — dedi Husayn Boyqaro. — Siz harb ishiiga uncha moyil emassiz. Sizning shoirlik qalamingiz xalqqa yuz ming sarbozdan ko'proq naf keltirishi mumkin. Onalarimiz bilan birga Hirotga qaytsangiz. Biz bilan tog'oyingiz Muhammad Kobuliy birga bo'lurlar.

— Hirot Abusayid ilkida, ayog'im tortmaydir, — dedi Alisherbek.

— Hirotda sizga homiylik qilgan Hasan Ardasher borlar, — dedi Feruza begim. — Uy-joydan qiynalsangiz, Gulbibi bilan biznikida turgaysizlar. Rahmatli Gavharshod begim in'om etgan oltinlarimiz hali tugagan emas. Bir amallab ro'zg'or tebratgaymiz.

Maslahat shunga qaror topdi-yu, Husayn Boyqaro onalari va do'stini uch otga mindirib, yonlariga to'rt nafar qo'riqchi navkarini qo'shib, Hirotga jo'natdi. Shundan so'ng o'zi Astrobod yo'lidagi Niso viloyatiga yo'l oldi.

Bu viloyatda Husayn Boyqaroga omad ilk bor kulib boqdi. Uch yuz kishilik askari bilan Bobo Hasan degan gʻanimning besh barobar koʻp qoʻshinini yengib chiqdi. Bobo Hasanning oʻzi Husayn Boyqaro bilan yakkama-yakka qilich chopishib halok boʻldi. Uning koʻpchilik navkarlari Sulton Husayn Boyqaroning bahodirligiga tan berdilar. Ular ham aslida Abusayid va qora qoʻyunli Jahonshoh zulmidan qochib yurgan sipohilar ekan. Husayn Boyqaro bu mustabid shohlarga qarshi kuch toʻplayotgani maʼlum boʻlgach, Bobo Hasanning tirik qolgan mingdan ortiq bek-u navkarlari Husayn Boyqaro xizmatiga oʻtdilar.

Shundan oldin Astrobodni Jahonshoh bosib olgan va Husayn-bek degan togʻasini bu yerga hokim qilib qoʻygan edi. Shohrux Mirzo va Abulqosim Bobur zamonlarida tinch va farovon yashagan astrobodliklar qora qoʻyunli Husaynbekning jabr-u zulmidan bezor boʻlib, botir bir najotkorga umid bogʻlab turgan edilar.

Qora qoʻyunlilarni gʻaflatda qoldirib, Astrobodga tong saharda toʻsatdan qoʻshin tortib kirgan Husayn Boyqaroga shaharning botir yigitlari yordam berdilar. Qora qoʻyunlilar qoʻshinining jang maydoniga chiqqan qismi qirib tashlandi. Tirik qolganlari shaharni tashlab qochdilar.

Katta oq choʻgirma kiygan ellik yoshli semiz Husaynbekning oʻzi asir tushdi.

Uning jabr-u jafosidan va axloqsizliklaridan qahr-u gʻazabga toʻlgan astrobodliklar Husaynbekni ayovsiz jazolashni talab qildilar.

Boyqaroning farmoni bilan zolim Husaynbek dorga osib oʻldirildi.

Astrobodliklar bu dovyurak, yosh temuriyrodani adolatli hukmdor sifatida tan oldilar.

Buning xabari sharq-u gʻarbga yashin tezligida tarqaldi. Jurjon tomonlarda Abusayidga qarshi jangga tayyorlanayotgan Jahonshoh Astrobodday muhim shahar yana temuriylar qoʻliga oʻtib ketganidan choʻchidi.

Agar Abusayid Husayn Boyqaro bilan ittifoq tuza, ularga bas kelolmasligini sezib qoldi.

Hirotdagi Abusayid ham Jahonshohni oʻzining eng xatarli dushmani deb bilardi. Husayn Boyqaroning Astrobod-

ni shunday kuchli dushmandan tortib olganligi qora qo'yunlilar oldida Abusayidning ham mushkulini oson qila boshladi.

Jahonshoh Jurjondan Hirotga elchi yuborib, sulh tuzishni taklif qildi. Bu sulhning shartlaridan biri— Jahonshohning Hirotga kelib qadamjolarni, jumladan, Shohrux Mirzo birinchi marta dafn etilgan, keyin Gavharshod begimning qabri qo'yilgan maqbarani ziyorat qilishiga sharoit yaratish haqida edi.

Abusayid bu shartga ich-ichidan qarshi bo'lsa ham, lekin Turonda, Toshkent va Shohruxiyada isyonlar bo'layotgani, isyonchilarga Sig'noq tomondan Abulxayrxon ko'mak berayotgani uni qattiq xavotirga solmoqda edi. Jahonshoh bilan sulh tuzib, g'arbiy chegaralarni tinchitgandan so'ng Abusayid Sirdaryo bo'ylariga ot surmoqchi va u yerdagi xavf-xatarni tezroq bartaraf etmoqchi edi. Shu vaziyatda Husayn Boyqaroning Astrobodda erishgan g'alabasidan Jahonshoh bilan sulh tuzishda foydalanish Abusayidning manfaatiga mos kelib qoldi. Husayn Boyqaroga dushmanlik kayfiyatida yurgan bu ayyor odam birdan saroyga Abdurazzoq Samarqandiyini chaqirtirdi.

— Astrobodga, Husayn Boyqaroga bizdan elchi bo'lib borsangiz, — degan taklifni qildi.

Mavlono bilan Abusayid bundan to'rt yil avval Abulqosim Bobur Samarqandga qo'shin tortib borganda tanishgan edi. Mavlononing elchilik qobiliyati borligini, Shohrux Mirzo uni bir vaqtlar Hindistonga elchi qilib yuborgani bejiz bo'lmaganini Abusayid o'shanda sezgan edi.

Mavlono Abdurazzoq bahaybat hukmdorning bu taklifini o'rnidan turib, ta'zim bilan qabul qildi.

— Olampanoh, sizdek podshohi a'zamning ishonch-u inoyati faqirga toji sar bo'lsin!

— Shart shuki, — dedi Abusayid, — Siz Astrobodga borgan kundan boshlab Husayn Boyqaro bizni Astrobodning oliy hukmdori deb tan olmog'i kerak. Nomimizni xutbaga qo'shib o'qitsin! Toki bu yangilik Jurjondagi Jahonshohning qulog'iga ham yetib borsin!

— Bu farmoningiz, inshoolloh, so'zsiz ado etilur.

— Boyqaroga yaxshi sovgʻalar elting. Devonxonaga buyurgaymen, ot-ulov, sarupo, ulufa¹ — hammasini sizga tayyorlab berurlar. Qoʻriqchi navkarlar ham boʻlur.

— Hamrohlikka yana bir yordamchi olsam... Husayn Boyqaroning bahodirligi bilan birga shoirligi ham bor. Alisher Navoiy degan shoir doʻsti hozir Hirotda. Birga borsa, farmoni oliyni tezroq amalga oshirishga yordam bergay.

Abusayid xufiyalar maʼlumotida Alisher Navoiy nomi bir necha marta uchraganini esladi. Qovogʻini solib:

— Bu shoiringiz Gavharshod begim madrasasiga koʻp borar emish. Bizni gʻiybat qiladigan mudarris-u tolibi ilmlar orasida yurarmish.

— Olampanoh, oʻn yetti yashar bu yigitning nufuzi baland. Uni yomon taʼsirlardan uzoqroqqa olib ketganimiz maʼqul emasmi? Ehtimol, u ham Boyqaro kabi kelgusida sizga naf keltirgay!

— Men shoirlardan naf kutmagaymen! Lekin birga olib bor-sangiz, ishimizga zarari tegmaydirgan boʻlsin!

— Bunisiga faqir kafilmen!

Abusayid avvalgi podsholar xizmatida boʻlgan badavlat odamlarning uyidan oltin-u javohir qidirib, tintuvlar oʻtkazmoqda edi. Alisherbekning homiysi Hasan Ardasher bir vaqtlar Ulugʻbekning inisi Boysunqur Mirzo xizmatida boʻlganda kattagina mulk, yer-suv va boylik orttirgan kishilardan edi. Abusayidning odamlari uning uyini tintib, bor boyligi — hovli-joyini tortib olganlaridan keyin mavlono uzoq qishloqdagi qarindoshlarinikiga ketib qolgan edi.

Alisherbek homiysi Hasan Ardasherni topolmay Hirotda juda qiynalib qolgan, soʻng Mashhadga ketgan, Gavharshod begim qurdirgan madrasaning bir hujrasida juda ogʻir hayot kechirib, kasal boʻlib qolgan edi. Uning toleyiga mashhur Pahlavon Muhammad ham shu paytda Mashhadga ekan.

Alisher Navoiyni yoshlikdan biladigan, uning sheʼrlarini suyib yod aytib yuradigan Pahlavon Muhammad sherozlik bir hakimni chaqirib kelib, Alisherbekni davolatdi. Oʻn sakkiz

¹ *Ulufa* — maosh va yoʻl xarajatlarining mablagʻi.

yashar yigit muolaja va do'stining g'amxo'rligi bilan tez oyoqqa turdi. Uning Mashhadda yozgan yangi g'azallariga Pahlavon Muhammad kuy bastalab, zo'r iste'dod bilan ijro eta boshladi. Dugoh, Segoh, Chorgoh kabi mashhur kuylarni kashf etgan Pahlavon Muhammad Navoiy g'azallarini o'z kuylari va ijrosi orqali Mashhadda ham targ'ib qilmoqda edi. Sog'ayib ketgan Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning Astrobodda katta g'alabaga erishganini eshitib, behad suyundi. Madrasada tahsil olayotgani uchun qizg'in o'tayotgan dars mashg'ulotlarini tashlab ketolmadi, do'stini maktub orqali tabrikladi. So'nggi yozgan g'azallaridan bir nechtasini maktubga qo'shib yubordi.

Madrasa mashg'ulotlari tugab, ta'til boshlanganda Alisher Navoiy Hirotda qaytgan edi. Ana shu paytda mavlono Abdurazzoq Samarqandiy uni Astrobodga birga borishga taklif qildi. Bu taklif Alisherbekni taqdirning kutilmagan in'omidek quvontirdi.

Lekin yo'lda borayotganlarida Sulton Abusayidning Husayn Boyqaroga qo'ygan qattiq talabini eshitib, Alisherbek xavotirga tushdi:

— Astrobodda ham Abusayid nomiga xutba o'qilsa, Husayn Boyqaro uning qaramog'iga o'tib, tuzog'iga tushib qolmas-mikin, mavlono? Bu odam hiyla-yu nayrangga qanchalik usta ekanini amalda ko'rdik-ku. Rahmatli Sulton Ibrohim Jahonshohga qarshi kurashda Abusayid bilan ittifoq tuzib qanday aldangani yodingizdami?

— Lekin bu gal vaziyat boshqacha, Alisherbek. Agar Husayn Boyqaro Sulton Abusayid qalamraviga o'tmasa, ikkiyoqlama xatar orasida qolgay, Jurjonda Jahonshoh payt poylab turibdir. Husayn Boyqaro uning Astrobodda hokim bo'lgan tog'asini dorga osdirmishdir. Agar Husayn Boyqaro bilan Abusayidning orasi buzilsa, Jahonshoh katta qo'shin bilan Astrobodga hujum qilishi aniq. Undan ko'ra vaqtincha bo'lsa ham Abusayid qalamraviga o'tib, Jahonshoh tajovuzidan saqlanish maqsadga muvofiqroq emasmi, Alisherbek?

— «Vaqtincha» degan so'zingiz menga asosli tuyuldi, mavlono!

Astrobodda Husayn Boyqaro do'sti Alisherbek bilan mavlono Abdurazzoqni quchoq ochib kutib oldi. Ammo xutbani Abusayid

nomiga o'qitishdan oldin u ham ko'p ikkilandi. Alisherbek do'stining kayfiyatiga mos keladigan bir qit'a o'qib berdi:

*Jahon ganjiga shoh erur ajdaho
Ki o'tlar sochar qahri hangomida.
Aning komi' bilan tirilmoq erur
Maosh aylamoq ajdaho komida.*

Husayn Boyqaro do'stining nafis o'xshatishlaridan zavqi kelib:

— Lutf qildingiz, Alisherbek! — dedi. — Chindan ham, Abusayid jahon ganjlariga ajdaho kabi og'iz ochib, o'tlar sochib turibdir. Uning qalamraviga o'tmoq — ajdaho sochgan o't bilan o'ynashib, uning og'zidan maosh olmoq kabi xatarlidir!

— Ammo Alisherbek boshqa bir ma'noni ham chiroyli qilib ifoda etmishlar! — deb e'tiroz qildi mavlono Abdurazzoq.

— Ya'ni? — so'radi Husayn Boyqaro.

— Kom, ya'ni maqsad omon qolmoqdir. Buning uchun agar zarur bo'lsa ajdaho og'zida maosh aylamoqqa ham jur'at eta bilmoq kerak! Hozir vaziyat bizdan ana shunday jasorat talab qilmoqda.

Mavlono Abdurazzoq Abusayid nomidan elchilik qilish bilan o'zi ham ajdaho og'zidan maosh olishga majbur bo'layotganini «bizdan» degan so'z orqali bildirdi va ikki do'st bilan yakdil ekaniga ishora qildi.

— Siz haqsiz, mavlono! — dedi Husayn Boyqaro.— Tavakkal qilmoqdan o'zga chora yo'q.

Shundan keyin juma kuni Astrobodning katta masjidida Sulton Abusayidning nomi xutbaga qo'shib o'qildi. Jurjondagi Jahonshohning hujumidan saqlanish uchun Astrobodni Abusayid qalamraviga o'tkazish zarur bo'lganini, shahar ixtiyori Husayn Boyqaroga berilganini xatib masjidga yig'ilgan namozxonlarga e'lon qildi.

¹ «Kom» so'zi ikki ma'noda so'z o'yini tarzida ishlatiladi. Birinchisida «kom» — maqsad, niyat. «Komonlik» ham shu ma'nodan olingan. «Kom»ning ikkinchi ma'nosi — og'iz bo'shlig'i. Bu yerda ajdaho og'zi, halqumi nazarda tutiladi.

Qoidaga binoan, Husayn Boyqaro Abusayid elchisiga sarupo kiydirib, podshohning o'ziga qimmatbaho sovg'alar va «sochqi» deb ataladigan oltin pullar jo'natishi zarur edi. Bu sovg'alar va oltinlarni Husayn Boyqaro tomonidan Hirotga elchi qilib jo'natilgan nufuzli bir mo'ysafid olib ketdi.

Abdurazzoq Samarqandiy o'z elchilik vazifasini bajarib qayt-gani Abusayidni mamnun qildi. U Husayn Boyqaro yuborgan elchini sovg'a-salomlari bilan xush qabul qilganday bo'ldi.

Lekin Abusayidning dilida Husayn Boyqaroga nisbatan qan-daydir bir ishonchsizlikmi, kekmi hamon saqlanib turganini mavlono Abdurazzoq uning gap-so'zlaridan va keyingi muoma-lasidan sezdi.

Sulton Abusayid Jahonshoh bilan sulh tuzib, g'arbiy che-garalarni tinchitgandan keyin Astrobodni Husayn Boyqarodan tortib olish harakatiga tushdi.

Abusayidning Muhammad Mushtoq degan amiri Astrobod viloyatining qulf-kaliti hisoblangan eng muhim tumanlardan biriga — Biyorjumand shahriga tajovuz qildi. Shahar himo-yachilari Muhammad Mushtoq qo'shinini tor-mor qilib, o'zini asir oladilar va Husayn Boyqaro huzuriga jo'natadilar.

Husayn Boyqaro Abusayid bilan orani buzmaslik uchun Muhammad Mushtoqning qonidan kechdi. Mushtoqning yoniga o'zining eng ishongan odamlaridan biri — Sayidbek Ko'kaldoshni qo'shdi. Uni qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan Hirotga, Abusayid saroyiga elchi qilib jo'natdi.

Biroq Muhammad Mushtoqning sharmandalarcha mag'lub bo'lgani va Husayn Boyqaroga asir tushgani Sulton Abu-sayidning alamini keltirdi. U alamini o'z mulozimidan olish o'rniga, Husayn Boyqaro yuborgan elchidan oldi. Begunoh Sayidbek Ko'kaldoshga zahrini sochdi:

— Husayn Boyqaro podshoh bo'lmoqchimi, seni menga elchi qilib yuboribdi?!

— A'lohazrat, Husayn Boyqaro sizni podshoh deb tan olganlar, nomingizni xutbaga qo'shib o'qitmoqdalar. Sizga atab sovg'a-salom, sochqi yubordilar!

— Kerak emas sovg'asi! Jallod!

— Hazratim, elchiga o'lim yo'q deyдилar-ku!

— Sen elchi emassen, dushmanimning josusisen! Mendan sir olgani kelgansen! Jallod, buni olib borib boshini kes!

Husayn Boyqaroning eng sodiq amirlaridan biri — Sayidbek Ko'kaldoshning o'ldirilishi ikki orada urush chiqishiga sabab bo'ldi. Husayn Boyqaroning botir yigitlari Abusayidning Sabzavor va Nishopurdagi qo'shinlariga qattiq zarbalar berdi. Bundan g'azablangan Abusayid o'n besh ming kishilik ulkan lashkar to'plab, Astrobodga hujum qildi.

Husayn Boyqaroning qo'shini uch mingdan oshmas edi. Uning bir qism amirlari Sulton Abusayidga bas kelolmasliklarini sezib, kechasi jang arafasida o'rdagohni tashlab qochdilar.

Husayn Boyqaro siyraklashib qolgan qo'shinini halokatdan saqlab qolish uchun Astrobodni tashlab chiqdi va Amudaryo bo'ylariga chekindi.

Sulton Abusayid Astrobodni jangsiz egallagach, ikkinchi o'g'li, sakkiz yoshli Mahmud Mirzoni bek atkasi Xusravshoh bilan bu muhim shaharga hokim qilib tayinladi.

Oradan ko'p o'tmay, Turonda Abusayid qo'yib ketgan amirlar zulmiga qarshi isyonlar boshlandi. Binokent, Toshkent va Sayram shaharlari ilgari Ulug'bekning nevarasi Muhammad Jo'giy Mirzo hokim bo'lgan paytda osuda va barqaror hayot kechirardi. Abusayid bu shaharlarni Jo'giy Mirzodan tortib olib, o'ziga o'xshagan zolim amirlarni hokim qilib qo'ygandan keyin aholi ularning jabr-u jafolariga bardosh berolmay, isyon ko'tardi. Bu isyonga o'n sakkiz yoshli Muhammad Jo'giy boshchilik qildi. U isyonchilar nomidan yordam so'rab, Turkistonda yashab turgan ammasi Robiya Sulton begimning huzuriga boradi.

O'tgan davr ichida Robiya Sulton begim Abulxayrxon saroyida eng nufuzli malikaga aylangan edi. Robiya Sultondan tug'ilgan ikki o'g'il, ayniqsa, ularning to'ng'ichi Ko'chkinchixon o'zining iqtidori, limi va odobi bilan xonning boshqa o'g'illaridan ustun turar va suyakli farzand hisoblanardi.

Oldinroqqa ketib aytish joizki, keyinchalik Ko'chkinchixon Abulxayrxon nasliga obro' keltiradi, Shayboniyxon o'lganidan keyin yigirma yilga yaqin taxtda o'ltirib, davlatni boshqaradi.

Robiya Sulton begim o'g'lining dilida ona tomondan bobokaloni Amir Temurga nisbatan teran hurmat uyg'otgan bo'ladi. Ko'chkinchixon xonlik qilgan yillarida Yazdiy «Zafarnoma»sini birinchi bo'lib o'zbek tiliga tarjima qildiradi¹.

Yassi shahrida turib, suyuqli momosi Gavharshod begimning Abusayid tomonidan qatl etilganini eshitgan Robiya begim bu zolimga qarshi isyon ko'targan turonliklarni qo'llab-quvvatladi. Begimning vositachiligida Abulxayrxon Jo'giy Mirzoga Bo'rka Sulton boshchiligidagi katta bir qo'shinni yordamga yubordi. Bu qo'shin Karmana yaqinida Abusayidning askarlari bilan jangga kirib, ularni tor-mor qildi. Shundan keyin Bo'rka Sulton Shohruxiya, Toshkent va Sayramga Abusayid tomonidan qo'yilgan hokimlarni quvib yuborishda Muhammad Jo'giy Mirzoga yordam beradi. Shu ketishda Jo'giy Mirzo Samarqandni ham Abusayiddan tortib olishi mumkin edi. Chunki Abulxayrxon endi Abusayidga emas, Jo'giy Mirzoga yordam berayotgani bejiz emas edi.

Uzoqni ko'zlab ish olib borayotgan Abulxayrxon temuriylarni muttasil bir-birlari bilan urushtirib, butunlay zaiflashtirishni istar, shundan keyin Turon va Xurosonda chingiziylar hokimiyatini qayta tiklash xonning o'ziga bo'lmasa, kelajak avlodlariga nasib etishini o'ylardi.

Biroq hozirgi fursatda Abusayidning Hirotni ham qo'lga kiritib, tobora kuchayib borayotgani Abulxayrxonning manfaatiga zid edi. Bu temuriyzodaning kuchini sindirish uchun ham Abulxayrxonning odamlari Turonning o'zlariga yaqin viloyatlarida ko'tarilayotgan isyon olovlarini tobora alangalantirishdan manfaatdor edilar.

Hirotidan shosha-pisha Sirdaryo bo'ylariga yetib kelgan Abusayid Shohruxiyada ko'tarilgan isyonni bir yilgacha bostirolmadi. Shahar qamalda qolib, odamlar ochdan o'la boshladi.

Shundan keyin ular Abusayidning piri komili Xo'ja Ahrorga murojaat qildilar.

¹ Iste'dodli adib Muhammad Ali qalamiga mansub bo'lgan bu tarjima hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotmay keladi, hamon maroq bilan o'qiladi.

— Agar Sulton Abusayid Qur’oni karimni o’rtaga qo’yib, barcha isyonchilarning gunohidan kechishga qasamyod qilsalar, biz isyonni to’xtatib, darvozalarni podshohga ochib bergaymiz! — dedilar.

Oq xachir minib yuradigan Xo’ja Ahror Abusayid huzuriga bordi. Abusayid o’zini shuncha qiynagan isyonchilarning gunohidan kechishni istamas edi.

Lekin Xurosondan kelgan chopar Husayn Boyqaro Astrobodni qaytadan bosib olgani, Shahzoda Mahmud Hirotda chekingani, bu shahar ham qamalda qolayotgani to’g’risida tahlikali xabar keltirdi. Ikki tomonlama isyon olovi orasida qolgan Abusayid endi Xo’ja Ahror valiy orqali qo’yilgan shartni qabul qilishga majbur bo’ldi.

Shohruxiya, Toshkent va Sayramlar qaytadan Abusayid qalamraviga o’tgandan keyin, bu odam baribir qasamyodini buzdi. Isyonchilarga bosh bo’lgan Jo’giy Mirzoga Hirotda katta lavozim berishni va’da qilib olib keldi—yu, Ixtiyoriddin qal’asiga qamatdi. Boshqa tashvishlardan bo’shagandan keyin Abusayid uni qamoqda qatl ettirdi.

Alisher Navoiy o’z she’rida ajdahoga o’xshatgan Abusayid bilan olishish naqadar xatarli ekanini Husayn Boyqaro ham bilib qolgan edi. Lekin el-yurt bu hukmdorning shafqatsizliklaridan nihoyatda to’yib ketgan edi. Badnafs amaldorlardan ba’zilari musodara qilingan oltin-u javohirlarning bir qismini xazinaga topshirmay, o’z uylariga olib borib yashirgan ekanlar. Abusayidning tintuvchilari xufiyalar yordamida bu yashirilgan boyliklarni ham topib oladilar. Shundan so’ng Abusayid o’z amaldorlaridan Shayx Ahmad deganning terisini tiriklay shildirdi. Xo’ja Muziddin degan amirni qaynab turgan doshqozonga tiriklay tashlab o’ldirtirdi.

Bu amaldorlarning qarindosh-urug’lari ham Abusayidning xundor dushmaniga aylandilar va Astrobodga qaytib kelgan Sulton Husayn Boyqaro askarlari safiga qo’shildilar.

Abusayidning yosh o’g’li Mahmud Mirzo va uning otalig’i Xusravshoh Hirotda qochib borib, qo’rg’onni ichkaridan berkitib olgan edilar. Husayn Boyqaro tavakkal qilib, Hirotda bostirib borayotganda Nishopur, Sabzavor va Mashhad shaharlari ham uning tomoniga o’tdi.

Mashhadda Gavharshod begim madrasasida tahsil olayotgan Alisher Navoiy do‘stining yangi g‘alabasidan ruhlanib, uning qo‘shini bilan birga Hirotga bormoqchi bo‘ldi.

— Lekin Turondan biz uchun noxush xabarlar keldi, Alisherbek, — dedi Husayn Boyqaro. — Sulton Abusayid Jo‘giy Mirzo isyonini bostirib, Xurosonga ot choptirib kelayotgan emish. Sizni bu xatarli yog‘iyga ro‘baro‘ qilgim kelmaydir.

— Ammo o‘zingiz uning behisob lashkari bilan qanday olishgaysiz? Balki yana kuch yig‘mog‘ingiz lozimdir, amirzodam?

— Men uchun xavotir bo‘lmang. Men tavakkal qilishga o‘rganganmen. Chunki ilohiy qudratga ishonurmen. Bir g‘azal bitdim. Shundan ikki baytini sizga aytay:

*Gal o‘lmasa aning¹ amri
falak bu sur‘at ila
O‘z-o‘zidan harakat
ayla olmagay aslo.
Husayniy, o‘lsa sarosar
gunoh-u jurm² ne g‘am
Chunki do‘st lutfining
umidi bor, basdur ango.*

Alisherbek vazn va qofiya andak sayqalga muhtojligini sezdi, ammo mazmundagi mardona ruh va do‘stiga ishonch unga zavq berdi. Qilich chopib, o‘lim bilan olishib yurgan yigitning shunday shoirona kayfiyat bilan osmondagi ilohiy qudratga va yerdagi do‘stiga suyanib qalam tebratgani uning qalbini iliq bir mehrga to‘ldirdi:

— Amirzodam, shunday ajoyib satrlarni bitganingiz uchun ham men sizning shoh Sultoni G‘oziy, saodat axtari³, el-yurt najotkori bo‘lishingizni parvardigordan iltijo qilurmen!

— Tashakkur do‘stim! Madrasada men uchun ham tahsil oling. Bor ilmingizni kelgusida birga baham ko‘rgaymiz.

¹ «Aning» — bu yerda ilohiy qudratni bildiradi.

² *Jurm* — jazo, xatar.

³ *Axtar* — yulduz.

— Ilohim o'sha kunlarga xudo bizni yetkazsin! Ular quchoqlashib xayrlashdilar.

Yigirma yoshli Husayn Boyqaro Abusayidning Xuroson shaharlariga hokim qilib ketgan Sayid Murod va Asil Arg'un degan amirlarini ta'qib etib, Hirotning Bog'i Zog'oniga yetib bordi.

Bir vaqtlar Shohrux Mirzoning taxti turgan bu bog'da bir oy turdi. Hirot qal'asini egallash uchun qayta-qayta jang qildi. Ichkarida uning g'olib chiqishini kutib yotganlar ko'p edi.

Ammo qo'rg'onning har to'rtala darvozasini Abusayidning ikki mingdan ortiq bek-u navkarlari qo'riqlab turar, mustahkam qal'aga kirib borishning boshqa hech yo'li yo'q edi.

Asad oyi o'tib, sunbula kirdi. Qamal davom etmoqda edi. Mezon oyi boshlanganda Amudaryo tomondan Abusayid o'ttiz ming qo'shin bilan balo-qazoday Hirotga yaqinlashib kelayotgani ma'lum bo'ldi.

Husayn Boyqaroning to'rt ming askarini Abusayidday tajribali sarkardaning o'ttiz ming kishilik ulkan qo'shini yo'q qilib yuborishi mumkin edi.

Shuni sezgan Husayn Boyqaro Bog'i Zog'onni jangsiz tashlab chiqdi va Astrobodga chekindi.

G'azab otiga mingan Abusayid Hirotida ko'p to'xtamay, Husayn Boyqaroni ta'qib etib, Astrobodga hujum qildi.

Husayn Boyqaro qo'rg'onda qolgan qo'shinlarini ham yoniga olib, Amudaryo tomonga chekindi. Abusayid Astrobodni egallagach, amir Sherhoji bilan Ahmadyor degan bekning ixtiyoriga o'n ming qo'shin berdi:

— Boyqaroni osmonga chiqsa oyog'idan tortib olib kelinglar! — deb buyurdi. — Men bu jo'jaxo'rozni Samarqandda bir marta hibsdan bo'shatib xato qilgan ekanmen. Endi uni yaganalab yulib tashlamaguncha tinchimaydiganga o'xshaymen! Yo tirigi, yo o'ligi topilmaguncha qaytib kelmanglar!

Qoraqum sahosida, Amudaryo bo'ylarida Sherhoji va Ahmadyorning qo'shini Husayn Boyqaroni quvib yetib, bir necha marta qurshovga oldi. Boyqaroning askarlaridan anchasi halok bo'ldi, katta bir qismi ta'qib etuvchilardan qochib, turli tomonga tarqab ketdi. Uning yonida qolgan uch yuztacha botir

yigitlari Husayn Boyqaroni o'rtaga olib, yov qurshovini qo'lda qurol bilan yorib o'tdilar.

Zirhli kiyim kiygan Boyqaroning o'zi yov halqasini yorib o'tishda eng ko'p qilich chopgan bahodirlarning birinchisi bo'ldi.

Abusayid Xorazmga hokim qilib tayinlagan amaldor o'zining zolimligi bilan xalqni bezor qilgan edi. Husayn Boyqaro xiva-liklarning yordamida bu hokimni daf qilib, bir qancha vaqt Xorazmda elboshi bo'lib turdi.

Ammo qo'li uzun Abusayid Xorazmga ham o'z qo'shinlarini yuborib, Husayn Boyqaroni ta'qib qilishni davom ettirdi.

Bir necha yil cho'li biyobonlarda lomakon bo'lib quvg'inda yurgan Husayn Boyqaro milodiy 1468-yilda Turkistonga, Ulug'bek Mirzoning qizi Robiya Sulton begim huzuriga bordi.

Abusayid bilan mardona olishib yurgan o'ttiz yoshli alp-qomat Husayn Boyqaroni Robiya Sulton begim e'zoz bilan qarshi oldi. Abulxayrxon o'rnidan turolmay kasal bo'lib yotgan ekan. Xon sal o'ziga kelganda Robiya begimning tavsiyasi bilan Husayn Boyqaroni qabul qildi va uning Abusayidga qarshi kurashiga yordam berishini aytdi. Lekin uning va'dasi amalga oshguncha bo'lmay, Abulxayrxon vafot etdi.

Xonning o'limidan keyin uning saroyida ham taxt talashishlar boshlandi. Robiya Sulton begim o'z tashvishidan ortmay qoldi. Begim Husayn Boyqaro bilan xayrlashar ekan:

— Endi sizga parvardigorning o'zi yordam bermasa, bandalarining ilkidan hech narsa kelmay qoldi, — dedi.

Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro Mashhadda xayrlashganlaridan keyin yetti-sakkiz yilgacha bir-birlarini ko'rishga mu-yassar bo'lmadilar. Yigirma bilan o'ttiz yosh oralig'ida, yigitlik-ning avji gullagan bahor paytida ikkovi ham quvg'inda, sar-son-sargardonlikda qish qahratonini eslatadigan eng og'ir kunlarni boshdan kechirdilar.

Turonda isyonlar bostirilgandan keyin ko'ngli bir qadar tinchigan Sulton Abusayid Samarqand ixtiyorini katta o'g'li Ahmad Mirzoga va murshidi Xo'ja Ahrorga berib, poytaxtni Hirotga ko'chirdi. Uning Xurosondagi eng ashaddiy raqibi Husayn Boyqaro bo'lib qolgan edi. Milodiy 1464-yilda Husayn

Boyqaro Xorazm tomonlardan qo'shin tortib kelib, Abusayidning Niso, Mashhad, Obivard viloyatlaridagi qo'riqchi askarlarini mag'lub qilgan, Turshiz viloyatida o'ziga tarafdorlar topib, bir qancha vaqt hukmron bo'lib turgan edi. Abusayid yana katta qo'shin to'plab borib, uni Amudaryodan nariga — Qizilqum sahrosiga o'tib ketguncha ta'qib etdi.

Husayn Boyqaroning qaytib kelishini kutib yurgan tarafdorlari Hirotida ham oz emas edi. Ayniqsa, Feruza begim Hirotida erta-yu kech o'g'lining yo'liga ko'z tikib yashayotgani Abusayidga xufiyalar axborotidan ma'lum bo'ldi. Shundan keyin Feruza begimning temuriy ota-bobolaridan meros olgan kattagina hovli-joyi, mol-mulki Abusayid tomonidan musodara qilindi. Hatto begimning sandiqlarida bor bisoti va taqinchoqlari ham tortib olinib, Abusayid xazinasiga eltib topshirildi.

Feruza begim yig'lay-yig'lay Marvdagi kelini Beka begimning oldiga ketdi. Beka begim Husayn Boyqarodan bir o'g'il ko'rgan, otini Badiuzzamon Mirzo qo'yishgan edi. Mashhur Sulton Sanjariylar avlodidan bo'lgan Beka begimni otasining ixlosmandlari Marv yaqinidagi bir qishloqda Abusayid qatag'onlaridan yashirib saqlamoqda edilar. Endi ularning yoniga quvg'inda yurgan Feruza begim ham kelib qo'shildi.

HIROTGA SIG'MAGAN DAHO

Alisher Navoiy Mashhadda Gavharshod begim nomidagi madrasani tugatgach, Hirotga onasini va Feruza begimni ko'rgani keldi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, Feruza begimning hovli-joyini ham Abusayidning amirlaridan biri tortib olgan edi.

Shahar alg'ov-dalg'ov, madrasalar bekilgan. Alisherbek ta'nish-bilishlardan so'rab-surishtirib, onasining daragini hech qayerdan topolmadi. Faqat mudarrislardan biri:

— Muhtaram onangiz tog'alaringizning vafot etganini eshitib, ko'k kiyib yurganlarini ko'rdim, — dedi.

Alisherbek iztirobga tushib:

— Qaysi tog'alarim? — deb so'radi.

— Nahotki eshitmagan bo‘lsangiz? Tog‘alaringiz Mirsaid Kobuliy bilan Muhammad Ali G‘aribiylar Husayn Boyqaroning yaqin maslahatchilari emasmidilar?

— Ha, doim birga, musohib do‘st edilar.

— Shuni Sulton Abusayid ham bilar ekan. Yollangan qotillarni yuborib, tog‘alaringizni Saraxs yaqinida o‘ldiribdirilar.

— Evoh! Bu ne bedodlik!

— Muhtarama onangiz ham ana shu bedodlikka chiday olmay Hirotdan Kobulga, uzoq qarindoshlarinikiga ketgan bo‘lishlari mumkin.

Xonumonidan ayrilgan, yaqin kishilaridan judo bo‘lgan yigirma uch yoshli Alisherbek Hirotda o‘zini qo‘yarga joy topolmay qoldi. Musibat ustiga qo‘shilgan dilsiyohliklarni kimgadir aytib ko‘nglini bo‘shatgisi, dardlashgisi keldi. Eng yaqin homiysi Hasan Ardasher Hirotni butunlay tark etib, uzoq qishloqda yashamoqda edi. Mavlono Lutfiy to‘qson yoshdan oshib vafot etgan, faqat Abdurazzoq Samarqandiy hali Hirotda deyishdi. U ham davlat ishlaridan chetlatilgan, ro‘zg‘or tebratishda qiynalgandan keyin Hirotdagi Shohrux Mirzo xonaqosiga shayx bo‘lib ishga kirgan ekan.

Alisherbek Shohrux Mirzoni bolaligida ko‘rgan, uni eslasa qalbi ravshan tortar edi. Shuning uchun Shohrux xonaqosiga borib, mavlono Abdurazzoqni qidirib topdi.

U ham ozib ketgan, kiyimlari eskirgan, ko‘rinishi ma‘yus.

Alisherbekni bag‘riga bosib ko‘rishdi-yu:

— Tog‘alaringiz shahid bo‘libdir, xudo rahmat qilsin, — deb ko‘ngil so‘radi.

— Mavlono, men Hirotni taniyolmay qoldim. Shu darajada shahardan fayz ketgan! Ariqlar suvsiz. Daraxtlar qurigan. Yangi podshohning taxtga chiqqaniga ham o‘n yildan oshdi. Birona bog‘, bironta imorat bunyod etdimi?

— Yo‘q, barcha mablag‘lar urush-yurishga, harbiy xarajatlarga sarflanmoqda. Madaniyat ham, ma‘rifat ham tashlandiq ahvolga tushdi. Shohning o‘zi ham ilm-u ma‘rifatdan yiroq. Shuning uchun qadrdon shahrimizda siz-u bizga munosib ish topilmaydir.

— Odamlarning o‘zgarib qolganiga hayronmen. Vafo o‘rnini nizo, saxiylik o‘rnini baxillik, oqibat o‘rnini dushmanlik egal-

lab olmishdir. Bir vaqtlar men bilan qadrdon bo'lgan saroy mulozimlari hozir salomlashgilari kelmaydir. O'zlarini mendan olib qochganlariga taajjubdamen.

— Taajjublanmang, Alisherbek. Hamma odamlar vahm ichida yashamoqda. Tog'alaringiz Husayn Boyqaroga yaqin maslahatgo'y bo'lganligi uchun qatl etilmishdir. Siz Husayn Boyqaroga ulardan ham yaqinroq sirdosh do'st ekanligingizni biladiganlar bor. Ular o'zlarini sizdan olib qochsa, siz ham ulardan uzoqroq yurganingiz ma'qul.

— Nafaqat ulardan, balki shoh saroyidan ham butunlay ixlosim qaytgan. Bu haqda faqir bir bayt o'qib beray:

*Navoiy, bilki, shoh ko'ngli
Manga qayd o'lmasa, billah
Agar kavnayiga' xoshok
chog'lik iltifotim bor.*

Alisherbek Abusayidning u dunyo-yu bu dunyosini, butun dabdabasini mol yeydigan xashakka o'xshatganidan mavlono Abdurazzoq beixtiyor zavqlanib kuldi. Lekin shu zahoti «bu hajvni boshqa birov eshitmadimikin?» deb, atrofiga xavotirlanib qarab qo'ydi.

Xonaqohda hozir ikkovlaridan boshqa hech kim yo'q edi. Shunday bo'lsa ham Abdurazzoq Samarqandiy ovozi pasaytirib gapirdi:

— Alisherbek, siz ham do'stingiz Boyqaro kabi mard, dov-yurak yigitsiz. Sizning butun botirligingiz ruhingizda, she'riyatingizda. Shohni og'zidan o't sohadigan ajdahoga o'xshatib hajv qilgan satrlaringiz ham yodimda bor. Ammo bu satrlar shohning qulog'iga yetib bormaydi deb kim kafolat bergay? Hozir Hirotda ayg'oqchilar-u chaqimchilar ko'paygan. Siz bu xavf-u xatardan uzoqroq keting, buyuk iste'dodingizni asrang!

— Qayoqqa ketay, mavlono?

— Men sizga faqat o'zim tug'ilib o'sgan shaharni munosib ko'rurmen.

— Samarqandnimi?

¹ *Kavnayi* — bor dunyosi, shon-u shavkati, hatto narigi dunyosi.

— Ha, yana o‘ylab ko‘ring. Shoh saroyi Hirotda ko‘chib kelgandan buyon Samarqand bir qadar tinchib qolgan deb eshitdim. Mavlono Abdurahmon Jomiy ham hozir Samarqandda emishlar.

— Men ham ko‘pdan buyon Samarqand sayqalini ko‘rish orzucidamen. Lekin kim u yerda menga boshpana berur?

— Men so‘nggi daf‘a Samarqandga borganimda janobi Fazlulloh Abulays bilan uchrashgan edim. Behad oliyjanob siymo. Madrasalari bor.

— Otalari faqih Abulays mening rahmatli otamga qadrdon edilar.

— Ana shuni Fazlulloh Abulaysga aytasangiz kifoya. Sizga bir hujra berurlar. Samarqand hokimi Ahmad Hojibek ham ma‘rifatli siymo, shoirlarni yaxshi ko‘rurlar.

— Yaxshi maslahatlaringiz uchun tashakkur, mavlono! Lekin men avval Kobulga borib onamni ko‘rmog‘im shart.

— Balki shunday qilsangiz to‘g‘ri bo‘lar, Alisherbek. Onaizor-a!..

O‘sha kuni kechasi Alisherbek Hirotda Shohrux Mirzo xonaqosida yotib qoldi. Abdurazzoq Samarqandiy o‘zi yotadigan ozoda bir xonani unga ko‘rpa-to‘shagi bilan berdi-da, uyiga ketdi.

Yarim kechagacha uxlay olmay o‘y-xayolga cho‘mgan Alisherbek saharga yaqin uyquga ketdi-yu, g‘alati bir tush ko‘rdi. Baland tepalik ustiga chiqqanda samoviy kiyim kiygan, yuzidan nur yog‘ilgan, oq soqoli kalta qirqilgan bir mo‘ysafid uchradi. Alisherbek unga egilib ta‘zim qilar ekan, birdan Shohrux Mirzoning keksalik paytini esladi:

— Assalomu alaykum, Xoqoni Sa‘id! — deb tizzasini yerga tirab, sajdaga bosh qo‘ydi.

Mo‘ysafid uni yerdan turg‘izib, yuziga tikildi-da:

— Men sizni olti yoshingizda ko‘rganman, — dedi. — Shoir-lar majlisida she‘r o‘qib, hammani lol qoldirgan bola siz emas-midingiz? Ismingiz nima edi?

— Ismim Alisher, Xoqoni Sa‘id.

— Hozir ham she‘r yozasizmi?

— Goho mashq qilurmen.

- Qani bir bayt ayting!
- Meni ma'zur tuting, hazratim. Yomonlardan juda bezganman. Bayt shu haqda...
- Mayli, ayting-chi.

*Parim bo'lsa, uchib qochsam, ulusdan to qanotim bor.
Qanotim kuysa uchmoqdin, yugursam to hayotim bor.*

- Ob-bo!.. Yomonlardin shunchalik bezorsiz... Ammo yaxshi odamlar ham bor-ku.
- Bor, hazratim...
- Ularga atagan baytingiz yo'qmi?
- Nechun bo'lmasun! Mana, hozir...

*Odamiy ersang demagil odamiy
Oni kim yo'q xalq g'amidin g'ami.*

- Ha, borakallo! Xalq sizni qutqargay! Xalqqa fido bo'lsangiz, sizni boshiga ko'targay!

Bir vaqt Shohrux Mirzoning qo'lida oltin sopli durbin paydo bo'ldi. Durbinni Alisherga berib:

- Samarqand tomonga bir qarang! — dedi.

Alisher durbinni shimoli sharq tomonga to'g'rilab qaray boshladi.

Shohrux Mirzo kuldi:

- Siz Kobul tomonga qarayapsiz-ku.
- Kechirasiz, hazratim, men o'zim Kobulga onamni izlab bormoqchi edim.

- Balki onangiz Samarqanddadirilar?

— Bilmadim.

— Siz avval Samarqand tomonga bir qarang. Ha, ana, durbinda Samarqand minoralari ko'rindimi?

— O! Ulug' gumbazni ko'ryapman. Amir Temur maqbarasining gumbazi!

— Ha, topdingiz! Istiqbolingiz ana o'sha yerdan boshlangay. Avval shu gumbazni topib boring. Keyin onaizoringizni topaysiz. Husayn Boyqaro bilan birga bo'ling.

Bu gaplardan Alisherbek qattiq hayajonlanib, uyg'onib ketdi. Qarasa, tong yorishgan. Xonaqodan chiqib tahorat qildi, namoz

o'qidi. Ko'rgan tushi oddiy tush emasligini xayolida Shohrux podshoh aytib turganday bo'ldi.

«Mening istiqbolim Samarqanddan boshlansa koshki! O'shal ulug'vor moviy gumbaz poyiga borganim bo'lsin!» degan qat'iy qarorga kelib, joynamoz ustidan ko'tarildi.

Lekin Alisherbekning Samarqandga yetib borishi ham oson bo'lmadi. U o'zining boshpanasiz azob tortganlarini, yo'llarda chekkan mashaqqatlarini Hasan Ardasheriga yozgan she'riy mak-tubida shunday ifodalaydi:

*Ne bir hujraki, kom topqay ko'ngil,
Dame anda orom topqay ko'ngil.
Ayni falokatdin oyog'i yalang
To'ni yo'qidan tani dag' yalang
Tevrab oyog'ini aning har tikan.
Har tikan ustida muqarrar tikan.*

Alisherbek shuncha azob-u uqubatlarga bardosh bergani uning ulug' maqsadlarga intilgani sababli edi. Buni maktub so'ngida shunday bayon qiladi:

*Urarmen qadam, toki borguncha gom'¹
Ki bo'lgay muyassar menga ushbu kom
Agar bo'lsa bu yo'lda umrim talaf
Chu bu yo'ldadur ul ham erur sharaf.*

Bu masnaviy Hasan Ardasher orqali Hirotning fozil kishi-lariga yetib borganda, ular Alisherbekning she'riy iste'dodiga va haqiqatni ro'y-rost ko'rsatishdagi jasoratiga qoyil bo'lishar, bu she'rning eng yaxshi satrlarini yod olishib, bir-birlariga aytib yurishar edi.

HAYOTDAN QAYTGAN QASOS

Sulton Abusayidning avji yuksalgan paytlarida unga ham qasos qaytishi mumkinligini hech kim xayoliga keltirmas edi.

Mana, u Amudaryoning chap qirg'og'idagi baland bir tepalikka ot choptirib chiqib bormoqda. Ilk bahor pallasi edi.

¹ Gom — bu yerda oyoq yetguncha, kuch boricha olg'a yurmoq.

Uning ostidagi qora qashqa bedov tepalikdan bo'y cho'zib, endi ochilgan oltinrang boychechaklarni tuyog'i bilan majaqlab o'tdi.

Abusayid Mirzo tepalikning eng baland nuqtasida otini to'xtatib, atrofga burgutqarash qilib nazar tashladi. Amudaryo-ning o'ng qirg'og'ida Bobotog' va Ko'hitang. Ulardan narida qorli Turkiston tizmasi Pomir va Oloy. Daryoning chap qirg'og'ida Kobul tomondan boshlangan va Hirotga qarab pastlab boradigan bahaybat Hindikush tog'lari... Bu tog'lar orasida qancha-qancha vodiylar, soylar, daryolar, shahar-u qishloqlar bor. Turon-u Xuroson deb atalmish shunday ulkan mintaqalar barcha tog'-u daryolari, vodiylar va cho'llari, shahar-u qishloqlari bilan Sulton Abusayidning mulkiga aylangan. Shunday katta hududdagi barcha aholi endi uning hukmiga bo'ysunishi Sulton Abusayidning dilidagi iftixor tuyg'usini to'ldirib toshiradi.

Bir vaqtlar u Samarqand taxti uchun Abdulla Mirzo bilan olishib yurgan paytlarida bunchalik katta saltanatga ega bo'lishini xayoliga ham keltirmagan edi.

Shohrux Mirzoning o'limidan keyin tirik qolgan temuriylar orasida Sulton Abusayid eng shijoatli va ishning ko'zini biladigan uddaburon taxt da'vogari bo'lib chiqqanini hozir ko'pchilik biladi. Ba'zi bir temuriylar: «Anushervoni odildek adolatli podsho bo'lamen» deb, ko'p umrini maktab-madrasalarda o'tkazgan, ilm-u ma'rifatga haddan ortiq berilib, harb ishida zaif, yov bilan olishganda tor-mor bo'lganini Abusayid Mirzo o'z tajribasida ko'rdi. Shuning uchun u maktab va madrasalarda o'qib yurmadi. Zehni o'tkir, xotirasi yaxshi bo'lgani uchun xonaki muallim yordamida xat-savod chiqardi-yu, qolgan butun vaqtini harbiy san'atni egallashga va toj-u taxt sohibi bo'lishga sarfladi.

Xudoga shukur, taqdir unga qo'sha-qo'sha o'g'illar berdi. Sulton Abusayid ularni ham o'ziga o'xshagan harbiy kishilar qilib tarbiyalamoqda. Chunki uning e'tiqodi bo'yicha o'qish-yozishlarga ortiqcha berilgan odam gulday nozik bo'lib qoladi. Davlatni boshqaradigan hukmdor esa toshday qattiq, qilichday keskir bo'lmog'i kerak.

Katta o'g'li Ahmad Mirzo qilichni yaxshi chopadi, ammo kitob o'qishni ham, xat yozishni ham bilmaydi. Savodsiz bo'lsa

ham, yonida har qanday kitob va yozuvni o'qib beradigan qissaxonlari, munshiyolari bor. Farmonmi, maktubmi, boshqa har qanday yozuv ishini kelishtirib beradigan kotiblar uning xizmatiga tayyor. Din-u imon ishlarida va Samarqanddagi davlat idoralarini boshqarishda yosh Ahmad Mirzoga Abusayidning murshidi Xo'ja Ahror rahnamolik qiladi.

Abusayid Xo'ja Ahrorning maslahatini va duo-yu fotihasini olib qilgan barcha ishlari o'ngidan kelmoqda. Shuning uchun bu piri komilga Abusayidning e'tiqodi baland, hurmati cheksiz.

Maxsus farmon bilan Xo'ja Ahror egalik qiladigan barcha hovli-joy, yer-suvlar soliqlardan ozod qilingan. Shuni bilgan butun-butun qishloqlarning dehqonlari, suruv-suruv qo'ylarning egalari o'z yer-suvlari, mol-hollarini Xo'ja Ahror valiy nomiga o'tkazib, og'ir soliqlardan ozod bo'lmoqdalar. Ulardan faqat eng yengil soliq hisoblangan va daromadning o'ndan bir qismiga to'g'ri keladigan ushr solig'i olinadi, xolos. Bundan dehqon-u chorvadorlar ham manfaat ko'rmoqda, har tarafdan irmoqlarday oqib kelayotgan nazr-u niyoz shaklidagi daromadlardan eshon hazratlarining boyligi ham daryoday to'lib oqmoqda.

«Mayli, piri komil boy bo'lsa, mendan mablag' olmaslar, balki kerak bo'lganda yordam bergaylar!» — deb, Sulton Abusayid Xo'ja Ahrorga to'liq erk berib qo'ygan.

Amudaryo bo'yidagi tepalikda ot o'ynatib turgan Sulton Abusayid xayol ko'zi bilan Toshkent-u Sayramlarda, Farg'ona-yu Hisorlarda hukmronlik qilayotgan o'z farzandlarini ko'rib turganday bo'ladi.

Xudo uni oila bobida ham kam qilmadi, mashhur xonlar va beklarning eng ko'hlik qizlariga uylanib, ulardan o'n bir o'g'il va o'n to'rt qiz ko'rdi. O'g'illarining ikkinchisi Mahmud Mirzoga Hisorni, to'rtinchisi Umarshayx Mirzoga Farg'ona vodiysini, beshinchisi Ulug'bek Kobuliya Kobul va Badaxshonni berdi. Ularga eng ishongan tajribali amirlarini otaliq qilib tayinladi.

Hozir Abusayidning o'g'illari hukmronlik qilayotgan hamma viloyatlar tinchigan. Ularni tashqaridan notinch qilib turadigan Dashti Qipchoq sultonlari Abulxayrxon o'lgandan beri o'zlarining ichki nizolaridan ortmay qolgan. Mo'g'uliston

xonlaridan Eson Bug‘axon bir marta Farg‘ona vodiysiga bostirib kelib, talonchilik qilgan edi. Abusayid uni vodiyan haydab chiqarib, Sayramdan naridagi Ashparagacha¹ quvib bordi. O‘sha yerda Eson Bug‘axonni yengib, uning o‘rniga akasi Yunusxonni Mo‘g‘ulistonga xon qilib jo‘natdi. O‘zi Yunusxonning singlisiga uylanib, «Ko‘ragon» unvonini oldi. Keyinchalik Yunusxon bilan aloqalari yaxshilanib, uning uch qiziga o‘zining uch o‘g‘li — Ahmad, Mahmud va Umarshayx Mirzolari uylantirdi. Shu tarzda uning o‘g‘illari ham «Ko‘ragon» unvoniga sazovor bo‘ldilar.

Abusayid Mirzoning ko‘ngli Turon-u Xurosonlardan xiyla tinchigan shu farahli kunlarda uning xayolini ko‘proq g‘arbiy o‘lkalar — bir vaqtlar bobokaloni Amir Temurga tobe bo‘lgan, Shohrux davrida ham temuriylar qalamraviga kirgan Isfahon-u Tabriz, Sheroz-u Raylar band qilmoqda.

Insondagi istak va orzularning cheki bo‘lmas ekan. Bir vaqtlar Samarqand taxtiga ham qanoat qilib yurgan Sulton Abusayid shu kunlarda Tabriz va Sherozlarga ham hukmronlik qilish ishtiyoqi bilan yonmoqda.

Hozir u Amudaryo bo‘yidagi tepalikda ot ustida turgan paytda tepalik pastidagi sayhonlikda uning ellik ming kishilik otlig‘-u piyoda qo‘shinlari harbiy ko‘rikka yig‘ilmoqdalar.

Daryoday to‘lqinlangan saflarda behisob dubulg‘alar va nayzalarning quyosh nurida tovlanishi Abusayidga ulkan bir daryo mavjlarining jilolanishini eslatadi.

Hayqirib oqqan daryoday qudratli lashkar Abusayidning irodasiga so‘zsiz bo‘ysunadi, uning bir og‘iz farmoni bilan u istagan tomonga qarab selday oqadi, yo‘lida uchragan har qanday to‘siqni urib, yiqitib, yanchib o‘tadi.

Shunday lashkari bor podsho jahongir bo‘lmasa kim bo‘ladi? So‘zga usta saroy ahli Sulton Abusayidni «hazrati xilofat panohi», ya‘ni ichki ixtiloflar va o‘zaro urushlardan xalqni xalos qiluvchi najotkor, deb ulug‘laydilar. Turon-u Xuroson hozir chindan ham ichki urushlardan qutuldi. Dashti Qipchoqdan

¹ *Ashpara* — ilgari Toroz deb atalgan. Keyin Avliyo ota, Jambul bo‘lgan. Hozir yana Toroz deyiladi.

Kaspiy dengizi bo'yigacha, Sayramdan Kobulgacha hamma o'lkalar birlashib, Sulton Abusayid tuzgan markaziy davlat ixtiyoriga o'tdi.

Bunga qo'shni mamlakatlarning havasi kelayotgani shundan bilindiki, Eron tomonlardagi taxt talashishlar, ichki urushlardan bezor bo'lgan o'n besh ming uylik turkiylashgan mo'g'ul qavmi Sulton Abusayiddan panoh istab, Xuroson va Turonga ko'chib keldi. Abusayid ularni yaxshi qabul qildi, katta bir qismini Mo'g'ulistonga — Yunusxon ixtiyoriga o'tkazib yubordi. Qolganlariga Xurosondan joy topib berdi. Yigitlarini o'z qo'shini safiga qabul qildi.

Mana shu ko'chib kelganlarning arz-u dodlaridan ma'lum bo'ldiki, Sheroz-u Tabriz, Isfahon-u Ray aholisi qora qo'yunli amirlarning taxt talashishlaridan nihoyatda bezor bo'lganlar. Ular Sulton Abusayid kabi ichki parokandalikni bartaraf qiladigan kuchli bir hukmdorga katta ehtiyoj sezmoqdalar.

G'arbda ish olib borayotgan xufiyalarning axboroti ham qora qo'yunlilar davlatida ichki nizolar avjiga chiqqanidan dalolat bermoqda. Bir vaqtlar Xurosonga qo'shin tortib kelgan Jahonshoh Bag'doddagi o'z o'g'li Pirbudoq bilan taxt talashib urishadi. Ota-bola jangida Pirbudoq mag'lub bo'ladi. Badjahl Jahonshoh o'z o'g'li Pirbudoqni ayovsiz qatl ettiradi.

Bu hodisa unga qarshi norozilikni kuchaytiradi. Ichki nizolardan Jahonshohning Kavkazdagi raqibi Amir Hasanbek ustalik bilan foydalanadi. Arzirum shahri yaqinida Amir Hasanbek Jahonshohni tor-mor qiladi. Jahonshoh jang maydonidan bir xachirga minib qochadi, lekin uni quvib yetadilar. Uning o'ligini tog'da bir archaning tagidan topadilar.

Jahonshohning katta o'g'li Husayn Ali Amir Hasanbekdan qasos olishga intiladi, otasidan qolgan qo'shinni o'z atrofiga to'playdi. Lekin Amir Hasanbekni yengishga kuchi yetmaydi. Shundan keyin Husayn Ali Xurosonga elchi yuborib, Sulton Abusayidni yordamga chaqiradi.

Sulton Abusayidga keyingi paytda Marv shahrida qishlash ma'qul tushib qolgan edi. Atrofi keng va tekis cho'l. Ellik ming kishilik katta qo'shinning chodir tikib yashashi va harbiy mashqlar o'tkazishi uchun qulay.

Harbiy vazir Asliddin Arg'uniy Tabrizdan kelgan elchini ataylab ulkan qo'shin qarorgohi orqali olib o'tdi. Abusayidning naqadar qudratli lashkari borligini ko'rgan elchi uning saroyiga kirganda, paypaslanib, xushomad yo'lga o'tdi. Taxtda savlat to'kib o'ltirgan Abusayidga yaqinlashishdan oldin uning amirlariga bir-bir ta'zim qilib chiqdi. Bu ta'zimlardan terga botib, taxt qarshisiga borganda tiz cho'kdi-da, Abusayidning qo'lini o'pish sharafiga muyassar bo'ldi.

Muzokaralar paytida Abusayid elchi orqali Husayn Aliga bir qancha qattiq shartlar qo'ydi:

— Isfahon, Qazvin, Sheroz, Qum, Shirvon — bu viloyatlar hammasi hozir qora qo'yunlilar itoatidan chiqmishdir. Shundoqmi?

— Shundoq, a'lohazrat!

— Biz shuncha uzoq joydan qo'shin tortib borsak, jon berib, jon olib bu viloyatlarni egallasak, ularni yana qora qo'yunlilarga topshirib qaytgaymizmi?

— Mutlaqo undoq emas, a'lohazrat! Amir Temur va Shohrux Mirzo davrida biz ichki urushlardan xalos bo'lib, tinch yashagan edik. Agar o'sha zamonlar qaytib kelsa, siz nomlarini aytgan barcha viloyatlarning bosh hukmdori o'zingiz bo'lgaysiz. Sizning nomingiz hamma joyda xutbaga qo'shib o'qitilgay. Bu ishga Qora Usmon avlodidan bo'lgan Amir Hasan to'siq bo'lib turibdir. Shu to'siqni bartaraf etishga yordam bersangiz, keyin toabad sizga sadoqat saqlagaymiz!

— Xullas, Husayn Ali janoblari bilan tuzadigan bitimimizga mana shu shartlar asos qilib olinsin! — deb Sulton Abusayid vaziri a'zamga buyurdi.

Husayn Alining elchisi Sulton Abusayidga atab bir nortuya zo'rg'a ko'taradigan qimmatbaho sovg'alar olib kelgan edi. Yana bir tuyaning zarrin popuklar bilan bezatilgan kajavasida go'zal cherkes qizi Abusayidga in'om tarzida olib kelingan ekan.

Qirq besh yoshli Sulton Abusayidning haramida qo'sha-qo'sha xotinlari bo'lsa ham, sutga chayilganday yuzi toza tog'lik qiz unga juda yoqib qoldi. Darhol mullalarni chaqirtirib, cherkes qizni vaqtinchalik xotin-joriya tarzida nikohiga oldi-da, Kavkazga yurishi arafasida u bilan bir hafta aysh-u ishrat qildi.

Bu yurishga juda katta tayyorgarlik ko‘rildi. Samarqanddan oltmish besh yoshli Xo‘ja Ahror Sulton Abusayid taklifi bilan Marvga keldi. Uni Amudaryodan maxsus kemalarda ehtiyot qilib olib o‘tdilar.

Marv shahrida Xo‘ja Ahror uchun eng ko‘rkam bog‘lardan biri ichidagi ikki oshiyonlik naqshinkor koshonasi bilan tayyorlab qo‘yilgan edi. Eshon hazratlari o‘z shogird va muridlari bilan shu yerga tushib dam olganlaridan keyin uni shahar tashqarisidagi qo‘shin qarorgohiga taxtiravonda sakkiz yigit ko‘tarib olib bordi.

Sulton Abusayid bosh sarkarda sifatida qo‘shin qarorgohida ulkan saroparda bilan o‘rab olingan borgoh¹ va xirgohni² egalagan edi. Saroparda ichi keng, uzunasiga ikki yuz qadam, eniga yetmish-sakson qadam maydonni o‘z ichiga olardi. Mana shu maydonda Xo‘ja Ahror uchun qimmatbaho yashil movut bilan yopilgan, ichi ipak matolar bilan sirilgan ulkan bir chodir tikilgan edi.

Bir kun Sulton Abusayid murshidi uchun o‘z shohona borgohida ziyofat bersa, ikkinchi kun Xo‘ja Ahror uni o‘z chodirida kutib olar, birga namoz o‘qiganlarida murshid oldinda turib imomlik qilardi.

Sulton Abusayidning atrofida Xo‘ja Ahrordan obro‘liroq va dadilroq odam yo‘q edi. Tinch va farovon hayotga tashna bo‘lgan fozil odamlar samarqandlik Fazlulloh Abulays orqali Xo‘ja Ahrorga arz qilishardi.

— Hazrat eshon podshohga aytsinlar, — deyishardi, — obodonchilik, bunyodkorik ishlari to‘xtab qoldi. Davlatning bor mablag‘i urush-yurishlarga, sipohilar yollashga ketmoqda. Shohrux bilan Ulug‘bek shu yoshda qancha imoratlar qurdirgan edilar. Sulton Abusayid hazratlari ul zotlarni tan olmasalar, Sohobqiron bobokalonlari Amur Temurning bunyodkorlik ishlaridan ibrat olsinlar.

Bu gaplar asosli ekanini eshon hazratlari ham dil-dilidan sezar edi. Shuning uchun peshin namozidan keyin borgohda

¹ *Borgoh* — podshoh qabulxonasi.

² *Xirgoh* — podshoh yashaydigan xos joy.

barra kabobdan yeb, qimiz ichib o'ltirgan paytlarida Iroq yurishidan gap ochildi-yu, Xo'ja Ahror Abusayidga murojaat qildi.

— Hazrati xilofat panohi, siz ichki ixtiloflarni bartaraf qilib, Turon-u Xurosonni tinchitdingiz. Bu ishingizga Ollohning marhamati yog'ildi. Sizga xudo shunday ulkan saltanatni inoyat qildi.

— Bu inoyatga sizning rahnamoligingizda erishdik, pirim!

— Tashakkur, olampanoh. Endi bobokaloningiz Amir Temur kabi yangi bog'lar, masjid-u madrasalar bunyod etadigan paytingiz keldi. Fuqaro shunga mushtoq.

Dasturxon atrofida o'ltirgan jangovar beklar sergaklanib qoldilar. Nahotki Xo'ja Ahror valiy podshohni Iroq yurishidan qaytarmoqchi bo'lsa?

Podshohning ham qoshlari chimirildi:

— Fuqaro yana bir-ikki yil sabr qilsin. Iroq yurishidan keyin katta qurilishlarni boshlamoqchimiz.

Bu javobdan beklar mamnun bo'lishdi. Xo'ja Ahror Iroq yurishini to'xtatib bo'lmasligini sezdi-da, bu to'g'rida boshqa gapirmadi.

— Iloyo yaxshi niyatlarga xudo sizni yetkazsin, hazratim, — deb qo'ya qoldi.

Piri komilning yon berganidan dadillangan Sulton Abusayid unga xiyol erkalik ham qildi.

— Bobokalonimiz Amir Temur Iroq tomonlarga yurish qilganlarida hazrati pirlari Said Baraka ul zoti oliy bilan birga borgan ekanlar, Xizr kabi Sohirqironning jilovida yurgan ekanlar. Qani endi siz, hazrati eshonimiz, davlatimizning pushti panohi Iroq yurishida ham bizning yonimizda bo'lsangiz!..

— Pok e'tiqodingiz uchun Olloh sizga yor bo'lsin, Sulton hazratlari. Bizning Samarqanddan shuncha yo'l yurib huzurigingizga kelganimiz, jilovingizda yurganimiz emasmi?

— Shunday-ku, endi doim siz bilan birga bo'lsak, duoyingizni olsak deymiz-da. Axir oltin olma, duo ol deydi-ku!

— Hazratim, bizning duolarimiz doim siz bilan birga bo'lur. Salomatlik imkon bersa siz bilan birga borur edim. Ammo shu yerga ham zo'rg'a yetib keldim.

Shayxulislom Xo‘ja Qusuyi Xo‘ja Ahrorga yon bosdi:

— Podshohimiz Iroq yurishiga ketganlarida Turon-u Xurosonda osoyishtalikni saqlab turish uchun hazrati eshonning bu yerlarda bo‘lganlari yaxshiroqdir.

— Ha, piri komilimiz urush-yurishlarni emas, sulh tuzishlarni yaxshi ko‘radirlar, — deb kulimsiradi Sulton Abusayid.

Shu bilan ikki oradagi iliqlik qayta tiklanganday bo‘ldi.

— Bu gal ham ko‘zlagan maqsadingizga yetib, ulkan zafarlarga erishganingizdan keyin g‘oliblarcha sulh tuzish ishlaringizga iloyo biz ham ishtirok etaylik! — deb duo qildi Xo‘ja Ahror.

— Omin!

— Ollohu akbar! — deb bu duoga hamma bir ovozdan qo‘shildi.

Sulton Abusayidning Iroq¹ va Ozarbayjon tomonlarga yurishi milodiy 1468-yilning mart oyida boshlandi. Barcha mevali daraxtlar avji gullagan bahor paytlarida uning ulkan qo‘shini Kaspiy dengizining janubidagi Jurjon va G‘ilonlardan o‘tib, Bistomga yaqinlashdi.

Ko‘pdan beri bunchalik vahimali qo‘shinni ko‘rmagan, o‘zaro urushlarda parchalanib, mayda bo‘laklarga bo‘linib ketgan o‘lkalarning hukmdorlari Sulton Abusayid qarshisida sarosimaga tushib, jangsiz taslim bo‘la boshladilar.

Abusayid Bistomda ekanida Soriy viloyatining hokimi unga sadoqat izhor qilib, o‘g‘li va onasini qimmatbaho sovg‘alar bilan elchi qilib yubordi. Shirvondan, Rustamdordan, Feruzshohdan kelgan elchilar ham biri biridan ulkan peshkashlar in‘om qilishib, o‘z hokimlari nomidan Sulton Abusayidni podsho deb tan olishdi va nomini xutbaga qo‘shib o‘qita boshlashdi.

Sulton Abusayid va uning bek-u a‘yonlari yangi viloyatlarni qarshiliksiz, kutganlaridan ham oson qo‘lga kiritayotganlaridan esankiray boshladilar.

Hali eng zo‘r g‘animlar oldinda turgan bo‘lsa ham, ular Ray shahrida bir oydan ortiq to‘xtab, kayf-u safoga berildilar.

Sulton Abusayid haramiga yangi go‘zallar keltirildi. Ular og‘ushida vaqt qanday o‘tgani sezilmas edi.

¹ Hozirgi Eron hududi u zamonlarda Iroq deb atalgan.

Bahor o'tib, yoz issiqlari boshlandi. Sulton Abusayidning o'zi salqin bog'larda maishat qilar, ishongan amirlaridan biriga Isfahonni, ikkinchisiga Kirmonni, uchinchisiga Sherozni, to'rtinchisiga Hamadonni, beshinchisiga Qumni «inoyat» qilardi. Bu mashhur viloyatlarda Qora Yusuf avlodlariga bo'ysunadigan amirlar hukmronlik qilmoqda edi. Sulton Abusayidning «inoyat qilishi» — yuqorida aytilgan viloyatlarga qo'shin tortib borish va u yerlarni qora qo'yunli turkman sardorlaridan tortib olib, Sulton Abusayid hukmi ostiga o'tkazish degan ma'noni bildirar edi.

Albatta, yangi egallanayotgan viloyatlardan juda katta o'ljalari olinar, oltin-u javohirlar tuya karvonlariga va usti yopiq aravalarga yuklanib, Sulton Abusayid huzuriga olib kelinar edi. Bu katta boyliklardan o'zini yanada qudratliroq his qilayotgan Sulton Abusayidga oldinda uni kutib turgan eng katta g'animlari ham kichik ko'rinar, ularni yengish oson tuyulardi.

Sherozdan tortib Yazd va Qumgacha cho'zilgan katta viloyatlarni egallash va ulardan boylik to'plash yana juda ko'p vaqtni oldi.

Udumga binoan, o'lja tushgan boyliklarning beshdan biri ularni olib kelgan bek-u amirlarga berilishi kerak edi. Lekin bu boyliklar shunchalik ko'p ediki, ularning beshdan birini Sulton Abusayid sipohilarga ulashsa, bek-u navkarlari boyib ketib, bo'lajak janglarga va ulardan tushadigan o'ljalarga uncha qiziqmay qolishi mumkin edi. «Boy bo'ldim» deb, jonini ayab, durust jang qilmaydiganlar ko'payar edi.

Shuning uchun Sulton Abusayid viloyatlardan oqib kelayotgan boyliklarning faqat yuzdan birini bek-u navkarlarga mukofot tarzida tarqatar, qolganlarini o'z xazinasida qattiq nazorat ostida saqlar edi.

Abusayidning bu odati sipohilarni zimdan norozi qilardi. Ular podshohlarining ziqnaligini bir-birlariga shivirlab aytib, hasrat qiladigan hollari ko'payib borardi.

Oldinda turgan hayot-mamot olishuvlariga nisbatan ikkinchi, uchunchi darajali bo'lgan bu ishlar — viloyatlarni amirlarga bo'lib berish va boylik to'plash jarayoni juda cho'zilib ketdi. Bu orada kuz kelib qoldi.

Xuroson bilan Turonning osmoni ochiq yozlariga, quyoshli kuzlariga o'rgangan Sulton Abusayid Qora dengiz va Kaspiy dengizi oralig'idagi o'lkalarda yoz va kuz juda seryog'in bo'lishini endi bildi.

Marvda tuzilgan bitimga binoan, Sulton Abusayid Tabriz atroflarida Jahonshohning o'g'li Husayn Ali bilan uchrashib, kuchlarini birlashtirishi, so'ng shimoldagi Arzirum va Marandni egallab olgan Amir Hasanbekka qarshi birgalashib jangga kirishishlari kerak edi.

Tinmay yomg'ir yog'ayotgan va yo'llar balchiqqa aylanib ketgan kunlarda Sulton Abusayid havosi sal quruqroq Kalpush degan joyda to'xtadi. Uning ishongan amirlaridan Asliddin Arg'uniy va Jaloliddin Majidlar o'n ming qo'shin bilan Tabrizga bostirib borib, uni egalladilar.

Husayn Ali bundan norozi bo'lib, Sulton Abusayidga elchi yubordi va Marvda tuzilgan bitimga binoan Tabriz qora qo'yunlilar poytaxti bo'lib qolishi kerakligini eslatdi. Sulton Ali Abu-sayid qo'shinlarining Tabrizdan chaqirib olinishini iltimos qildi.

Abusayid Husayn Ali elchisiga bu gal sovuqroq muomala qildi. Tabriz Shohrux Mirzo davrida ham temuriylar davlati tarkibida bo'lganini aytdi.

— Tabriz masjidlarida bizning nomimizga xutba o'qilsin, shundan keyin shaharga biz hokim tayinlagaymiz, — dedi. — Ana undan so'ng ortiqcha qo'shinni Tabrizdan chaqirib olgaymiz.

Bu javob Sulton Aliga yoqmadi. Ikki orada taranglik paydo bo'ldi. Arzirumda turib, barcha hodisalarni sergaklik bilan kuzatayotgan Amir Hasanbek ittifoqdoshlar orasiga tushgan sovuqchilikni yanada kuchaytirish harakatiga tushdi.

Sulton Abusayid hech kutmagan bir paytda uning qarorgohiga eng xatarli g'anim hisoblangan Amir Hasanbekdan elchilar kelib qoldi. Bir necha tuyaga yuk bo'lgan qimmatbaho sovg'alar Tabriz elchilarining meshkashlaridan ham ko'proq edi. Elchilarga bosh bo'lib Amir Hasanbekning ishongan inisi qirq yoshlardagi burgut burun, basavlat Yusufbek kelgan edi.

Vaziri a'zam uni Abusayid huzuriga olib kirishdan oldin o'zi qabul qildi va gapga solib ko'rdi. Keyin podshohga axborot berdi:

— Nazarimda, Hasanbek bizning Husayn Ali bilan ittifoqdosh bo'lganimizdan vahimaga tushgan. Endi bular ham bizni o'z tomoniga og'dirmoqchi.

— Biz qaysi tomonga yon bossak, o'sha tomon g'olib kelishini sezgan-da, tulki.

— Lekin inisi juda takabbur ko'rindi. Dimog'i baland.

— Unday bo'lsa kibr-u havosini pasaytirib qo'ymoq kerak, — dedi Abusayid.

Sulton Abusayidning ko'rsatmasi bilan Amir Hasanbekning inisi Yusufbek podsho qabuli paytida taxtning ikki tomonida tizilib o'ltirgan amirlar va a'yonlardan yigirma yettitasining oldida ta'zim qilib, bir tizzasini gilamga qo'yib yukundi. Bechora, yukunaverib terlab ketdi, izzat-nafsi azoblanganidan yig'laguday bo'ldi. Lekin bu sinov azobiga oxirigacha bardosh berdi. Shundan keyingina u taxt oldida tiz cho'kib, Abusayidning qo'lini o'pish «baxti»ga erishdi.

Elchi ko'zlarida yongan adovat olovini Abusayidga quvonch olovi qilib ko'rsatishga intildi. Butun nafratini mo'ylovi ostiga yashirib, iljaydi, ovoziga tantanali tus berib, tilyog'lamalik qildi:

— A'lohazrat, biz sizi Amir Temur kabi buyuk Sohibqiron deb bilyurmiz! Men siza chin so'zni aytgani keldim. Jahonshohning o'g'li Husayn Ali sizi aldayur. Bular Qora Yusuf avlodidir. Qora Yusuf esa Amir Temurga ashaddiy dushman o'lmishdir. Uning nevarasi Jahonshoh siz bilan cho'x yog'iy lashmishdir.

— Bunisi rost, — dedi Abusayid.

— Endi Husayn Ali nechuk do'st o'lsin? U siza xiyonat qilyur. Biz ham qora qo'yunli Amir Usmon avlodidanmiz. So'nggi yuz yillik tarixni eslang. Amir Usmon avlodlari biror marta temuriylar bilan yog'iy lashgan emasdir. Biz hamisha temuriylarga cho'x yaxshi munosabatda bo'lyurmiz. Hozir ham biz sizi hazrati Sulton Abusayid Mirzo, o'zimiz uchun eng oliy hukmdor deb bilyurmiz.

Shu payt Abusayidga tarixni yaxshi biladigan ma'rifatli bir maslahatgo'y kerak edi. Chunki Qora Usmon avlodlari ham paytini topganda temuriylarni bir-birlari bilan urishtirib, bundan o'zlariga kerakli manfaat topishga intilar edilar.

Xuddi shunday hodisa Shohruxning o‘limiga sabab bo‘lgan harbiy yurishdan keyin Isfahon va Astrobod oralig‘ida yuz bergan edi. Bobosining g‘azabidan qo‘rqib tog‘larga qochgan Sulton Muhammadni Qora Usmon avlodlari o‘z panohiga olgan edilar. Shohruxning o‘limidan keyin Sulton Muhammadga askar berib, uni inisi Abulqosim Bobur bilan urushtirgan ham shular edi. Bu urushda Muhammad Sulton yengilgan va ukasi tomonidan qatl etilgan edi. Keyinchalik Amir Hasanbek Muhammad Sultonning kichik o‘g‘li Muhammad Yodgorni yoshligida o‘z qarorgohiga olib ketgan, «bir kun kerak bo‘lar!» deb uni o‘zlariga sodiq odam qilib tarbiyalamoqda edi.

Hozir Abusayidning atrofida mana shu hodisalarni tahlil qiladigan va ulardan to‘g‘ri xulosa chiqara oladigan dono odam yo‘q. Abusayidning o‘zi bu hodisalardan bexabar bo‘lgani uchun Hasanbek yuborgan elchi mug‘ambirlik qilayotganini sezmas edi. Aksincha, o‘z dushmani unga tan berib, «siz Amir Temur kabi buyuk sarkardasiz!» degani Abusayidga xush yoqmoqda va dilini yumshatmoqda edi.

Yusufbek bunday iliq gaplarni yana davom ettirdi:

— A‘lohzrat, Amir Hasanbek sizning sodiq qulingiz bo‘lmoqchi. Siz bilan sulh tuzib, hukmingiz ostiga o‘tmoqchimiz! Chunki biz Qora Yusuf avlodlarining jabr-u zulmidan bezor bo‘lganmiz. Siz rozi bo‘lsangiz, sulh tuzib, nomingizni xutbaga qo‘shib o‘qitmoqchimiz!

«Ajabo! — taajjublandi o‘zicha Sulton Abusayid. — Nahotki Amir Hasanbek ham jangsiz taslim bo‘lsa? Yoki buning tagida boshqa narsa bormi? Rost, Hasanbek bilan sulh tuzish Husayn Ali bilan Marvda tuzilgan bitimni yo‘qqa chiqargay. Har ikkovini ham biz orqali urush-janjalsiz murosaga kelishi mumkin emasmikin?!»

Sulton Abusayid jimib qolgan bek-u a‘yonlariga bir-bir nazar tashlab so‘radi:

— Xo‘sh, sulh tuzishga rozilik beraylikmi?

— Unda ittifoqdoshimiz Husayn Ali ne bo‘lg‘ay? — dedi Mahmud barlos. — Husayn Ali Amir Hasanbek bilan xundor dushman-ku!

Elchi Yusufbek izoh berdi:

— Husayn Ali ham qora qo‘yunlidir. Siz bilan sulh tuzgach, agar ular ham Sulton Abusayidni podshoh deb tan olsalar, biz yarashurmiz. Behuda urushish, qon to‘kishga hojat qolmagay!

— Agar shu shart bilan bitim tuzilsa, rozi bo‘lmoq kerak! — dedi Amir Sherhoji.

Amir Hasanbekday kuchli yov bilan urushishni istamaydigan amirlar ko‘pchilik edi. Ular Sulton Abusayidga ta‘zim qilib:

— Rozi bo‘ling, olampanoh!

— Bu yerda ham xalq sizni hazrati xilofat panohi deb ulug‘lagay! — deyishdi.

Axiyri Abusayid ham elchining taklifiga rozilik bildirdi va unga sarupo kiydirishni buyurdi.

Amir Hasanbekning o‘ziga oltin qilich, zardo‘zi dagala¹, la‘llar qadalgan oltin kamar sovg‘a tarzida berib yuborildi.

Shu bilan juda qaltis bir harbiy o‘yin boshlandi. Sulton Abusayid Marvda tuzilgan bitimni buzib, Amir Hasanbek bilan sulh tuzgani Husayn Ali boshliq avvalgi ittifoqdoshlarni qattiq norozi qildi. Bu norozilik ikki orada urush chiqishiga sabab bo‘ldi.

Husayn Alining asosiy kuchlari Tabrizdan shimolroqda, Marand degan joyda Amir Hasanbek lashkari bilan jang qilishga tayyorlanmoqda edi. Tabriz himoyasiz qolganidan foydalangan Sulton Abusayid lashkari Husayn Ali qo‘shiniga orqadan kuchli zarba berdi. Old tomondan Amir Hasanbek hujumga o‘tdi. Ikki kuchli g‘anim zarbalariga bardosh bera olmagan Husayn Ali qo‘shinida buzilish boshlandi. Uning Shoh Ali, Ibrohimshoh degan amirlari besh-olti ming navkarlari bilan Amir Hasanbek tomonga qochib o‘tib ketdi.

Shu tarzda Amir Hasanbek sobiq ittifoqdoshlarni bir-birlari bilan urushtirib qo‘yib, har ikki tomonni zaiflashtirdi. O‘zi esa Husayn Alining qochib kelayotgan bek-u navkarlarini lashkarlari safiga qo‘shib olib, kuch-qudratini yanada oshirdi.

Buning ustiga kuz oxirlab, qish kirdi. Qo‘shin qishlovi uchun bu atrofdagi eng qulay joy tog‘li Qorabog‘ edi. Buni yaxshi

¹ *Dagala* — shohlar kiyadigan ustki kiyim.

biladigan Amir Hasanbek Qorabog‘ni Sulton Abusayiddan oldinroq ishg‘ol qildi. Qorabog‘ga boradigan yo‘llarni ham to‘sib qo‘ydi.

Sultoniyaga borib to‘xtagan Abusayid Amir Hasanbek bilan tuzilgan bitim shartlarining bajarilishini, ya‘ni o‘zining Tabriz-u Qorabog‘lar podshohi deb e‘lon qilinishini kutmoqda edi. Lekin Amir Hasanbek bu ishni paysalga solib kelardi. U vaqtdan yutmoqchi va qish avjiga chiqqanda Sulton Abusayidni tog‘lar, o‘rmonlar va daryolardan iborat ulkan qopqonga ilin-tirmoqchi edi.

Qish sovuqlari boshlanganidan tashvishlangan Sulton Abusayid Amir Hasanbekning huzuriga o‘g‘li Mahmud Mirzo boshliq elchilar va sovg‘a-salomlar jo‘natishga majbur bo‘ldi. Shunda Amir Hasanbek bu elchi orqali Abusayiddan, avvalo, ukasining qasdini oldi.

Ya‘ni, Abusayidning o‘g‘li Mahmud Mirzo Hasanbek atrofiga yig‘ilgan bek-u a‘yonlarga yigirma yetti joyda yukunib, xuddi Yusufbek kabi ta‘zim bajo keltirishga majbur qilindi.

Oltin taxtga Shohrux Mirzoning evarasi, o‘n sakkiz yashar ko‘hlik yigit Yodgor Mirzo chiqarilgan edi. Amir Hasanbek uning chap yonida otaliq o‘rnini egallagan. O‘ng tomondan Shayxulislom joy olgan. Mahmud Mirzo Amir Hasanbekka va Shayxulislomga ta‘zim qilgandan so‘ng taxt qarshisida tiz cho‘kdi. Yodgor Mirzo endi unga qo‘l berdi. Mahmud Mirzo uning qo‘lini tavof qilib o‘pdi. Shundan so‘ng Amir Hasanbekning ishorasi bilan Yodgor Mirzoning boshidan oltin tangalar sochildi.

— Biz Amir Temur avlodidan faqat Yodgor Muhammad Mirzoni taxtga munosib deb bilyurmiz! — dedi Hasanbek. — Sulton Abusayidga endigi javobimiz ana shu!

Bunday kamsitishlardan keyin sulh to‘g‘risida gap bo‘lishi mumkin emas edi. Sulton Abusayid Ardabil yo‘li bilan Qorabog‘ qishloviga yo‘l ochishga intilib ko‘rdi. Ammo Amir Hasanbek qo‘shinlari uni Miyona deb atalgan sersuv, loy va balchiq bir daraga chekinishga majbur qildi. Tog‘ yon bag‘irlarida qor qalin, izg‘irin shamollar esadi. Qo‘shinning oziq-ovqati tugab qoldi.

Sulton Abusayid Mahmudobod degan joyda to'xtab, Shervonshohga o'z odamlarini yubordi.

Ular suv yo'li bilan kemada oziq-ovqat olib kelishi kerak edi. Lekin endi Shervonshoh ham Amir Hasanbek tomonga og'di, Abusayidning puliga ham oziq-ovqat sotmadi.

Otlarga ham yem-xashak yo'q edi. Mo'g'on cho'lining bir chetidagi yalanglikda qor tagidan chiqib turgan quvragan o't-o'lanlar bor ekan. Otlar shu notanish o't-o'lanlardan yegan sari tap-tap yiqilib o'la boshladi.

Abusayidning yonida bu yerlarning iqlimini, o'simliklarini, tog'-u daryolarning xaritasini yaxshi biladigan olimlar yo'q edi. Holbuki, bobokaloni Amir Temur bu yerlarga yurish qilib kelganda uning qo'l ostida tarixni ham, jo'g'rofiyani ham, o'simlik dunyosini ham besh qo'lday biladigan fozil odamlar xizmat qilardi.

Abusayid Amir Temurning tajribasini durust o'rganmagani, o'z kuchiga ortiq darajada ishonib, juda katta ketgani endi bilindi.

Xurosondan oziq-ovqat olib kelayotgan karvonni Shervonshoh tutib olib, Hasanbekka topshirdi. Atrofdan hech qanday yordam kelmay qo'ygandan keyin yana Ardabil yo'li bilan orqaga chekina boshladilar.

Ammo qor-yomg'irlar yo'llarni o'tib bo'lmaydigan balchiqqa aylantirgan edi. Sulton Abusayidni ba'zi joylardan balchiq ustiga kigiz va paloslarni to'shab olib o'tdilar. Uch-to'rt ming ot va tuyalar balchiqqa yem bo'ldi.

Balchiqlardan endi qutuldik deganlarida, Hasanbek qo'shining ayovsiz zarbalariga uhradilar. Hirotida Tarxon amirlarini ziyofat paytida chopib o'ldirgan Muboriziddin Pahlavon Devona yovga asir tushdi va boshi kesildi. Said Jaloliddin ham halok bo'ldi.

Amir Sherhoji va boshqalar o'z jonlarini qutqarish uchun barcha navkarlari bilan Amir Hasanbek tomoniga qochib o'tdilar.

Yakkalanib qolgan Sulton Abusayid milodiy 1469-yilning qish chillasida oxirgi kuchlarini yig'ib, Xuroson tomonga qocha boshladi.

Ammo Hasanbekning ikki o'g'li o'z navkarlari bilan uni quvib yetib, asir oldilar. Sulton Abusayid Hasanbek qarorgohida

ikki kun hibsdan yotdi. Uchinchi kuni uning qo‘lini orqasiga bog‘lab, Amir Hasanbekning muhtasham qabulxonasiga olib kirdilar.

Yoshi ellikdan oshgan, soqoliga oq oralagan ulkan gavdali Hasanbek tojsiz podshoh hisoblanar, taxtda o‘ltirmas edi. To‘rda yal-yal yongan turkman gilami ustida chordana qurib olgan edi. Uning bir yonida o‘z amirlari, ikkinchi yonida Amir Sherhoji va boshqa qochib o‘tganlar bosh egib o‘ltirar edi.

Amir Hasanbek guldurak ovoz bilan savol berdi:

— Abusayid Mirzo, bu amirlaringizga boqing, bunlar nechun sizdan yuz o‘girmishlar?

Abusayid Mirzoning alami kelib:

— Bular xoinlar!.. — dedi.

— Ayb faqat bunlarda deyil¹. Siz xazina yig‘arga berilib, sipohlaringizga haq bermagansiz. Tanqislik bunlarni sizdan bezdirmishdir. Bunlar sizdan ozor tortmishdir². Siz bunlarni xoin dedingiz. Ammo bunlar xiyonatni ham sizdan o‘rganmishdir. Axir siz Mirzo Ulug‘bekdek buyuk podshoh xizmatida yurganda unga qarshi isyon ko‘tarib, Samarqandga tajovuz qilganmidingiz? Yana Ulug‘bekning nevarasi Jo‘giy Mirzo bilan sulh tuzib, Xoja Ahror valiy guvohligida qasamyod qilib, keyin bu qasamni ham buzgan, Jo‘giy Mirzoni qatl ettirgan siz emasmidingiz?

— Siz ham biz bilan sulh tuzib, so‘zingizda turmadingiz-ku!

— Biz siz ishlatgan qopqonni o‘zingizga qo‘yib ko‘rdik. Siz Murg‘ob bo‘yida qarindoshingiz Ibrohim Mirzo bilan soxta sulh tuzib, unga qopqon qo‘ygan edingiz. Ibrohim Mirzo shu qopqonga tushib, halok bo‘ldi. Jahonshohning o‘g‘li Husayn Ali bilan Marvda ittifoq tuzgan edingiz. Bu ham Husayn Aliga qo‘yilgan qopqon ekan. Siz yana so‘zingizdan qaytib, biz bilan sulh tuzdingiz. Lekin bu gal siz qo‘ygan qopqonga biz o‘zingizni tushurdik! Xushomadgo‘ylar sizni Amir Temur bilan barobar qo‘yib maqtasalar, bunga ishondingiz. Ammo sizda Amir Te-

¹ *Deyil* — emas.

² Hazrat Alisher Navoiy «Farhod va Shirin» dostonida Sulton Abusayidning mag‘lub bo‘lish sabablariga to‘xtalib, mana shu jihatlarga e‘tiborni qaratadi.

murning dahosi ham, tajribasi ham, ilm-u ma'rifati ham yo'qligini hozirgi ahvolingiz isbot etiyur!

— Bu rost! — deb tan berdi Abusayid Mirzo. — Men hovliqan ekanmen! Xushomadgo'ylarga ishonib aldandim!!!

— Shunday o'lsa-da, bizning temuriylar sulolasiga ehtirimimiz buyukdir. Biz burada¹ toj-u taxtni Shohrux podshoh avlodidan o'lmish Yodgor Mirzaya munosib ko'rdik. Endi Abusayid Mirzo ustidan hukm chiqarishni ham Yodgor Mirzaya topshirgaymiz.

Sulton Abusayidni boshqa katta tanobiy uyda taxt ustida o'ltirgan o'n sakkiz yoshli Yodgor Mirzo qarshisiga olib keldilar. Nima bo'lsa ham, bir shajara daraxtining ikki shohi uzoq yurtda shunday vaziyatda uchrashganlaridan Abusayid Mirzoning o'pkasi to'lib, ko'zlariga yosh keldi.

— Jigarimsiz, Yodgor Muhammad Mirzo! Men adashdim! Gunohlarimga iqromen! Imkon bering, xatolarimni tuzatay!

Yodgor Mirzo bir lahza so'z topolmay jim qoldi. Qirq olti yoshli Abusayid Mirzo uning otasiga tengdosh edi. Amir Hasanbek Yodgor Mirzoga «qatl ettiring!» deb buyurgan edi. Lekin umrida birovni, ayniqsa, otasi tengi qarindoshini o'limga hukm qilmagan yosh yigit uchun Hasanbekning buyrug'ini bajarish nechog'liq qiyin bo'lishini u endi sezdi. Terlab ketgan peshonasini qo'li bilan ishqab, xotirasidan bunday hukmga asos bo'ladigan dalillar izladi:

— Abusayid Mirzo, sizing tuzatib o'lmaydigan xatolaringiz cho'x ko'pdir! — yetti yasharligidan Hasanbek dargohida yashab kelayotgan Yodgor Mirzo ona tilini unutmagan, otalig'i singari ozarbayjoncha talaffuz bilan so'zlar edi: — Dashti Qipchoqdan Abulxayrxonni boshlab kelib, mening kebi yosh yigit Abdulla Mirzoni juvonmarg qildingiz. Bu xatoni tuzatmoq uchun Abdulla Mirzoni qayta tiriltirish qo'lingizdan kelyurmi? Sohibqiron bobomiz Amir Temur ayollar, onalar ila muomalada jo'mard o'lishni vasiyat etmishdir. Siz sakson yoshli kayvoni momomiz, begunoh Gavharshod begimni qatl ettirdingiz. Bunday qotillikni kechirib o'lurmu?!

¹ *Burada* — bu yerda.

Sulton Abusayid birdan ho'ngrab yig'lab yubordi:

— Xoin Sherhoji!.. Men shuning qutqusiga uchib xato qildim!.. Aybim bo'ynimda!..

Boshqa gapga hojat qolmadi. Yodgor Muhammad Mirzoning hukmi bilan Sulton Abusayid o'sha kuni qatl etildi.

Uning jasadini Hirotga olib keldilar. Sulton Abusayid o'z oxiratiga yaraydigan bironta muhtasham bino qurdirgan edi. Shunday bo'lsa ham, o'n yetti yil podshohlik qilgan, Turon va Xurosonni yana birlashtirib, Hirotni o'z saltanatining poytaxtiga aylantirgan edi. Uning begona yurtda fojiali halok bo'lgani ham rahm-shafqatga munosib ko'rildi. Sulton Abusayidni Gavharshod begim madrasasi yonida Shohrux Mirzo davrida qurilgan moviy gumbazli xonaqohga dafn etdilar.

OLOY HALQASIDA

Yonib turgan urush olovi endi G'arbdan Sharqqa, Tabrizdan Hirotga ajal urug'ini sochib kela boshladi.

Amir Hasanbek Yodgor Mirzoni bekorga taxtga o'tqazgan emas edi. Uni o'ziga bo'ysunadigan qo'g'irchoq podshoga aylantirib, Xurosonni, keyin yo'li topilsa Turonni ham qo'lga kiritmoqchi edi.

Abusayid Mirzoning omon qolgan sodiq bek-u navkarlari uning o'g'li Mahmud Mirzoni jang maydonidan tirik olib chiqishga va Hirotga yetkazib borishga muvaffaq bo'ldilar. Lekin o'n olti yoshli bu o'spirin Xurosonda hukmron bo'lishga kuchi yetmasligini Amir Hasanbek yaxshi bilardi. Shuning uchun Yodgor Mirzoga o'n ming qora qo'yunli askarlardan berib, ularning yoniga Abusayid Mirzodan yuz o'g'irgan Sherhoji kabi Xuroson bek-u navkarlarini ham qo'shdi-da, Hirot taxtini Mahmud Mirzodan tortib olish uchun jo'natdi.

Lekin Amudaryo bo'ylarida vaziyat yetilishini kutib yurgan Husayn Boyqaro otini ulardan oldinroq qamchiladi. U Sulton Abusayidning halokatga uchraganini eshitgan zahoti bor kuchlarini to'plab, Hirotga yo'l oldi. Ora uzoq emas, Hirotda Husayn Boyqaroning tarafdorlari ko'p edi. Ular yosh Mahmud Mirzo

hukmronligiga qarshi isyon ko'tarib, shahar ichidagi Ixtiyoridin qal'asini egalladilar.

Mahmud Mirzo Samarqandga chopar yuborib, akasi Ahmad Mirzoni yordamga chaqirdi. Ahmad Mirzo Husayn Boyqaroga qarshi ellik ming qo'shin to'plab, Amudaryoga yaqinlashib kela boshladi.

Buni eshitgan ko'pchilik hirotliklar Husayn Boyqaroga yon bosib, shahar darvozalarini egalladilar.

Mahmud Mirzo otasiga o'xshab asir tushishi mumkinligini sezdi-yu, kechasi yaqin odamlari bilan Hirotni tashlab qochdi.

Uning akasi Ahmad Mirzo hali Amudaryodan o'tib ulgurmagan edi. Og'a-ini Termizda uchrashdilar.

Samarqanddan Xo'ja Ahror ham Termizga yetib kelgan edi.

Aka-uka mirzolar Hirotni qayta bosib olish haqida Xo'ja Ahrordan maslahat so'radilar.

— Azizlarim Ahmad Mirzo, Mahmud Mirzo, — deb sehrli past tovush bilan so'z boshladi Xo'ja Ahror. — Tushimda... bir qush Mahmud Mirzoning ilkidan yulqinib chiqdi-yu, uchib ketdi. Ov qushi bo'lsa qaytarmikin deb uzoq kutdim. Qaytmadi. Shu qush Hirot bo'lsa kerak.

— Undan chiqdi, Hirot dan voz kechaylikmi? — alami kelib so'radi Mahmud Mirzo.

— Nachora? Rahmatli Abusayid Mirzodan norozi bo'lib yurganlar Samarqandda ham, Hisorda ham oz emas. Sizlar Hirot muhorabasi bilan band bo'lib qolsalaringiz, orqadan o'sha g'animlar isyon olovini alanga oldirishlari muqarrar.

Xo'ja Ahrorga e'tiqodi baland bo'lgan Ahmad Mirzo so'nggi so'zlarni bashorat deb bildi.

— Hazrati piri komilimizga ayon bo'libdir, bas, Samarqandga qaytmoq kerak!

— Men Samarqandda ne qilurmen? — deb sarosimaga tushib so'radi Mahmud Mirzo. Chunki u ham qoidaga binoan qaysidir bir mintaqaga hukmron bo'lishi kerak edi. Uning o'rtancha inisi Umarshayx Mirzo Farg'ona vodiysida hukmron, kichik ukasi Ulug'bek Kobuliy Kobul taxtida o'ltiribdi. Endi Mahmud Mirzo ham otasining mulkidan o'ziga yarasha bir meros olmog'i

kerakligini Xo'ja Ahror ham tan olar va javobini oldindan o'ylab turar edi.

— Farzandi arjumand, — deb piri komil Mahmud Mirzoga murojaat qildi. — Siz padari buzrukvoringiz bilan harbiy yurishlarga borib chiniqingiz. Endi har qanday mushkul ishni uddalay olursiz. Mana shu Termiz — qadimiy shahar sizniki bo'lsin. Amudaryoning ikki qirg'og'ida Hisor, Qunduz, Chag'oniyon... to Hindikush tog'igacha bepoyon yerlar — hammasi kuchli bir hukmdorga muhtoj. Ana shu hukmdorlikka faqir sizni munosib deb bilurmen!

Mahmud Mirzo akasiga hasadi kelib so'radi:

— Samarqand-u Toshkentlar hazrat akamizda qolurmu?

— Buni rahmatli otangiz vasiyat qilganlar.

— Bizning peshonamizga madaniy markazlardan yiroqdagi chet o'lkalar bitilgan ekan-da, — deb Mahmud Mirzo Xo'ja Ahrorning taklifini uncha xush ko'rmadi. Lekin shundan boshqa meros yo'qligini sezib, taklifni qabul qildi. Faqat umr bo'yi Xo'ja Ahrordan ranjib yurdi. Akasi bilan ham bir necha marta mulk talashib urushdi.

Milodiy 1469-yilning bahori va Navro'z bayrami Hirotga Husayn Boyqaro bilan birga keldi. Mahmud Mirzo tunda Hirotni tashlab qochganini eshitgan hirotliklar qo'rg'onning har to'rtala darvozasini Husayn Boyqaro va uning odamlari uchun lang ochdilar. Abusayid davridagi zolimliklardan sabr kosasi to'lib-toshgan Xuroson xalqi Husayn Boyqaroning shunday kuchli raqibga o'n yildan ortiq bo'yin egmay jasorat bilan kurashib kelganini alohida e'zozga sazovor deb bilardi. Shuning uchun Husayn Boyqaro bir hafta davom etadigan Navro'z bayramining uchinchi kunida Malik darvozasidan Hirotga kirib kelganda odamlar uni karnay-surnay ohanglari, nog'oralarning quvonchli taka-tumlari bilan kutib oldilar.

O'sha kuniyoq juma namozida uning nomi xutbaga qo'shib o'qildi.

Bir vaqtlar Hirotidan quvg'in qilingan Feruza begim kelini Beka begim va to'ng'ich nevarasi o'n bir yashar Badiuzzamon Mirzolar bilan birga shohlar turadigan muhtasham Bog'i Zog'on qasrini egalladilar.

Husayn Boyqaro Hirotga qaytganining birinchi kuniyoq do'sti Alisher Navoiyga maktub yozib, maxsus chopar bilan Samarqandga jo'natdi. Maktubda: «Men taxtga Sizning guvohligingizda chiqmoqchimen, tez yetib keling!» deyilgan joyi bor edi.

Mir Alisher Samarqanddagi ustozini Fazlulloh Abulaysdan oq fотиha olib, darhol yo'lga chiqdi. Amudaryodan kema bilan o'tib, Xurosonning Raboti Suxayl degan manziliga yetganda Husayn Boyqaro unga peshvoz chiqib kutib oldi.

Yetti yildan buyon ko'rishmagan do'stlar quchoqlashib ko'rishar ekanlar, Mir Alisher alpomat Husayn Boyqaroning yelkalari yanada kengayib, bahodirona ko'kragi quchoqqa sig'maydigan darajaga yetganini sezdi. Husayn Boyqaro yuzini do'stining yuziga bosganda uning ipakday mayin soqol-mo'ylovi chiroyli qilib tarashlanganini ko'rdi.

Mulozimlar ikkovlarini keng tanobiy xonada yolg'iz qoldirdilar.

— Shuncha yil quvg'ında yashadik, Alisherbek! — dedi Husayn Boyqaro. — Sizni sog'inganimda she'rlaringizni yod aytib taskin topdim. Jabr-u zulmlardan to'yib ketganimda mana bu satrlaringiz ko'p yodimga tushdi:

*Ey, Navoiy, istasang davr ahli zulmidin xalos
Ur fano dashtiga gom-u¹, bora olg'uningcha bor!*

— Hazratim, dasht-u biyobonlarda siz gom urmagan yo'llar qolmagandir?

— Ha, yurgan yo'llarimda fig'onim ko'kka chirmashganlarini bilsangiz edi, Alisherbek! Shunda yana sizning mana bu satrlaringiz menga tasalli berardi:

*Agar yuz qatla bulbul cheksin afg'on
Bahor o'lmay gul ochilmoq na imkon!*

— Shukurki, bizning bahorimiz ham keldi, — dedi Alisherbek. — Orzu qilgan gullarimiz endi ochilmoqda. Ammo bu kunlarga yetguncha faqir ham juda ko'p azob-u uqubatlarni boshdan kechirdim.

¹ Gom — qadam.

— Xabarim bor. Hasan Ardasheriga yozgan masnaviy she'ringizdan Hirotda bir nusxa ko'chirtirib olib o'qiganimda ko'zlarimga yosh keldi.

— Tashakkur, hazratim. Eng qora kunlarda hech kim bizning ko'nglimizga qaramay qo'ygan paytlar bo'ldi. Istak-intilishlarimiz zolimlar adolatsizligidan toptalganda, ko'nglimiz nihoyatda cho'kkan edi. Cho'kib g'arq bo'lgan ko'ngil kemasi nom-nishonsiz yo'qolgandek tuyulgan damlarda faqir ham sizning satrlaringizni yodga olib, taskin topardim.

— Qaysi satrlar, Alisherbek?

— Mana bu:

Vahki, g'am dashtida yitgan¹

notavon ko'nglim qani?

Tarki jonim aylagan

bexonumon ko'nglim qani?

Ne nishonidin xabar topdim,

ne otidin asar.

Hajr vodiysinda benom-u

nishon ko'nglim qani?

Shoir do'stining haroratli tovushi bilan nihoyatda ta'sirli qilib aytilgan bu she'r Husayn Boyqaroni hayajonga soldi. U Alisherbekni qaytadan bag'riga bosib dedi:

— Parvardigor bizning do'stligimizni panohida asrasin! G'am dashtida yitgan ko'ngillarimizni bugun qaytadan topdik. Ko'ngilga tukkan eng buyuk orzuyimiz — adolatli davlat tuzmoq, mamlakatni obod, el-yurti farovon qilmoq edi.

— Endi ana shu orzuni ro'yobga chiqarib bo'larmikin?

— Qaydam! So'nggi kunlarda davlat tepasida o'ltirib, bu orzuni ro'yobga chiqarish naqadar mushkul ekaniga amin bo'lmoqdamen. Mamlakat vayron bo'lgan. Odamlar ham buzilgan. Poraxo'rlik, aldamchilik, makkorlik, insofsizlik... Qay birini aytay! Odil podshoh bo'lishim uchun atrofimda halol-u pok vazirlar, insofli amirlar, ma'rifatli maslahatgo'ylar bo'lmog'i kerak. Qani ularni qayerdan topay?

— Chindan ham bu eng mushkul muammodir, hazratim.

¹ *Yitgan* — yo'qolgan.

— Shu muammoni hal etishda men sizga suyanmoqchimen, Alisherbek! Saroyda istagan lavozimingizni beray. Doim yonimda bo‘ling.

— Men siz uchun jon fido qilishga tayyormen. Ammo saroy muhitidan qo‘rqamen. Yoshimiz o‘ttizga yaqinlashdi. Bolalikda birga o‘sdik, maktabdosh bo‘ldik. Do‘stligimiz hamon beg‘ubor, samimiy. Saroy muhitida fisq-u fasod ko‘p. Men buni Samarqandda ham ko‘rdim. Faqir Abulaysdek, Abdurahmon Jomiydek oriflar orasida bo‘lgim kelur. She‘rlar yozsam, toat-ibodat qilsam, sizga omad-u baxt tilab duolar o‘qisam-u, do‘stligimizni umrim oxirigacha beg‘ubor saqlab qolsam.

— Alisherbek, niyatingiz oliyjanob! Ammo hadislarda aytilgan hikmatni eslang. Mamlakat bo‘yicha bir soat adolat qilish oltmish yillik toat-ibodatning savobini berar ekan. Axir siz bilan va‘damiz bor edi-ku. Men podshoh bo‘lsam, siz eng ishongan vazirim bo‘lgaysiz deb ahdlashgan emasmidik?

— Yoshlikda vazir bo‘lish nimaligini bilmay ahd qilgan ekanmen. Men yaxshi vazir bo‘lganim bilan boshqa vazirlar meni sizga yomon ko‘rsatib qo‘yishlari mumkin ekan. Men ana shundan xavotirdamen.

— Xavotir bo‘lmang. Siz menga faqat haqiqatni aytib tursangiz bas, men doim sizga yon bosgaymen.

— Hazratim, haqiqat goho juda achchiq bo‘lur. Shohlar esa shirin maqtovlarni, chiroyli xushomadlarni yaxshi ko‘rurlar. Shu sababli achchiq haqiqatni aytamen deb baloga qolganlar ham ko‘p bo‘lgan.

— Ajabo, sizga eng mo‘tabar vaziri a‘zamlilik lavozimini taklif qilsam olmayotirsiz. Boshqalar bunday lavozim uchun o‘zlarini tomdan tashlaydirlar. Siz farishtaday pok, sofdil, beg‘araz do‘stimsiz. Siz har qanday achchiq haqiqatni ham jonkuyarlik mehriqiyosi bilan doruga aylantirib, samimiyat ipagiga o‘rab, mayin qilib ayta olursiz. Shuning uchun siz faqat vazir emas, musohibim¹ bo‘ling. O‘tgan aziz-u avliyolar ruhi bizga madad bersin. To‘qson yoshli malikul kalom Lutfiy yodingizdami?

¹ *Musohib* — sirdosh do‘st.

— Ha, xudo rahmat qilsin, biz quvg'inda yurganimizda to'qson besh yoshida vafot etibdirlar.

— O'shal buyuk zot Gavharshod begim huzurida qilgan bashorat yodingizdami?

— Olovdan tirik chiqqan Qaqnus haqida aytganlarimi?

— Ha, ilm-u ma'rifat homiysi bo'lgan Mahdi Ulyoni Qaqnusga qiyos qilgan edilar. Siz bilan meni begimga ko'rsatib, «bular siz uchun Qaqnus qanotlariga aylangaylar» degan edilar. Afsuski, Gavharshod begim bugungi kunga yetib kelolmadilar. Lekin Ulug'bek Mirzo bilan uning buyuk ota-onalari davridagi madaniy yuksalishlarni davom ettirish shoyad siz-u bizga nasib etsa!

— Iloyo aytganingiz kelsin, hazratim. Mening dilimdagi eng ulug' maqsad ham shudir.

— Alisherbek, ikkovimiz suhbatlashganda siz meni hazratim demang. Bir marta «do'stim» desangiz, bu men uchun ming marta «hazratim» deganingizdan afzalroqdir!

— Xo'p, do'stim! Siz aytgan ulug' maqsadlar yo'lida men doim yoningizda bo'lay. Faqat vaziri a'zamingiz emas, kichikroq vaziringiz — muhrdoringiz bo'lish men uchun kifoyadir.

— Buni yaxshi aytdingiz. Mening ol tamg'alik ulkan muhrim doim sizda turgay. Bu muhr bosilmaguncha birorta farmon kuchga kirmagay.

— Mabodo boshqa vazirlar oliq-soliqlarni oshirish, kimlar-nidir jazolash, yana kimlarnidir mukofotlash haqida hiyla-yu nayrang ishlatishsa, tamagirlik bilan adolatsiz farmon loyi-halari tayyorlatishsa, sizning saxovatingizni suiiste'mol qilib, bunday farmonlarga imzo qo'ydirishsa men ne qilay? Faqir muhr bosishdan oldin sizga haqiqatni aytib, e'tiroz qilishim uchun vakolat berurmisiz?

— Tepamizda xudo turibdir. Vakolat berurmen!

— Ammo shohlar gap qaytargan vazirni bamisoli tutun qaytargan mo'ridek yomon ko'rurlar. Mo'ridan tutun qaytsa uyda o'ltirish mushkul bo'lg'ay.

— O'shal uyda siz ham mening yonimda o'ltirurmisiz?

— Albatta-da! Har qanday e'tirozning mas'uliyatini men avval o'zimga olurmen! Undan so'ng faqat adolatli hukm chiqa-

rishingizga imkon yaratish maqsadida sizga o'z e'tirozimni arz qilgaymen.

— Undoq bo'lsa bir marta emas, zarur bo'lganda to'qqiz martagacha menga haqqoniy e'tirozingizni aytish uchun vakolat olg'aysiz. Toki shu to'qqiz bosqichda haqiqat oxirigacha ayon bo'lsin-u, adolat bexato yuzaga chiqsin!

— Siz menga bergan bu cheksiz vakolat shohlar tarixida misli ko'rilmagan mardona inoyatdir! — dedi Mir Alisher va qo'ynidan oltin muqovali kaftday daftarcha oldi. — Rahmatli Gavharshod begim shu oltin daftarchani menga in'om qilgan edilar. Ruhlari shod bo'lsin deb, buni barcha xavf-u xatarlardan saqlab olib o'tdim. Shu tabarruk daftarchaga sizning nomingiz ham bitilmishdir. Taxtga chiqadigan kuningizga atab, «Hiloliya» nomli qasida boshladim. Do'stim, siz musaffo osmondagi yangi oy — hilol kabi ko'tarilmoqdasiz. Ilohim shu Hilol to'la-to'kis murodig'a yetib, to'lin oyga — Badrga aylansin!

— Ajoyib lutf qildingiz, Mir Alisher! Shu yaxshi niyatlaringizga siz bilan birga yetaylik!

Ikkovlari ham «Omin!» deb yuzlariga fотиha tortdilar va otlanib poytaxtga birga yo'l oldilar.

* * *

Hirotni Husayn Boyqarodan tortib olib, qora qo'yunlilar hukmi ostiga o'tkazish uchun katta qo'shin bilan kelayotgan Yodgor Mirzo hali uzoqda, Isfahondan narida edi. Ikki do'stning bamaslahat qilgan birinchi ishlari — hamma rahbariy o'rinlarga insofli va ma'rifatli odamlarni yig'ish bo'ldi. Shu jumladan, Hirotning eng diyonatli mashhur mavlonosi bo'lmish Hasan Ardasher davlat mulkiga, obodonchilik va bunyodkorlik ishlariga rahbarlik qiluvchi amorat vaziri qilib tayinlandi.

U Alisher Navoiy bilan birgalikda Shohrux Mirzo va Gavharshod begim nomidagi madrasalarni ta'mirlatib, qaytadan ishga tushirdi. Mudarrislar va ilm-u ma'rifat ahlining oylik maoshlari Ulug'bek Mirzo davridagi kabi baland ko'tarildi. Turli tomonga tariqday sochilib ketgan ziyoli odamlar va tolibi ilm-lar yana Hirotga yig'ilib kela boshladilar.

Alisher Navoiy bu ishlar bilan o'ta band bo'lgan kezlarda Xo'ja Tusiy va Hasan Tabriziy degan ulamolar shohni o'z ta'sirlariga olib, shia mazhabini qabul qilishga uni ko'ndiradilar.

Husayn Boyqaro navbatdagi juma namozida shia mazhabini Xurosonning davlat dini deb e'lon qilmoqchi bo'layotganidan xabar topgan Alisherbek iztirobga tushib, uning huzuriga bordi.

— Temuriylar sulolasida hali hech kim shia mazhabini davlat dini deb e'lon qilmagan edi-ku, hazratim! Siz bobokaloningiz Amir Temurning din bobida tutgan yo'llaridan voz kechmoqchimisiz?

— Yo'q. Nechun bunday savol berdingiz, Alisherbek?

— Amir Temur hazratlari Imomi A'zam ta'limotiga amal qilganlar. Choryorlardan Abubakr, Umar, Usmon, Ali — har to'rtalasini barobar ehtirom qilganlari bobokaloningizning xotirotlarida bitilgan.

— Alisherbek, yetti-sakkiz yil cho'l-u biyobonlarda jang-u jadal ichida yurganimda Hazrati Aliga e'tiqodim oshdi. Choryorlardan dilimga eng yaqini shul siymo.

— Chunki ul zoti oliy siz kabi juda ko'p qilich chopganlar, tengsiz bahodir bo'lganlar.

— Bundan tashqari, Hazrati Ali payg'ambarimizning qizlari Bibi Fotimaga uylanganlar. Undan Hasan-Husan o'g'il ko'rganlar. Adolat yuzasidan payg'ambarimizga Hazrati Ali voris bo'lmoqlari kerak edi.

— Navbat kelganda Hazrati Ali ham voris bo'lganlar. Lekin Hazrati Ali o'zlaridan yoshi ham katta, tajribasi ham ko'proq bo'lgan Abubakr, Umar, Usmonni rahbar deb tan olganlar. Hazrati Alining o'zlari sunniy mazhabida bo'lganini bilurmisiz?

— Buni menga aytmadilar-ku.

— Bo'lmasa men sizga din tarixidan dalil keltiray. Hazrati Ali sunnaga sodiq bo'lgani diniy kitoblarda yozilgan. Shia mazhabi esa sunnani tan olmaydir, Abubakr, Umar, Usmonni qoralaydir, xutbada ularni tilga olmaydir.

— Hazrati Ali xalifa bo'lganlarida choryorlar xutbada tilga olinganmi, yo'qmi?

— Olingan! To'rtovlari ham ehtirom bilan ulug'langan. Shialar esa choryorlardan faqat Hazrati Alini tan oladilar-u, oldingi uch choryorni nohaq kamsitadilar.

— Bu adolatdan emas, albatta.

— Hazratim, agar siz ham shu yo'lga o'tsangiz, Xuroson-u Turondagi ko'p avliyolarning ruhiga xilof ish qilgan bo'lursiz. Ulug' pir Ahmadi Jom — Imomi A'zam mazhabida bo'lganlar. Buxorodagi Bahouddin Naqshband ham, Farg'onadagi Marg'iononiy ham, Samarqanddagi Moturidiy ham, Turkistondagi Ahmad Yassaviy ham...

— Men Turkistonda Yassaviy maqbarasini ziyorat qilganmen. Hikmatlarini yod olmishmen.

— Shunday ulug' pirlardan ajralib qolish — el-yurtdan ajralish bilan barobar emasmi?

— Men bu tomonlarini o'ylamagan ekanmen...

Husayn Boyqaro din tarixini yaxshi bilmagani, yoshligida madrasalarda ta'lim ololmagani uchun sunna va shia orasidagi nozik farqlardan xabardor emas edi. Xo'ja Tusi kabi aqidaparast ulamolar shu bexabarlikdan foydalanib, uni shia mazhabiga o'tkazishga intilmoqda edilar.

Alisherbek shia mazhabi ko'proq Eronda tarqalganiga, lekin dunyoning aksariyat musulmon mamlakatlari Imomi A'zam ta'limotiga amal qilayotgani bejiz emasligiga juda ko'p dalil-u isbotlar keltirdi.

Husayn Boyqaro Samarqanddan Hirotga qaytgan mashhur alloma Abdurahmon Jomiydan fikr so'radi.

Naqshbandiya ta'riqatining yirik namoyandasi bo'lgan Jomiy ham Mir Alisher haq ekanini aytib, Husayn Boyqaroni Imomi A'zam ta'limotiga sadoqat saqlashga undadi.

Shundan so'ng Husayn Boyqaro Xo'ja Tusiyni saroydan uzoqlashtirdi va Mir Alisherga tan berib dedi:

— Siz bir emas, ikki madrasada ilm olgansiz. Biz uchun tahsil oling degan edim-ku. Mana endi sizdagi ilm-u ma'rifatdan biz ham bahramand bo'lib, bir xato yo'ldan qaytdik. Tashakkur sizga, do'stim!

Bu orada kuz kirdi va Tabrizdan qo'shin tortib kelayotgan qora qo'yunlilar Yodgor Mirzoni Hirot taxtiga chiqarish maqsa-

dida Xuroson sarhadiga bostirib kirdilar. Alisher Navoiyga amirlik rutbasi berilgan edi. U ham endi beliga qilich taqib, sodiq navkarlari bilan mamlakat himoyasiga otlandi.

Chinoron degan joyda Husayn Boyqaro qo‘shini Yodgor Mirzoga va uni boshlab kelgan qora qo‘yunlilarga qaqshatqich zarba berdi.

Jang maydonidan ot choptirib qochgan Yodgor Mirzo Xuroson hududini tashlab chiqdi va qora qo‘yunlilarga qarashli Domb‘on tomonlarga borib jon saqladi. Bu mag‘lubiyatdan jahli chiqqan Amir Hasanbek inisi Zaynalbek boshchiligida yana to‘rt ming sara qo‘shinni Yodgor Mirzoga ko‘mak qilib yubordi. Qandoq qilib bo‘lsa ham Hirotni Husayn Boyqarodan tortib olish Yodgor Mirzo oldiga qat‘iy vazifa qilib qo‘yildi.

Bu vazifani amalga oshirish uchun qulay vaziyat ham vujudga keldi. 1470-yilning javzo oyida Hisor hokimi Mahmud Mirzo Amudaryodan o‘tib, Husayn Boyqaro qalamravidagi Balx va Shibirg‘on viloyatlariga tajovuz qildi.

Sulton Abusayidning bu o‘rtancha o‘g‘li g‘arb tomondan qora qo‘yunlilar bostirib kelayotgan paytda Husayn Boyqarodan Xurosonni tortib olish umidida o‘ttiz ming qo‘shin bilan ot surib kela boshladi.

Ikki o‘t orasida qolgan Husayn Boyqaroni «endi mag‘lub bo‘lgay!» deb vahimaga tushgan bek-u navkarlarining kattagina qismi Yodgor Mirzo tomonga qochib o‘tib ketdi. Husayn Boyqaro qolgan amirlarining maslahati bilan baland tog‘ ustidagi Nerotu qal‘asiga kirib, vaziyat yetilguncha himoyada turmoqchi bo‘ldi.

Soqisolmas dashtidan o‘tib, Nerotuga borayotganlarida kechasi yana mingga yaqin bek-u navkarlar Husayn Boyqaroni tashlab qochdilar. Buning ustiga, Nerotu qal‘asiga Boyqaro tomonidan tayin etilgan Ahmad tug‘chi degan dorug‘a ham xiyonat yo‘liga o‘tdi — qal‘a darvozasini ichidan bekitib, Boyqaroni qal‘aga kirgizmadi.

Husayn Boyqaro ustma-ust kelayotgan bu zarbalardan sarosimaga tushib, qayoqqa yo‘l olishini bilmay turganda Alisher Navoiy uning huzuriga Yusuf otliq bir choparni boshlab keldi:

— Qozoqliklarda siz bilan necha yil birga boʻlgan sadoqatli amiringiz Muzaffar barlos zabardast oʻgʻillari bilan sizning yoʻlingizga muntazir! — degan xushxabarni chopardan eshitgan Husayn Boyqaro:

— Ollohga shukur! Olamda yaxshilar ham bor ekan! — deb suyundi.

Qaysar degan joyda Muzaffar barlos toʻrt oʻgʻli va besh yuzdan ortiq askarlari bilan Husayn Boyqaro qoʻshini safiga kirdi. Yana Pirmuhammad barlos arlot qavmiga mansub uch yuz navkari bilan Husayn Boyqaro tomoniga oʻtdi.

Bundan sal koʻngli koʻtarilgan Husayn Boyqaro Maymana tumanidagi bir chorbogʻni oʻziga qarorgoh qildi. Buning ustiga Hirotda isyon olovi alanga olayotgani haqida iztirobli xabarlar kela boshladi.

Urush paytida harbiy xarajatlar koʻpaygani uchun aholiga qoʻshimcha soliq solingan edi. Uni undirish paytida Qutbiddin Tovus Simnoniy degan devonbegi podshoh buyurganidan ikki-uch barobar ortiq soliq yigʻdirib, uning katta bir qismini oʻz jigʻildoniga uradi. Bu hodisadan Abdulla Xatib degan ulamo xabardor ekan, Husayn Boyqaroga maʼlum qiladi. Abdulla Xatib boshliq taftishchilar Tovus Simnoniyning soliq pullaridan uch yuz ming dinorini oʻzlashtirganini aniqlaydilar. Husayn Boyqaroning farmoni bilan bu katta mablagʻ Tovus Simnoniydan undirib olinadi. Shundan keyin u devonbegilik lavozimidan boʻshatiladi. Oʻrniga Abdulla Xatib devonbegi boʻladi.

Abdulla Xatib podshohning Hirotdan yiroqda urush tashvishlari bilan bandligidan foydalanib, aholiga yana yangi soliqlar soladi. Zoʻravonlik bilan undirilgan soliq pullaridan katta bir qismini u ham oʻzlashtirib, yashin tezligida boyib ketadi.

Oyni etak bilan yopib boʻlmaganidek, Abdulla Xatibning badnafsligi ham koʻpchilikka ayon boʻladi. Endi Qutbiddin Tovus Simnoniyning tarafdorlari soliqlardan bezor boʻlgan aholini Abdulla Xatibga qarshi qoʻzgʻatadilar.

Abdulla Xatib devonxonada oʻltirganda bir necha ming kishilik olomon uning ustiga bostirib keladi. Qasoskor Tovus Simnoniy tarafdorlarining yoniga qora qoʻyunlilarning Hirotda yurgan xu-

fiyalari qo‘shiladilar. Ular ataylab Husayn Boyqaroga qarshi isyon olovini alanga oldiradilar.

Abdulla Xatib o‘ltirgan devonxona toshbo‘ron qilinadi. Derazalar sinadi, eshiklar buziladi. Abdulla Xatibning o‘zi orqa yo‘laklardan qochib qutuladi.

Darg‘azab olomon do‘konlarni talaydi. Shaharda betartibliklar boshlanadi.

Hirotdan Maymanaga kelgan chopar bu dahshatli voqealar xabarini Husayn Boyqaroga yetkazganda yosh podshoh qattiq xavotirga tushib, Alisher Navoiy uchun tikilgan chodirga kirdi.

— Alisherbek, do‘stim, olov halqasida qoldik! Hirotda ham isyon yong‘ini!

Alisher Navoiy voqeaning tafsilotlarini eshitgach:

— Rost, Xoqoni Mansur, biz hozir olov ichiga tushgan qaqnus ahvalidamiz. Xudo xohlasa, olovni o‘chirib, kul ichidan yana qad rostlagaymiz!

— Zora shunday bo‘lsa! Hirotda sizmi, menmi, ikkimizdan birimiz bormasak bo‘lmas.

— Siz qo‘shin bilan qoling, do‘stim. Bosh sarkardasiz. Faqirga vakolat bersangiz, Hirotda men boray.

— Sizga yorliq bergaymen! Xalqni tinchitish uchun qanday tadbir zarur bo‘lsa, hammasini amalga oshirgaysiz!

— Mabodo, Abdulla Xatibning aybi tasdiqlansa, uning o‘rniga boshqa devonboshi tayinlashim mumkinmi?

— Mumkin! Adolatsiz soliqlarni bekor qilishingiz uchun ham vakolat berilgay! Faqat o‘zingizni ehtiyot qiling, Alisherbek!

HAYOT-MAMOT OLISHUVI

Alisher Navoiy Gavharshod begim madrasasi oldidagi katta maydon va xiyobonga to‘plangan izdihom oldida Husayn Boyqaroning yorlig‘ini o‘qib eshittirdi.

— Qo‘shimcha soliq olish to‘g‘risida podshoh hazratlari hech qanday farmon bergan emaslar! — dedi. — Bu soxta farmonni Abdulla Xatib bilan uning hamtovog‘i Nizomiddin Baxtiyor Simnoniy o‘z manfaatlari uchun o‘ylab chiqarmishlar!

— Abdulla Xatib bilan Xo‘ja Nizomiddin osib o‘ldirilsin! — deb talab qildi izdihom orasida turgan Qutbiddin Tovus Simnoniyning tarafdorlari.

Bu ikki Simnoniy bir-biriga ashaddiy dushman ekanini Mir Alisher yaxshi bilar edi. Husayn Boyqaroni shia mazhabiga o‘tkazishga harakat qilgan buzg‘unchi xo‘jalardan biri ham mana shu Nizomiddin Baxtiyor Simnoniy edi.

— Osib o‘ldirishga faqat podshoh hazratlari hukm etishlari mumkin, — deb javob berdi Alisher Navoiy, — ammo bizga hibis qilish vakolati berilgan.

Mir Alisherning buyrug‘i bilan Nizomiddin Baxtiyor Simnoniy hibis qilindi, Abdulla Xatib allaqayoqlarga qochib ketgan edi. Izlab topilganda uni ham hibis qilish shahar dorug‘asiga topshirildi.

Xiyobonga to‘plangan xaloyiq orasida Qutbiddin Tovus Simnoniyning qarindosh-urug‘lari va tarafdorlari ko‘p edi. Xazina foydasiga uch yuz ming tilla jarima to‘lash uchun Qutbiddin Tovus Simnoniy ko‘pgina qarindoshlari va yaqinlaridan qarz olgan edi. Ana shu qarindoshlari va yaqinlari unga bergan qarzlarini undirib olish umidida Qutbiddin Simnoniyning devonbegilik lavozimiga qayta tiklashni talab qila boshladilar:

— Abdulla Xatib Qutbiddin Tovus janoblariga tuhmat qilgan!

— Jarima noto‘g‘ri undirilgan!

— Qutbiddin Tovus halol odam! Lavozimiga qayta tiklansin!

— Amir Alisher, adolat qiling!

— Tovus Simnoniy janoblarini tuhmat balosidan qutqaring!

Dengizday to‘lqinlanayotgan bir necha ming kishilik olomon adolatga tashna edi. Mir Alisher Qutbiddin Tovusning musichai bezorlardan emasligini bilardi. Lekin uning ustidan shikoyat qilgan Abdulla Xatib ham badnafs g‘arazgo‘y ekanligi ma‘lum bo‘ldi. Ularning qaysisi qay darajada haq va nohaq ekanini aniqlash uchun katta tekshirish o‘tkazish lozim. Bunga hozir fursat yo‘q. Mir Alisher qanday qilib bo‘lsa ham aholini tinchitishi kerak.

— Xaloyiq! Podshoh hazratlari Hirotga qaytganlaridan so‘ng yana taftish o‘tkazurlar. Ungacha biz podshoh bergan vakolatdan foydalanib, janob Qutbiddin Tovus Simnoniyning vaqtincha yana devonbegi qilib tayin etgaymiz!

— O, rahmat sizga hazrat Alisher!

— Tashakkur!

— Jur'atingizga tasanno, Amir Alisher! — degan xitoblar ustma-ust yangradi.

Mir Alisher Hirotni tinchitib qaytar ekan, podshohning avvalgi farmoniga qarshi borgani, Boyqaro ishdan bo'shatgan Qutbiddin Tovusni yana devonboshi qilib tayinlagani do'stining izzat-nafsigaga tegmasmikin, deb xavotirlanardi.

Lekin Husayn Boyqaro mayda-chuyda izzat-nafsga berilmaydigan, so'zidan qaytmaydigan mard odam ekanligini yana bir marta isbot qildi.

— Eng muhimi, g'alayonni bartaraf qilibsiz! — dedi Mir Alisherga. — Simnoniy vaqtincha devonboshi bo'lib tursa turar. O'zim borib yana taftish o'tkazdirgaymen. Do'stim Alisher, men sizga to'qqiz martagacha e'tiroz qilish huquqini bergan edim. Bu ikkinchisi bo'ldi.

— Ikkinchisi? — tushunolmay so'radi Mir Alisher. — Birinchisi qaysi edi, Xoqoni Mansur?¹

— Birinchisi — bizni shia mazhabidan qaytarganingiz emas-midi? Agar Imomi A'zam yo'lidan qaytsak, g'alayonlar bundan o'n hissa ortiq bo'lishiga endi ko'zim yetmoqda. Tashakkur sizga, Mir Alisher. Xudo sizni menga do'sti najotkor qilib yuborgani uchun shukrona ayturmen.

— Sizdek mard podshohga do'sti najotkor bo'lish — men uchun eng yuksak sharafdir!

Ammo bu ikki do'stga ko'z tikkan balolar kun sayin ko'payib bormoqda edi. Qora qo'yunlilar podshosi Amir Hasanbek Husayn Boyqaroning Balx tomonlarda Mahmud Mirzo tajovuzini bartaraf qilish bilan band bo'lib qolganidan xabar topgach, Tusda qo'shin bilan turgan Yodgor Mirzoga o'z o'g'li Sulton Xalil va inisi Zaynalbek boshchiligida yana bir necha ming navkarni yordamga yubordi.

Buning xabari Hirotga ham yetib keldi-yu, Husayn Boyqaroning barcha g'animlarini qo'zg'atib yubordi.

¹ *Mansur* — g'olib.

Bu gʻanimlarga endi Poyanda Sulton begim degan ayol kishi bosh boʻldi. Husayn Boyqaroning onasi podshohning taxti turgan muhtasham Bogʻi Zogʻon qasrida yashayotgani Poyanda Sulton begimning hasadini keltirmoqda edi. Qirq besh yoshlardagi bu ayol juda koʻp ichki nizolarga sabab boʻlgan Alouddavla Mirzoning singlisi edi. Yodgor Muhammad Mirzo uni «amma» derdi. Bundan oʻn ikki yil burun mana shu ammasi yetti yoshli Yodgor Mirzoni qora qoʻyunlilarning oʻsha vaqtdagi podshosi Jahonshohga berib yuborgan edi.

Jahonshohning vafotidan soʻng Yodgor Mirzo Amir Hasanbek saroyiga xizmatga oʻtgan, hozir uning farmonbardoriga aylangan edi.

Poyanda Sulton begim Yodgor Mirzoni bobosi Shohrux Mirzoning taxtiga chiqarishni va oʻzi uning homiysi boʻlishini tun-u kun orzu qilardi. Shu orzuni roʻyobga chiqarish yoʻlida nimaiki qoʻlidan kelsa qilar, Hirotidagi ichki ahvol haqida Amir Hasanbekning xufiyalariga aniq maʼlumotlar berib turardi.

Hirotida Husayn Boyqaro bilan chaplashib qolgan Faridun barlos va Ahmadbek degan amirlar bor edi. Poyanda Sulton begim ana shu amirlar yordamida devonboshi Qutbiddin Tovusni oʻz tomoniga ogʻdirdi. Keyin hammalari birlashib, milodiy 1470-yilning javzo oyi oxirlarida Husayn Boyqaroni oʻzlaricha taxtdan tushirgan boʻldilar. Uning oʻrniga Muhammad Yodgor Mirzoni Xuroson podshosi deb eʼlon qildilar va juma namozida Abdulla Xatibni ishga solib, Yodgor Mirzoning nomini xutbaga qoʻshib oʻqitdilar.

Yodgor Mirzo yetti ming kishilik qora qoʻyunlilarni boshlab kelgan amir Hasanbekning oʻgʻli Sulton Xalil va inisi Zaynabeklar bilan birga saraton oyi kirgan issiq kunlarda Hirotga yaqinlasha boshladi. Poyanda Sulton begim oʻtlanib oʻz tarafdorlari bilan Hirotidan chiqdi va yangi podshohni bir kunlik yoʻlda taʼzim-u tavozelar bilan kutib oldi.

Qora qoʻyunli amirlar Hirotning eng salqin bogʻlarini avvalgi egalardan tortib oldilar. Hirot va uning atrofidagi viloyatlarda amaldorlar shitob bilan oʻzgartirildi. Viloyatlardagi birinchi darajali rahbarlik oʻrinlariga qora qoʻyunlilar oʻz odamlarini qoʻydilar. Yangi amaldorlar talonchilik va jabr-zulmni

avj oldirdilar. Barcha jome masjidlarida Amir Hasanbek nomi «Abulmuzaffar» nisbasi bilan xutbaning bosh qismiga qo‘shib o‘qildi va u Xurosonning oliy hukmdori deb e‘lon qilindi. Yodgor Mirzo esa uning itoatidagi noiblik unvoni bilan qanoatlandi.

Davlatni boshqarishdek murakkab ishdan bexabar Yodgor Mirzo Bog‘i Zog‘on qasriga joylashib, aysh-u ishratga berildi. Qutbiddin Tovus Simnoniy Husayn Boyqaroning yashirgan xazinalarini va barcha ichki sirlarini qora qo‘yunlilarga sotdi va shuning evaziga bosh vazir lavozimini egalladi.

Qora qo‘yunlilar oldida Poyanda Sulton begimning xizmati ham katta edi. Unga barcha mol-u mulk ishlarini boshqaradigan vazirlik lavozimi topshirildi.

Gavharshod begimdan ham nufuzliroq malika bo‘lish orzusida yurgan Poyanda Sulton Bog‘i Safed qasriga ko‘chib o‘tdi. Hirotning Bog‘i Muxtor, Bog‘i Zubayda, Bog‘i Shahr kabi mashhur qasrlariga Poyanda Sulton begim qora qo‘yunli amirlarni joylashtirib, ularning ko‘nglini oldi.

Bugun qora qo‘yunlilarning josusiga aylangan Amir Sherhoji ham Yodgor Mirzo qo‘shini bilan Hirotga qaytib kelgan edi. Unga Husayn Boyqaroning xizmatida yurgan birinchi darajali amir Burundiq barlosning ulkan hovli-joylari va chorbog‘i berildi. Amir Sherhoji Burundiq barlosning bolalari bilan xizmatkorlarini urib-so‘kib hovlidan haydab chiqardi-yu, tayyor mol-mulk va uy-ro‘zg‘or jihozlariga ega bo‘lib oldi.

Hirotidan qochib Maymanaga kelayotgan odamlar bu voqealar xabarini Husayn Boyqaroga yetkazib turardilar. Qora qo‘yunlilar hatto tarixchi olim Mirxondning ham hovli-joyini tortib olibdilar, o‘zini ahli ayoli bilan ko‘chaga haydabdilar. Ellik besh yoshli nuroniy olim o‘smir o‘g‘li Xondamir bilan Maymanada Husayn Boyqaroning huzuriga kelib, ko‘zda yosh bilan arz qildi:

— Xuroson xalqining butun umidi sizdan, Xoqoni Mansur! Yodgor Mirzo mag‘rurlik bodasi kayfiyatidan goh mast, goh behush. Mamlakat xarob bo‘lgani bilan ishi yo‘q. O‘zi bir be-fahm yigit ekan. Qora qo‘yunlilarning zulmidan el-yurtning sabr kosasi to‘lgan. Murg‘ob bo‘yiga hokim bo‘lib turgan Shayx Hasan

Temur ham qora qo‘yunli Ali Jaloyir bilan yog‘iy lashib qolmishdir. Erta-indin u ham sizga kelib qo‘shilmoqchi.

— Buni sizga kim aytdi, mavlono?

— O‘zi aytdi. Saraxs yo‘lida u bilan ko‘rishdik. Jurmkon orqali Maymanaga kelmoqchi ekan.

Husayn Boyqaro so‘nggi xushxabar uchun Mirxondga tashakkur aytdi. Yasovulni chaqirib, uni o‘g‘li bilan alohida chodirga joylashtirishni va barcha kerakli narsalar bilan ta‘minlashni buyurdi.

Shundan so‘ng birpas o‘ylanib o‘ltirdi-da, keyin qo‘shni chodirda turadigan Mir Alisherni chaqirtirdi.

— Bir tavakkal qilsak ne deysiz, Alisherbek?

— Xoqoni Mansurning tabiatlarida tavakkalchilik bor.

— Ammo bu galgisi juda qaltis. O‘ylab ko‘ring. Hirot bilan uning atroflarida Yodgorning besh ming bek-u navkari bor. Yana to‘rt ming qora qo‘yunli unga yordamga kelgan. Bizning mingtagina odamimiz qolgan. Ochiqchasiga masof¹ urushda g‘alaba qilmog‘imiz amrimahol. Urushda yana qancha qon to‘kilgay, talafot bo‘lgay. Undan ko‘ra tunda Yodgor Mirzo g‘aflat uyqusida yotganda ozroq odamimiz bilan yashirincha borib bossak... qora qo‘yunli qopqoniga tushib qolmasmikanmiz?

Mir Alisher ovozini pasaytirib dedi:

— Qopqonni chetlab o‘tmoq mumkin.

— Demak, siz ham tavakkal qilishga tarafdorsiz?

Mir Alisher chodir tashqarisida turgan soqchilar eshitolmaydigan darajada ovozini pasaytirib, javob berdi:

— Ha, bunday tavakkalchilik Sohirqiron bobokaloninizing tajribasidan o‘tgandir.

— Qayerda?

— Qarshida. Rahmatli Gavharshod begim Bog‘i Safedda bizga Yazdiy «Zafarnoma»si bo‘yicha saboq berganda hikoya qilgan edilar, yodingizdami?

— Ha, ha, bobokalonimiz o‘shanda necha yoshda bo‘lgan ekanlar?

— Yigirma yettida. Siz bugun o‘ttiz ikkidasiz. Faqir yigirma to‘qqizdamen. Ayni tavakkal qiladigan yigit yoshidamiz. Faqat

¹ *Masof urush* — yasal tuzib, yuzma-yuz urushish.

yogʻiy tomondan aniq maʼlumotlar olmogʻimiz zarur. Oʻshanda Qarshi qalʼasini chingiziylar oʻn ikki ming askar bilan qoʻriqlab turgan ekan. Temurbek ikki yuz qirqta odami bilan tunda borganlar, avval til olib, ahvolni aniq bilibdirlar. Qarshidagi yogʻiylar ham aysh-u ishratga berilib, tamom beparvo uxlab yotgan ekanlar. Qalʼani Temurbek egallagandan keyin uygʻonib, hujum qilganlar. Ammo Qarshi aholisi Temurbekka koʻmak bergan. Chingiziylar zulmidan bezgan butun xalq toʻrt tarafdin kurashga otlanur. Shu tarzda oz sonli qoʻshin tadbir-u tavakkal bilan ellik barobar koʻp lashkar ustidan gʻalaba qozongan ekan.

— Shoyadki bizga ham shunday zafar nasib etsa! Eng yaqin amirlarni toʻplab mashvarat qilaylik!

— Xoqoni Mansur, mashvarat bobida shoshmaganimiz maʼqul. Chunki ikkilanib turgan bek-u navkarlar bor. Ulardan birortasi yogʻiy tomonga qochib borib sirni oshkor qilsa, qopqonga tushib qolishimiz mumkin. Xoin esa bu xizmati uchun istagan martabasiga erishgay.

— Yuzini teskari qilsin xoinning! Fikringiz maʼqul. Men avval Hirotidan aniq axborot olib keladigan odamlarni ishga solgaymen.

Axborot oluvchi yigitlar orasida eng botiri va mohiri Sherim qorovul¹ degan navkar edi. Oʻsha kecha podshoh uni aniq topshiriqlar bilan Hirotga joʻnatdi.

Ertasi kuni barcha bek-u navkarlar bilan Maymanadan koʻchdilar. Bek-u amirlar orasida «Qayonga bormoqdamiz? Maqsad nedur?» degan shivir-shivir koʻpaydi. Togʻkon degan joyga yetganlarida Hirotga ketgan Sherim qorovul Yodgor Mirzo qarorgohidan bir mulozimni «til» qilib, tutib keldi.

«Til»ning bergan aniq javoblaridan maʼlum boʻldi-ki, Yodgor Mirzo Bogʻi Zogʻon atrofiga soqchilar ham qoʻymasdan butunlay beparvo ahvolda kayf-u safo qilib yotibdi. Shuni aniq bilganlaridan soʻng podshoh barcha amirlarni maxfiy mashvaratga yigʻdi va Alisherbek bilan birga tuzgan rejalarini aytib berdi.

Sherim qorovul keltirgan axborotni ham eshitgan amirlar tavakkal qilib borish haqidagi rejalarini maʼqulladilar.

¹ *Qorovul* — u zamonda aygʻoqchi maʼnosini bildirgan.

Bog‘i Zog‘onda bir yildan ortiq yashagan Husayn Boyqaro uning qayerida nima borligini, darvozalari qaysi tomonga ochilishini yaxshi bilardi.

Eng ishongan amirlaridan Muzaffar barlosga bir yuz ellik navkar bilan bog‘ning markaziy darvozasini ochish topshirildi. Har ehtimolga qarshi Yodgor Mirzo bu kecha qayerda, qanday tunayotganini aniqlash uchun Xusrav Muhammad degan yana bir botir yigit Bog‘i Zog‘ondan til olib kelish uchun yuborildi. Bu yigit Yodgor Mirzo uxlab yotgan qasr soqchilaridan birini tutib keldi. Soqchi bergan ma‘lumot ham avvalgidek edi. Yodgor Mirzo hech qanday xavf-xatardan ogoh emas, dong qotib uxlamogda.

Bundan dadillangan Husayn Boyqaro Alisher Navoiyni eng ishonchli sakson nafar sovut kiygan navkarlar bilan o‘z yoniga oldi. Xiyobon deb atalgan ko‘chadan Bog‘i Zog‘onga yo‘l oldi.

Saraton issig‘ida Yodgor Mirzoning shahar tashqarisidagi bog‘da salqinlab yotgani ishni bir qadar osonlashtirardi. Lekin Bog‘i Zog‘onning o‘zi juda katta maydonni egallagan, to‘rt tomonida to‘rtta mustahkam darvozasi bor, uch oshiyonlik qasri esa baland tepalik ustiga qurilgan edi. Muzaffar barlos o‘z yigitlari bilan markaziy darvozani jangsiz egalladilar. Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy shu darvozadan kirib, tepalik ustidagi qasrga yaqinlashdilar.

Qasr sukutga cho‘mgan edi. Ehtimol, Yodgor Mirzo yovini poylab pusib turgandir? Uning juda botir qilichboz yigit ekani ko‘pchilik orasida ovoza bo‘lgan edi. Shuning uchunmi, sukutga cho‘mgan qasr tomonga birinchi bo‘lib otilib borishni istagan bek-u navkar bo‘lmadi. Shunda Alisher Navoiy otidan sakrab tushdi-yu, belidagi qilichining sopidan tutgan holda:

— Xoqoni Mansur, menga ijozat bering! — dedi.

Husayn Boyqaro do‘stini xatarli ishdan qaytarmoqchi bo‘ldi:

— Siz shoshmang, Mir Alisher. Balki boshqalar...

Ammo boshqalardan sado chiqmadi. Shundan so‘ng:

— Mir Alisherga ijozat berdik, faqat eng botir navkarlardan yoningizga oling! — dedi.

To‘rt navkar Alisher Navoiyni o‘rtaga olib, marmar zinlardan tepalikka ko‘tarila boshladilar.

Alisherbek qilichining tosh zinalarga noxosdan urilib jaranglab ketmasligi uchun uning dastasidan mahkam tutib, baquvvat yigitlarga xos yengil harakatlar bilan qasrga chiqib bordi.

Yodgor Mirzo par-u to‘shakda mast uyquda yotgan edi. Ipak parda ortida bittagina sham lipillab yonib turardi.

Po‘lat jarangidan uyg‘onib ketgan Yodgor Mirzo cho‘chib ko‘zini ochdi-yu, xobgohga qilich yalang‘ochlab kirgan notanish odamlarni ko‘rdi. Oqshom ichgan mayining kayfi bir lahza tarqab ketdi. Bosh tomonida turgan qilichini olmoqchi bo‘lib qo‘l cho‘zganda, Mir Alisher navkarlarga buyurdi:

— Tuting buni! Ilkini bog‘lang!

Qo‘li orqasiga bog‘langan Yodgor Mirzoni navkarlar ikki qo‘ltig‘idan tutib, pastda kutib turgan Husayn Boyqaroning oldiga olib tushdilar.

Bog‘i Zog‘on darvozalarini egallab, ichdan bekitgan Muzaffar barlos va boshqa bek-u navkarlar podshoh turgan joyga yig‘ilib kelganda tong endi yorisha boshlagan edi.

Husayn Bayqaro do‘sti Mir Alisherga yuzlandi:

— Amir Nizomiddin Alisher, siz bugun botirlik namunasini ko‘rsatdingiz. Men siz bilan iftixor qilurmen. Amir Muzaffar barlos, sizdan va boshqa hamma bek-u navkarlardan minnatdormen!

Yodgor Mirzo ozariy tilda Husayn Boyqaroga arz qildi:

— Olampanoh, yetti yoshimda bani qora qo‘yunlilar olib gittilar. Yana unlar buraga olib kildilar. Hansi¹ aybim uchun elimni bag‘lamishlar?

— Nodon yigit, aybingizni bilmasangiz, men sizga buyuk momongiz Gavharshod begim aytib bergan bir rivoyatni eslatay. Zaharli ilonlar ona lochinning uyasiga ilon tuxumlarini qo‘yib ketgan ekan. Bu tuxumlardan lochin polaponlari o‘rniga ilonbachchalar chiqqanda, ona lochin dahshatga tushib, faryod chekkan ekan. Siz ham lochin uyasidan chiqqan ilonbachchanning ishini qildingiz. Xurosonni bosqinchilar oyog‘i ostiga tashlab toptatdingiz. Amir Hasanbekning ilkida qo‘g‘irchoq

¹ *Hansi* — qaysi.

podshoh bo'lib xizmat qildingiz. Janob amirlar, ayting, bunday og'ir gunohlar uchun qanday jazo lozim?

— O'lim! — dedi Muzaffar barlos.

— Balki Ixtiyoriddin qal'asida hibsdan saqlash kerakdir? — ikkilandi Husayn Boyqaro. — Har qalay, bu ham temuriyozdalardan...

— Xoqoni Mansur, siz buni «qo'g'irchoq podshoh» deb to'g'ri aytdingiz, — arz qildi Mir Alisher. — Qo'g'irchoqning ipi qora qo'yunlilar ilkidir. Agar buni hibsdan saqlasak, Amir Hasanbek qo'g'irchoq'ini ozod qilish bahonasida yana qo'shin tortib kelgay. Qaytadan urush bo'lg'ay, behuda qon to'kilgay.

— Mir Alisherning uzoqni o'ylab aytgan so'zlari haq! — dedi Muzaffar barlos. — Yana urush olovida kuymaslik uchun qo'g'irchoq podshohning ipini bir yo'la kesib tashlamoq darkor!

Ko'pchilik amirlar shu fikrda bo'lganliklari uchun Yodgor Mirzo o'sha soatdayoq qatl etildi.

Tong otganda shahar ko'chalariga chiqarilgan jarchilar Husayn Boyqaroning Hirotga qaytganini, Yodgor Mirzo Bog'i Zog'onda qatl etilganini e'lon qildilar. Ko'pchilik hirotliklar bu xabarlardan ruhlanib, ko'cha va maydonlarga yopirilib chiqdilar. Husayn Boyqaroning askarlari tong saharlab shaharning eng muhim joylarini egallagan edilar.

Hirotni va butun Xurosonni qora qo'yunlilar asoratidan ozod qilishda podshoh qo'shiniga butun xalq dovyurak yoshlarni bera boshladilar.

Yodgor Mirzoning qatl etilganini eshitgan ammasi Poyanda Sulton begim vahima ichida Bog'i Safeddin qochib qoldi. Ko'chada uni tanigan yosh-yalanglar ketidan toshlar otib:

— Yo'qol, yalmog'iz, sharmanda, qora qo'yunlilarning qo'shmachisi! — deb quvdilar.

Poyanda begim o'zining avvalgi kichkina hovli-joyiga qaytib borib, darvozasini ichidan berkitib oldi. Shundan keyin u ko'chaga chiqolmaydigan, mabodo chiqsa ta'na-yu dashnom eshitib, yana hovlisiga kirib bekinadigan bo'lib qoldi.

Shu tarzda bu begim o'zini o'zi xonaki hibsga mahkum qildi. Buni eshitgan Husayn Boyqaro: «Ayol kishiga shu jazoning o'zi yetgay» deb, boshqa jazoga buyurmadi.

Devonbegi Qutbiddin Tovus Simnoniy shahardan qochib chiqib ketayotganda qo'lg'a tushdi. So'nggi xoinligi va avvalgi o'g'irliklari uchun maydonga to'plangan xaloyiq oldiga chiqarilib, bo'ynini kundaga qo'ydilar va boshini oybolta bilan kesib tashladilar.

Burunduq barlosning hovli-joyini egallagan Sherhoji jazodan qo'rqib, tog'larga qarab qochdi. Burunduq barlos o'z odamlari bilan uni o'rmonzor bir darada quvib yetdi.

Burunduq barlosning yonida Gavharshod begimning jiyani Nizomiddin Ahmad Tarxon ham ot choptirib kelmoqda edi. Burunduq barlos Sherhojini kamondan nishonga olib otdan qulatmoqchi bo'lganda Ahmad Tarxon uning qo'lidan tutdi:

— Shoshmang, janob amir! Bu iblisga bir o'q yetarli emas! Qancha begunoh Tarxon amirlarini ziyofat dasturxoni ustida o'ldirdi. Gavharshod begimni tuhmat bilan qatl ettirdi. Abulqosim Boburni ajalidan oldin o'ldirgan ham shu. Butun umri qotillikdan iborat! Buning jinoyatlari tog'day ulkan, o'pqonday tubsiz! Endi buni tog'larimiz bosib chilparchin qilsin, o'pqonlar yamlab yutsin! Ho', ana o'sha baland qoyatosh ustiga quvib chiqaraylik. Naryog'i tosh jar. Qochib qutulolmagay!

Ahmad Tarxon ko'rsatgan tik qoyatosh ustiga ot chiqolmas edi. Ot yurolmay qolgan joyda Sherhoji egardan tushib, piyoda gocha boshladi. Ahmad Tarxon va Burunduq barlos qiyofasida uni naqd o'lim quvib kelmoqda edi. Buni sezgan Sherhoji jonjahdi bilan qoyatosh ustiga qochib chiqdi.

Atrofni o'rab kelayotgan merganlar yoy o'qi bilan uni nishonga olayotganlariga ko'zi tushib, vahimasi battar oshdi. Sarosima ichida qoyatoshning narigi pana tomoniga o'zini otdi.

Biroq qoyaning narigi tomoni ikki yuz quloch balandlikdagi tosh jarzov edi. Zov tagidan o'tgan Hirot daryosi tog'lardan kelgan sel bilan to'lib-toshib oqmoqda.

Uzoqdagi qora bulut ichida chaqmoq yalt-yult qilar, shatir-shutur do'l yog'ar, jala va do'ldan hosil bo'lgan ulkan sel Hirot daryosiga tushib, shag'irlab o'tmoqda edi.

Merganlar o'qidan qochib, tosh jar tomonga o'zini otgan Sherhoji ikki yuz qulochlik balandlikdan pastga qulab ketdi.

Qirrali xarsangtoshlar ustiga qulab tushayotganini ko'rib jon achchig'ida:

— A-a-a-a! — deb qichqirgani uzoqlargacha eshitildi.

Katta balandlikdan o'tkir qirrali xarsangtoshlar ustiga chalqancha tushgan Sherhojining boshi tanasidan uzilib ketdi. Urilish zarbidan bosh ham, tana ham qapchib borib, shag'irlab oqayotgan sel ichiga tushdi. Sel yumalatib o'tayotgan katta toshlar, ildizi bilan sug'urib olingan daraxtlar qop-qora vahshiy oqim ichida Sherhojining parchalangan tanasini loyqaga ko'mib, yo'q qilib yubordi.

Qoyatosh tepasida turib buni ko'rgan Burunduq barlos dahshat ichida yoqasini ushladi:

— Yo tavba! Qilmish-qidirmish deganlari shumikan?

— Ha, qasos qaytgani ham shu, — dedi Ahmad Tarxon. — Bir buzg'unchi mal'undan qutuldik. Yuring, endi yaxshi odamlarning oldiga qaytaylik.

* * *

Shundan keyingi uch kun davomida Hirot g'alaba shodiyonasi va bayram tantanalari og'ushida bo'ldi. Shohrux Mirzo va Gavharshod begim madrasalarining oldidagi ulkan maydon barcha shodiyonalarning markaziga aylandi. Tagiga silliq toshlar to'shalgan ulkan maydonning chor atrofi bayramona bezaldi. Maydon markaziga maxsus shahnishin o'rnatildi, unga nodir gilamlar, zarbof ko'rpachalar to'shaldi. Xontaxtalarga noz-une'matlar qo'yildi.

Oftob tog' ortidan endi ko'tarilayotganda podshoh Husayn Boyqaro va uning o'ng yonida Alisher Navoiy maydonda paydo bo'ldilar. Maydon atrofida yuzlab odamlar ularni olqishlar bilan kutib oldilar.

Shahar hokimi va shayxulislom podshohning ikki tomonidan borib, uni oltinlar bilan bezatilgan shahnishinga o'tqazdilar.

Alisher Navoiy boshliq bek-u a'yonlar shahnishin atrofiga to'shalgan zarbof ko'rpachalarga qo'r tortib o'ltirdilar. Shahnishin yaqinidagi baxmal o'rindiqlardan qorilar joy oldilar va podshohning ishorasi bilan Shohrux Mirzo hamda Gavharshod

begim ruhlariga bag'ishlangan tilovatni baland ovoz bilan chiroyli qilib o'qidilar. Hammalari yuzlariga fотиha tortganlaridan keyin shayxulislom podshohdan so'zlashga ruxsat oldi-yu, balandparvoz so'zlar aytib, podshohni qahramonona g'alabasi bilan tabrikladi.

Shundan keyin Husayn Boyqaro yig'ilganlarga qarata so'z aytdi:

— Aziz va muhtaram hirotliklar! Mana shu biz turgan joylarga Sohibqiron bobokalonimiz Amir Temurning ham unutilmas mehnatlari singgan. Valine'matimizning ulug' ruhi umr bo'yi bizga madad berib keladi. Hozirgi g'alabamizga ham avvalo xudo, soniyan shu ulug' bobomizning ma'naviy madadi bilan erishdik. Sohibqironning suyukli farzandi, qirq yildan ortiq ulkan saltanatni otalari kabi donolik bilan boshqargan Xoqoni Sa'id — Shohrux podshohning buyuk sa'y-harakatlari bilan Samarqand shahrining markazida Sohibqironga atalgan olamshumul maqbara bunyod etildi. Ikki kun burun biz Hirot-dan borib, shu ulug'vor maqbarani ziyorat qildik. Sohibqiron maqbarasining ziyoratiga kelgan Hindiston, Xitoy, Farangiston, Olmoniya va boshqa davlatlarning elchilarini kutib oldik, hurmatlari uchun shohona dasturxonlar yozdik. Ular tinchlik va barqarorlik tarafdoridirlar. Buyuk Ipak yo'li yana ishga tushgandan juda mamnunlar. Biz bugun ham Buyuk Ipak yo'llaridan o'tayotgan karvonlarni ko'rdik. Tinch, barqaror davlatda yashayotganimiz uchun parvardigorga shukronalar aytamiz. Tinchlik va barqarorlik uchun jonini fido qilgan buyuk siymolardan biri Mahdi Ulyo Gavharshod begim edilar. Bu ulug' malika bizni mana shu madrasalarda o'qitgan edilar. Bizni o'z farzandlariday mehr bilan tarbiya etgan edilar. Iloyo joylari jannatda bo'lsin. Shunday shodiyona kunda biz eng oliy ehtiromimizni, avvalo, Sohibqiron bobokalonimizga bag'ishlaymiz. Sohibqironning o'g'li va kelinlari biz uchun qurib ketgan madrasalar oldidagi maydonga ziyoratga keldik! Xudo xohlasa, Hirot tez kunda Shohrux podshoh davridagidek obod va go'zal bo'lg'usidir. Biz bu oliyjanob ish uchun barcha kuch-quvvatimizni sarf etgaymiz!

Husayn Boyqaro maydon atrofida turgan yuzlab odamlarga bir ko'z yugurtirib chiqdi-da:

— Sizlarga bir yangilikni aytmoqchimen. Hirot aholisi og‘ir soliqlardan azob tortmoqda ekan. Xususan, lashkar zari va xorijiy degan soliqlar... Bormi shunday soliqlar?

— Bor!

— Jonga tekkan! Bor! — degan tovushlar eshitildi.

— Bo‘lmasa, mana qaranglar! — Boyqaro farmon yozilgan bir varaq qog‘ozni boshiga ko‘tarib ko‘rsatdi-da:

— Mana, yangi farmonimizga binoan bu soliqlar ertadan boshlab uch yilgacha to‘xtatilg‘aydir!

— O, rahmat!!!

— Tashakkur, shahanshoh! — degan xitoblar to‘rt tarafdin yug‘ildi. Hamma duoga qo‘l ochib, podshohga uzoq umr tilaganda:

— Ollohu akbar! — degan takbir yangradi.

Bu tadbirning ziyofati ham katta bo‘ldi. Podshohning in‘omi tarzida Hirotning butun aholisiga hamma mahallalarda to‘y oshi berildi. Buning uchun uch yuz qo‘y, oltmish bosh yirik qoramol¹ so‘yildi. Oshga kerakli boshqa hamma masalliqlar davlat hisobidan olindi va butun shaharda uch kun to‘y bo‘ldi!

(Tamom)

¹ Ushbu raqamlar A. Samarqandiyning «Matlai sa‘dayn va Majmai bahrayn» kitobida keltirilgan.

MUNDARIJA

Tog'larga tarmashgan bulutlar	3
Taqdir taqozosi	16
Intihosiz olishuvlar	23
Abdullatifning ilk isyoni	28
Shohlarga fido malika	42
Daryoga qulagan tog'	55
Momosiga qasd qilgan nevara	59
Ona va o'g'il iztiroblari	64
Uyasidan ilon chiqqan lochin	72
Tahlikali zamon	78
Dahoga ko'z tikkan balolar	90
Suiqasd	99
Qonli qilich va haq so'z	112
Ruhiy qiynoqlar	118
Chaqmoqday yaltillab so'ngan umr	126
Kuygan qanotlar	140
Noqobil chevaralar kasofati.....	156
Uyat o'limdan yomon	165

So‘nggi tasalli	173
Qatag‘on	180
Shahid momo yodi	187
Quvg‘in qilingan iste‘dodlar	191
Hirotda sig‘magan daho	204
Hayotdan qaytgan qasos	209
Olov halqasida	227
Hayot-mamot olishuvi	239

Adabiy-badiiy nashr

Pirimqul Qodirov

SHOHRUX VA GAVHARSHOD

Tarixiy roman

Muharrir *L. Igamova*

Rassom va dizayner *I. Yuldashev*

Texnik muharrir *T. Xaritonova*

Kichik muharrir *D. Xolmatova*

Musahhih *S. Salohutdinova*

Kompyuterda tayyorlovchi *L. Abkerimova*

Nashriyot litsenziyasi AI №158, 14.08.09.

Bosishga 2014-yil 8-iyulda ruxsat etildi. Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi 84×108^{1/32}. «Tayms» garniturada ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 13,44.

Nashr tabog'i 14,15. Adadi 3000 nusxa.

Bahosi shartnoma asosida. Buyurtma № 14-78.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: iptduzbekistan@mail.ru

www.iptd-uzbekistan.uz

Qodirov, Pirimqul

Shohrux va Gavharshod [Text]: «Ona lochin vidosi» romanining to'ldirilgan yangi nashri «Tog'larga tarmashgan»: tarixiy roman / P. Qodirov. — Toshkent: «O'zbekiston», 2014. — 256 b.

ISBN 978-9943-28-012-0

Temuriylar sulolasini yuksaltirishda Sohibqironning sadoqatli o'g'li Shohrux Mirzo qanday fidoyilik va donolik bilan faoliyat ko'rsatgani ushbu romanning markaziy mavzularidandir. Ulkan saltanatni parchalanib ketish xatarlaridan saqlab qolishda Shohrux Mirzoga suyuqli umr yo'ldoshi Gavharshod begim va buyuk olim o'g'li Ulug'bek Mirzo yaqindan yordam berganliklari romanda aniq tarixiy faktlar asosida tasvirlanadi. Dramatik voqealarga boy bu asarda ulug' shoir Alisher Navoiy va uning do'sti Husayn Boyqaroning yoshlik davrlariga va tarixda yorqin iz qoldirgan oliyjanob ishlariga ham alohida o'rin beriladi.

Asarning ilk varianti «Ona lochin vidosi» nomi bilan chop etilgan va kitobxonlar tomonidan yaxshi kutib olingan edi. Romanning ushbu to'ldirilgan nashrida Xoqoni Sa'id nomini olgan Shohrux Mirzoning buyuk o'g'li Ulug'bek va donishmand umr yo'ldoshi Gavharshod begim ibratli bir oila sifatida Sohibqiron yaratgan ulug' saltanatni qirq yildan ortiq adolat bilan boshqarib, temuriylar sulolasining rivojiga ulkan hissa qo'shganliklari muhtaram kitobxonlarda yorqin taassurot qoldiradi, degan umiddamiz.

UO*K: 821.512.133-1

KBK 84(5Y)6

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-012-0

9 789943 280120